

Nyomorgó családok és szociális szolgáltatások

NYOMORGÓ CSALÁDOK
ÉS
SZOCIÁLIS SZOLGÁLTATÁSOK

Budapest, 2010

Szerzők

Kozma Judit
Dögei Ilona
Kostyál L. Árpád
Mód Péter
Udvari Andrea
Vajda Norbert

Felelős szerkesztő

Simonyi Ágnes

Olvasószerkesztő

Kurucz Andrea

© Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 2010.

© xfer '90 Grafikai Műhely és Szolgáltató Bt., 2010.

Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet
1134 Budapest, Tüzér u. 33-35.
www.szmi.hu

Kiadja: xfer '90 Grafikai Műhely és Szolgáltató Bt.
2045 Törökbálint, Petőfi Sándor u. 20-22.

ISBN 978-963-7366-29-1

Borítóterv: Szakály Zsolt

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:
www.xfergrafika.hu

TARTALOM

Bevezetés	7
Szemléleti alapvetés	9
A kutatás módszere	11
Mélyszegény családok a hátrányos helyzetű kistérségekben	16
Életképek	16
1. Bácsalmási kistérség – Vándorló családok.....	16
2. Mátészalkai kistérség – Az ópályi cigánytelepen dolgozó szociális munkás történetei ..	17
3. Mezőkovácsházai kistérség – Milyen problémákkal küzdenek a mezőkovácsházai szegény családok?	20
4. Sellyei kistérség – Népmese	21
5. Encsi kistérség – „Van itt egy példa, nem is messze tőlünk...”	21
A nélkülöző helyi közösségek vélekedése saját helyzetükről és szegényeikről	25
Tétlenség, tudatlanság, nyomor és betegség	26
A helyi közösségek erodálódása	30
Források, forrásfejlesztési kísérletek	32
A nyomorgó családokhoz fűződő közösségi viszony típusai	37
A nyomorgó családok életkörülményei	39
Esettanulmányok	39
1. „Aki egyszer belenézett a kemence tüzébe, az nem kíván mást”	39
2. „Nem hiszem én, hogy abba halt ő meg... Mert ott kinn szabad világ volt”	43
3. „Így ment el a ház minékünk”	48
4. Szenvedéstörténet	52
A szegénység összetevői	56
Munkanélküliség	59
Megélhetési nehézségek	61
Lakáskörülmények	63
Betegségek	64
Szegénységdinamika és kirekesztettség	65
A nyomorgó családok életvitele	66
Túlélési stratégiák	66
A szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások szerepe a mélyszegény családok életében	75
A szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások elérhetősége	75
Az alapszolgáltatások elérhetősége a vizsgált kistérségekben	75
Kistérségi feladatellátás	78
Az alapszolgáltatásokban dolgozó szociális munkások helyzete	79
Szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások a nyomorgó családok életében	83
Kapcsolat a szociális munkások és nyomorgó ügyfelek között	83
Szolgáltatási repertoár	90
Szolgáltatási modellek a vizsgált kistérségekben	99
Összegzés	101
A kutatás tapasztalatai	101
Irodalom	107

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a mélyszegénységben élő családok és a szociális szolgáltatások közötti kapcsolatot elemezzük öt hátrányos helyzetű kistérség településein végzett interjúk adatfelvételek alapján. A kutatást a Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet végezte 2007-2008. évben. Kutatási kérdésünk az volt, hogy mit tesznek a szociális szolgáltatások a legnehezebb helyzetben élő családok életminőségének javításáért.¹

Témánk jelentőségét aláhúzza, hogy a mélyszegénység kérdése kiemelt helyen áll a hazai és európai problémák rangsorában². Az Európai Unió dokumentumaival³ összhangban az unió tagállamaiban prioritásként kezelik a leszakadó csoportok reintegrációját. Az egyes tagállamokban – a társadalomstruktúra különbségei és a nemzetgazdaságok eltérő teljesítménye ellenére – a legveszélyeztetettebb csoportok összetétele nagymértékben hasonlít egymásra. Ebbe a körbe tartoznak a tartós munkanélküliek, az alacsonyan iskolázottak, a roma népesség, a gyermekek, a hajléktalanok, az egyedülálló öregek, az intézményi nevelésből kikerülő 18 éven felüli fiatalok és a szenvedélybetegek. *Közös jellemzőjük, hogy a fennálló gazdasági-társadalmi körülmények között nem képesek alapvető életkörülményeik megteremtésére, illetve önerejükből meglévő képességeiket sem tudják fejleszteni. A felsorolt szereplők között azoknak a helyzete a legnehezebb, akik olyan kistépüléseken élnek, ahonnan nehezen megközelíthetőek a környékbeli városok, agglomerációs körzetek.*⁴ Kutatásunk során – mint később bővebben kifejtjük – magunk is ezt a csoportot tekintettük mélyszegénységben élőknek.

A magyarországi szegénység mértékéről a Nemzeti stratégiai jelentés a szociális védelemről és a társadalmi összetartozásról 2008–2010.⁵ című dokumentumot idézzük.

„A jövedelmi egyenlőtlenségek a kilencvenes évek közepéig erőteljesen, ezt követően enyhén mértékben emelkedtek. A KSH 2006. évi harmonizált EU-SILC (VÉKA) felvétele alapján, a relatív szegénységi küszöb (medián jövedelem 60%-a) alatt a lakosság 16%-a élt (2007-es adat szerint 13%). A 2006. évi felvétel adata nagyjából megegyezik az EU-25-ök átlagával. Ugyanakkor a szegénységi küszöbök értéke jelentősen eltér az egyes tagállamokban, Magyarország az egyszemélyes háztartások szegénységi küszöbének értéke alapján a 25 tagállam sorában a 20. helyre sorolható. A jövedelemegyenlőtlenségeket mutató Gini-mutató értéke 0,33, a kvintilis arány 5,5 volt Magyarország esetében, melyek némileg meghaladják az uniós átlagot. Az életkori csoportok közül a gyermekek szegénységi aránya a legjelentősebb (a 2007. évi felvétel alapján 19%). Ez az arány az életkor előrehaladásával párhuzamosan folyamatosan csökken, a 65 év felettieké 6%. A népesség egészét tekintve a magyar férfiak szegénységi rátája elenyésző mértékben haladja meg a nőkéét, de az idős generációkon belül a 65 év feletti nők szegénységi aránya több mint kétszerese a férfiakénak. A szegénység fő kockázati tényezői változatlanul a következők: alacsony iskolai végzettségű vagy

¹ A címben nyomorban élő családokról beszélünk. Az utóbbi időkben európai mintára a mélyszegény, illetve a szélsőséges szegénységben élő családok kifejezés terjedt el a szakmai nyelvben a kutatás célcsoportjának megnevezésére. A magyar nyelvben viszont van a mélyszegénységnél sokkal kifejezőbb szó, a nyomor. Ezt fogjuk használni a mélyszegénység kifejezés szinonimájaként.

² Lásd: Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2006. <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/c10154.htm> ; Community Programme for employment and solidarity – Progress (2007–2013). <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/c11332.htm> ;

³ Lásd legutóbb: Commission of the European Communities (2008): Commission Staff Working Document: Biennial report on social services of general interest. Brussels, SEC (2008) 2179/2. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st11/st11560-ad04.en08.pdf>

⁴ Lásd. erről: 2009. évi együttes jelentés a szociális védelemről és a társadalmi befogadásról, http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2009/cons_pdf_cs_2009_07503_1_hu.pdf

⁵ Nemzeti stratégiai jelentés a szociális védelemről és a társadalmi összetartozásról 2008–2010. http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2008/nap/hungary_hu.pdf 5–6. o.

munkanélküli háztartásfő, sokgyermekes vagy egyszülős családok (illetve kiemelten maguk a gyermekek és fiatalok), illetve kistelepüléseken található lakóhely. A fenti tényezők a roma népességet az átlagnépességnél erősebben jellemzik, ezért sokszorosan veszélyeztetett a szegénységbe kerülés által. A TÁRKI 2007. évi Háztartás Monitor Felvételének adatai szerint (melyek a kis elemszám miatt becslésnek tekinthetők) a romák kb. fele tekinthető szegénynek. Ezért ők tekinthetők a szegénység és kirekesztettség szempontjából a legvesélyeztetettebb társadalmi csoportnak Magyarországon.”

A szociális ellátások és szolgáltatások jelentős szerepet töltenek be a mélyszegénységgel járó rossz, egyes esetekben méltatlan élethelyzetek kialakulásának megelőzésében. Mind az Európai Unió dokumentumai⁶, mind pedig az Új Magyarország Fejlesztési Terv⁷ kiemelik a helyi szükségletekre válaszoló, innovatív és hozzáférhető szociális szolgáltatások szerepét a társadalmi befogadás és részvétel erősítésében, az inaktivitás csökkentésében, a szegénység és kirekesztettség enyhítésében és orvoslásában. Több olyan program jött létre és működik évek óta a Nemzeti cselekvési terv a társadalmi összetartozásért 2004–2006, 2006–2008 és 2008–2010⁸ című fejlesztéspolitikai dokumentumok alapján, melyek a mélyszegénységben élő csoportok, és főképp a hátrányos helyzetű kistérségekben élő nyomorgó családok helyzetén kíván változtatni. Ilyenek – hogy csak a legismertebbeket említsük – a Cserehát Térségfejlesztési Mintaprogram⁹, az „Élhetőbb faluért” program¹⁰, a kistérségi szociális felzárkóztató programok¹¹, a szociális földprogram¹², a Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program¹³ (2006), a „Legyen jobb a gyermekeknek” nemzeti stratégia (2007)¹⁴, melynek egyik eleme a Biztos Kezdet program¹⁵, a településfelmérési program¹⁶, és így tovább. Ezek eredményeinek egy részével kutatásunk során is találkoztunk.

A pénzbeli szociális ellátások hatásáról, szerepéről vannak adataink. A Magyarországon is felvett laekeni mutatók szerint az utóbbi években a jövedelmi transzferek nélkül, de a nyugdíjakat figyelembe véve számított szegénységi arány mutatója alapján a jövedelmi transzferek csökkentették a társadalmi leszakadás és kirekesztődés kockázatát, nélkülük a szegények aránya csaknem kétszerese lenne a transzferek utáni aránynak.¹⁷ Ugyanakkor keveset¹⁸ tudunk arról, hogy mit tesznek a szociális szolgáltatások a mélyszegénységben élők helyzetének javításáért. A személyes szociális szolgáltatások elsődleges feladata a társadalmi integráció zavarainak kezelése, a társadalmi integráció hálójából kieső, a társadalomból kirekesztődő emberek befogadásának és részvételének elősegítése. Tapasztalati tény, hogy a szinte minden településen megtalálható családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok klientúrájának jelentős hányada a mélyszegénységben élő

⁶ Lásd legutóbb: Commission of the European Communities (2008): Commission Staff Working Document: Biennial report on social services of general interest. Brussels, SEC(2008) 2179/2. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st11/st11560ad04.en08.pdf>

⁷ A Magyar Köztársaság Kormánya (2007): Új Magyarország Fejlesztési Terv. Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete 2007–2013. Foglalkoztatás és növekedés. [http://www.nfu.hu/download/479/UMFT_HU_NSRK-hun_Accepted\[1\].pdf](http://www.nfu.hu/download/479/UMFT_HU_NSRK-hun_Accepted[1].pdf)

⁸ <http://www.cserehat.hu>

⁹ <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16339>

¹⁰ www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16339

¹¹ <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16448>

¹² <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16447>

¹³ Lásd: <http://www.gyerekesely.hu/content/view/5/115/>

¹⁴ Lásd: Szociális Közlöny, 5. évfolyam, 6. szám, 2007. július 2., 850–865. o.

¹⁵ <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=1&articleID=5900&ctag=articlelist&iid=1>

¹⁶ <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=21147&articleID=33416&ctag=articlelist&iid=1>

¹⁷ KSH, Statisztikai Tükör 2007, I/47.

¹⁸ Simonyi Ágnes (szerk.): *Tizenegy falu, ötvenöt család*. Budapest, 2001. Struktúra-Munkaügyi Kiadó.

Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások*. Debrecen, 2004, Debreceni Egyetemi Kiadó; Csoba Judit: *Kutatási beszámoló „Az aktív korú munkanélküliek rendszeres szociális segélyében részesülők érdekében a családsegítő szolgálatoknál tevékenykedő szakemberek helyzete, tevékenységi formái, fejlesztésük lehetséges irányai” c. kutatásról*. Debrecen, 2007; Győri Péter – Mózer Péter: *Tékozló koldus ruháját szaggatja*. Kézirat; Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Budapest, 2005, Új mandátum; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó; Pataki Éva – Somorjai Ildikó (szerk.): *Szolgáltatásokkal a gyerekszegénység ellen. Gyerekesély füzetek 3.*, Budapest, 2007, MTA GYEP.

családokból kerül ki. Az utóbbi években a családgondozók feladata lett a korábbi ellátottjaikon túl a tartós munkanélküliek beilleszkedési programjának végrehajtása, és ezzel a foglalkoztatás eszközszeréből kiesett, a munka világától hosszabb-rövidebb ideje elszakadt emberek tízezreinek ellátása is.

Tanulmányunkkal szeretnénk teljesebb képet adni a szociális szolgáltatások szegénységcsökkentő, a szegények életfeltételeit javító tevékenységéről, és ezzel hozzájárulni ahhoz, hogy a szociális szolgáltatások sikeresebbek legyenek a legnehezebb helyzetben élő és legkiszolgáltatottabb ügyfelek segítésében.

Szemléleti alapvetés

Témánkat a mindennapi szociális munka nézőpontjából vizsgáljuk. A szociális szolgáltató rendszer csak egyike a társadalmi integráció intézményeinek. Ezeknek sorába tartoznak még az egészségügyi, az oktatási, a művelődési szolgáltatások és a rendvédelem. Ez utóbbiakkal viszont most csak érintőlegesen, a szociális szolgáltatásokkal összefüggésben foglalkozunk. Azt sem felejtettük el, hogy a szociális munka szűkebb értelemben véve a szociálpolitika eszköze, és tágabb értelemben a társadalmpolitika teremti meg azt az intervenciók teret, amelyben a szociális munkások dolgoznak. Kutatásunk során azokat a lehetőségeket kerestük, amelyekkel a társadalom peremére sodródott, vagy mindig is ott élő családokat jobb életlehetőségekhez segíthetik a szociális szolgáltatások. A szociális szolgáltatásoknak és az azt működtető professziónak, a szociális munkának központi feladata a társadalom peremén élő egyének, családok, csoportok és közösségek társadalmi befogadásának elősegítése. De ugyanígy fontos feladata a mindennapok kritikus helyzeteiben az azonnali segítség nyújtása is. A szociálismunkás-szakma az utóbbi évtizedekben elsődleges feladatának tekinti a jóléti állam korábbi vívmányainak védelmét. Ezért szerepel az International Federation of Social Workers-nek a szociális munka mai küldetésnyilatkozatát tartalmazó memorandumában a társadalmi igazságosságért és az emberi és állampolgári jogok érvényesülésének kivívásáért folytatott harc a szociális munkások legfőbb feladataként.¹⁹

Tanulmányunkkal fel szeretnénk hívni a figyelmet a nyomorral együtt járó szenvedésre²⁰, ezzel is elhatárolódva a szegények és a szegénység „tárgyasításának” gyakran tapasztalható jelenségétől. A társadalmi távolság ilyesfajta definiálása – mi alanyok és ők tárgyak – a kirekesztés sajátos formáját jelenti. Amikor igyekszünk ezzel szemben fellépni, csatlakozni kívánunk az utóbbi idők üdvözlendő fejleményéhez, mely a pszichoszociális szemléletet iparkodik előtérbe állítani a szociálpolitikában.²¹

A tanulmány egyik témája, amely vitára ingerelhet sokakat, hogy számot vetünk a szegény életforma és a szegénység kultúrájának következményeivel is. A nyomor alapvetően megváltoztatja az emberek és csoportok életstílusát, normarendszerét, viselkedési és habituális sajátosság-

¹⁹ Lásd az International Federation of Social Workers 2000-ben elfogadott definícióját a szociális munkáról: „A professzionális szociális munka elősegíti a társadalmi változást, a problémamegoldást az emberi viszonyokban, a hatalomtól megfosztottak hatalomhoz jutását (empowerment), valamint az emberek felszabadítását a nagyobb jól-lét elérése érdekében. Az emberi viselkedésről és a társadalmi rendszerekről szóló elméletek felhasználásával a szociális munka azokon a pontokon avatkozik be, ahol az emberek és környezetük kölcsönhatásba lépnek egymással. Az emberi jogok és a szociális igazságosság elvei alapvetőek a szociális munka számára.” (Kiemelés az eredetiben, IFSW 2000.)

²⁰ Lásd: Bourdieu, Pierre et al.: *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford University Press, 1999.

²¹ Lásd: a Critical Social Policy 2008, 28. számát, mely a Psychosocial Welfare (pszichoszociális jólét) kérdését járta körül.

gait. Nem vagyunk egyedül, akik ezt állítjuk. Több társadalomtudományi munka²² hívta fel a figyelmet a szegény életstílus és kultúra következményeire. Egyetértünk Wilsonnal (2009) abban, hogy joggal idegenkednek a társadalomkutatók a szegénység kultúrájára való hivatkozástól, mivel az könnyen vezethet az áldozat vádolásához²³. A szegényekkel kapcsolatos előítéleteket hangoztatók valóban mind a szegény életforma jegyeivel magyarázzák elítélő vélekedéseiket. Ilyen életviteli sajátosságok²⁴ az előrelátás és tervezés hiánya, az olyan viselkedések, melyeket a környezet élősködésnek, felelőtlenységnek, kötelességmulasztásnak, lumpen viselkedésnek és így tovább minősít. A szociális munka nézőpontjából a viselkedéseket az egyén és környezete közötti kölcsönhatás dinamikájának kontextusában vizsgáljuk, így pedig ezek hatékony megbirkózási/túlélési stratégiáknak bizonyulnak, azaz megfelelő alkalmazkodást jelentenek azokban a sajátos élethelyzetekben, amikben az emberek – jelen esetben a társadalmi integráció kötelékeiből való kihullás következtében – találják magukat. A vizsgálat során tehát axiómaként kezeljük, hogy a nyomor szélsőséges helyzet, mely hatással van a személyiségre éppúgy, mint a csoportok belső viszonyainak (a kialakuló csoportkultúrának) a sajátosságaira, és ezen keresztül sajátos viselkedésekhez, azaz megbirkózási stratégiákhoz vezet. Abban is egyetértünk Wilsonnal, hogy őszintén és tisztességesen számot kell vetnünk a tényekkel. A nyomorból kinövő túlélési stratégiák ugyanis nemcsak lehetővé teszik a szélsőséges viszonyok közötti megélést, hanem olyan stabil életmódmintákat jelentenek, melyek rövid távon lehetetlenné teszik a társadalmi főáramba való visszakerülést. A szegénységben élők körében kialakuló kulturális sajátosságokat a szociális munka nézőpontjából már csak azért sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert a mindennapi gyakorlat jelenségei ezek nélkül nemcsak nem érthetőek meg, hanem hatékony intervenciók, segítő stratégiák sem tervezhetőek.

Mindezeket azért kell kiemelnünk, mert a közvélekedésekben gyakran megjelenik az álláspont, miszerint csak a munka és a jövedelem hiányáról van szó a mélyszegénységben élők esetében, tehát csak munkához és jövedelemhez kellene juttatni őket, azután már joggal elvárhatnánk, hogy változtassanak életvitelükön. Ez azonban – ahogy a tanulmányból látni fogja az olvasó – messze nincs így.

Tanulmányunk másik alapfeltevése, hogy a szegénység nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. Amartya Sen²⁵ „képesség” fogalmához nyúlunk vissza ez esetben. Ez a fogalom kitágítja a szegénységről szóló gondolkodás horizontját, megszabadítja azt a jövedelemhiányra való koncentrációtól. Sen a „képesség” kategóriáját a pozitív szabadságból eredezteti. Elmélete szerint az egyenlőtlenségek abból fakadnak, hogy az emberek különböznek abban, hogy mennyire képesek úgy élni vagy azt tenni, ahogy és amit szeretnének.²⁶ Nem ugyanolyan eséllyel jutnak hozzá – hogy az alapvető szükségletek közül csak néhányat említsünk – az életidőhöz, a „rendes társaságban való megjelenéshez”, a jó lakáskörülményekhez, a megfelelő étrendhez, az írás, olvasás és kommunikáció képességéhez, a megfelelő társas támogatórendszerhez, a veszélyektől mentes, vagy legalábbis nem túl veszélyes fizikai és társas környezethez, a diszkriminációtól mentes

²² Ideológiai eltérésük okán nem idézzük a „jóléti függés” problémájával foglalkozó neoliberális és konzervatív irodalmat, és a mi alapállásunkhoz közel álló kutatások közül is csak néhány nemrég megjelentet emelünk ki: William Wilson, W. J.: *More than Just Race: Being Black and Poor in the Inner City*. New York, London, 2009, W.W. Norton & Company Inc.; Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó; Szuhay Péter: *A magyarországi cigányok kultúrája – etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, 1999, Panoráma.

²³ A szegénység egyéni problémaként kezeléséről lásd bővebben: Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*. T-Twins Kiadói és Tipográfiai KFT, 1991, 219. o. és kk.

²⁴ A szegénység kultúrájának klasszikus leírását megtaláljuk Oscar Lewis: *Sanches gyermekei*. Budapest, 1968, Európa Kiadó, 20. o. és kk. Korábban már részletesen írt erről a kérdésről: Kozma Judit: *A szegénység pszichológiai vonatkozásai. Esély*, 2003, 2. sz., 15–30. o.

²⁵ Sen, A.: *Az egyéni szabadság, mint társadalmi elkötelezettség. Esély*, 1992, 1. sz.

²⁶ „A különböző életvitelekre való szabadság a működési módok kombinációinak halmazai közötti választás lehetőségében fejeződik ki: ezt nevezhetjük az egyén »képességének« (capability). Az egyén »képessége« egy sor tényezőtől függ, ezek az egyéni sajátosságoktól a társadalmi berendezkedésig terjednek.” – Sen, A. id. mű, 12. o.

intézményekhez, a forrásokhoz való hozzájutást és a civilizált életvitelt lehetővé tevő tudáshoz, a megfelelő egészségügyi ellátáshoz. Ezért a szociális munkások józanul mindig csak a „kielégítő egyensúlyi helyzethez” igyekezhetnek hozzásegíteni szélsőséges szegénységben élő ügyfeleiket, nem „optimális” vagy „jó” helyzetekhez. Jelen feltételeink között pedig a kielégítő egyensúlyi helyzetek a mélyszegénységben élők esetében csak a veszélyeztetettség minimalizálását, de nem a stabil biztonságot jelentik.

A kutatás módszere

A mélyszegénységet a fentiekből kiindulva sokrétű jelenségnek tekintjük. Mindenekelőtt abszolút értelemben vett szegénységként határozzuk meg, azaz olyan élethelyzetnek, amelyben az emberek nem képesek a legalapvetőbb létszükségleteiket sem kielégíteni a rendelkezésre álló források igénybevételeivel. Másrészt a szegénység kockázati tényezőinek – az alacsony iskolázottság, a munkanélküliség, az erős települési, lakóövezeti, térségi koncentráció és szegregáció, az ezekből eredő súlyos szociális deficitek – mindegyike vagy többsége jelen van a családok életében. A harmadik kritériumnak a tartósságot tekintjük, háromféle értelemben: egyrészt ez a helyzet a családok életében hosszú ideje (gyakran emberemlékezet óta) fennáll, és nem látszik remény a kijutásra; másrészt nagy a veszélye az átörökítőedésnek, azaz a következő generáció is arra halad, hogy szegénységben fog élni; harmadszor pedig ezek a családok nem képesek elhagyni azt a lakóhelyet, amely nem kínál számukra kiutat a nyomorból, hiszen nincsenek munkahelyek, amelyek lehetővé tennék a munka világába való beilleszkedést. A kilátástalan élethelyzethez társul a mindennapi küzdelem a fennmaradásért, ami aláássa a szegények egészségét, súlyos mindennapi stresszt és szenvedést jelent. További alkotóeleme a mélyszegénységnek a szegénység kultúrája, mely ugyan segíti a mindennapi túlélést, de ugyanakkor olyan életstílus-elemeket hordoz, melyek maguk is megnehezítik a szegénysorból való kijutást.²⁷

Kutatásunk vezérfonalául a fenomenológiai megközelítést választottuk, ezért *qualitatív módszerekkel* dolgoztunk. Mélyinterjúkat készítettünk mélyszegénységben élő családokkal és a velük dolgozó szociális szakemberekkel, a települések polgármestereivel, jegyzőivel, szociális ügyintézőivel, a kisebbségi önkormányzatok vezetőivel, a területen aktív civil szervezetek munkatársaival.

A leghátrányosabb helyzetű kistérségek statisztikai listájából választottunk ki ötöt, majd ezeken belül választottunk 3-3, egy esetben 4, összesen 16 települést. 2007 decemberében 60 interjú készült mélyszegénységben élő családokkal a Bácsalmási, Encsi, Mátészalkai, Mezőkovácsházai és a Sellyei kistérség 16 településén. A *Bácsalmási kistérségben* Bácsszőlős, Kunbaja és Madaras községekben készült interjúk családokkal, valamint a kutatást bemutató, illetve alapinformációt kérő beszélgetéseket folytattak munkatársaink a helyi önkormányzati szociális ellátásban, illetve a szociális szolgáltató intézményekben dolgozó szakemberekkel. Az *Encsi kistérségben* Fáj, Fülökércs és Hernádvécse településeken, a *Mátészalkai kistérségben* Mátészalkán, Hodászton és Ópályiban, a *Mezőkovácsházai kistérségben* Mezőkovácsházán, Dombiratoson, Magyarbánhelyen, míg a *Sellyei kistérségben* Drávasztára, Piskó, Csányoszló, Besence településeken készült interjúk.

²⁷ Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest, 2005, Új Mandátum Kiadó.

Arra kértük az interjúkat készítőket, hogy a települések szociális ügyeivel foglalkozó szakemberek segítségével keressék meg a település legszegényebbjeit. A hazai szegénységkutatások²⁸ eredményeiből kiindulva a mélyszegény családok kiválasztásában a következő szempontokat érvényesítettük: legyenek közöttük egyszülős családok, többgyermekes, főként cigány családok, továbbá tartós ápolást igénylő családtaggal élő családok, tartós, egy- és többszemélyes háztartásban élő munkanélküliek, illetve idős, beteg, kisjövedelmű, egyedül élő nyugdíjasok. Az interjúk során választ kerestünk arra, hogy a felkeresett családok milyen megélhetési nehézségekkel küzdenek, azaz feltártuk az anyagi depriváció különböző, objektív és szubjektív dimenzióit: tehát az alapvető szükségletek kielégítésének korlátozottságát az ételmezt, a fűtést és a lakásfenntartást illetően, a tartós javak, a lakásfelszereltség alapvető szintjének hiányát, a rossz lakáskörülményeket, továbbá a szubjektív szegénységérzetet. Kérdéseket tettünk fel a családtagok munkakerő-piaci helyzetére, egészségügyi problémáira vonatkozóan. Ezt követően kérdeztünk rá a család szociális és gyermekvédelmi szolgáltatásokkal való kapcsolatára. Kutatásunkkal azon csoportok egyikét – a szélsőséges szegénységben élőket – kívántuk elérni, amelyeket a nagymintás, kvantitatív módszerekkel végzett vizsgálatok nem érnek el.²⁹ Emellett feldolgoztuk a rendelkezésre álló statisztikai adatokat is.

Az adatfelvételt 2008. január és június között tovább folytattuk, az előző évben felkeresett kistérségekben 5 fókuszcsoportos és 50 egyéni interjút készítettünk a települések vezetői, a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások szakemberei, az önkormányzati szociális ügyekkel foglalkozó munkatársai, továbbá a cigány kisebbségi önkormányzatok, a szociális területen dolgozó civil szervezetek és a kistérségi társulások munkatársai, a helyi vállalkozók körében.³⁰

A felkeresett tizenhat településből a két nagyobb város (Mezőkovácsháza és Mátészalka) kivételével a 7/2003-as kormányrendelet³¹ mindegyiket nevesíti az elmaradott települések között. A kutatás területeinek kiválasztási szempontjai között fontos volt, hogy az ország különböző régióiból kerüljenek ki a kistérségek, hogy legyenek aprófalvas és nagyobb településeket tartalmazó térségek. A kiválasztott települések között van térségközpont, nagyobb város, valamint a felkeresett falvak között van saját térségközpontjától távol eső és azzal szomszédos település is. A térségek között van olyan, ami korábban jelentős iparral, feldolgozóiparral rendelkezett, és vannak élelmiszeripari, mezőgazdasági hagyományokkal jellemezhetők is. A települések közül néhányat hátrányos gazdasági és társadalmi mutatóik alapján választottunk ki – így Hodászt, Ópályit vagy Magyarbánhegyest, ahol az országos átlagot 1,75-szörösen haladja meg a munkanélküliek aránya. A többi település kiválasztása esetén is fontos szerepet kaptak a társadalmi, gazdasági és infrastrukturális jellemzők. Ezért a felkeresett települések kiválasztása során fontos szerepet kaptak a mérhető, statisztikailag kimutatható hátrányok.

Az öt érintett kistérség közül háromban jelentős roma kisebbség él, ezek voltak a vizsgálatba bekerültek közül a legnehezebb helyzetűek.³² Kutatásunk tapasztalatai sokban megegyeznek Baranyi Béla kutatócsoportjának³³ tapasztalataival. Mi is azt találtuk, hogy éppen a két aprófalvas, rendkívüli társadalmi és gazdasági hátrányokkal terhelt kistérségben – az Encsi és Sellyei

²⁸ Gábos András – Szívós Péter: Jövedelmi szegénység. In: Tóth István György (szerk.): *Feketén – fehéren*. TÁRKI Monitor Jelentések 2005. TÁRKI, Budapest, 2006. március, 45–57. o.

²⁹ Havasi Éva a deprivációval foglalkozó tanulmányaiban hangsúlyozza, hogy a kijelölt dimenziókban belül azt tudja vizsgálni, amire a hazai kvantitatív adatfelvételek (KSH, TÁRKI) lehetőséget nyújtanak. Lásd: Havasi Éva 2005: Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI Monitor Jelentés 2005. 61. o.

³⁰ Az intézmények munkatársaival az interjúkat Dögei Ilona, Kozma Judit, Mester Dániel és Mód Péter készítették.

³¹ 7/2003. (I. 14.) Korm. rendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.

³² Baranyi Béla és munkatársai kutatásukban szoros összefüggést találtak egy kistérség vagy település mérete, gazdasági potenciálja, munkalehetőségeinek száma és a cigány népesség száma, illetve aránya, valamint társadalmi, gazdasági helyzete között. Lásd: Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor: *Lakóhelyi szegregáció az Encsi és a Sellyei (Siklói) KSH-körzetben*. Budapest, 2003, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

³³ Baranyi B. – G. Fekete É. – Koncz G. id. mű.

kistérségben – jelentkeznek a legsúlyosabban a roma lakosság szegregációjával kapcsolatos problémák. Az egyes települések gettóvá válását is megfigyelhettük a települések demográfiai adatait elemezve.³⁴ Míg a vizsgált kistépülések egy részének lakossága erőteljesen öregszik, másokra az elhalt vagy elköltöző lakosság helyére egyre fiatalabb, mobil népesség költözik, mely azonban elsősorban a szociális ellátásokból él. A gettósodás viszont nem korlátozódik a kistépülésekre. Nagyobb város (Mátészalka) agglomerációjában található településen is megfigyelhettünk rendkívül súlyos társadalmi, szegregációs folyamatokat, pedig ezek a települések, ha nem is jó, de pl. az ormánsági és a csereháti kilátástalanságnál kedvezőbb általános gazdasági feltételekkel rendelkeznek. Ópályin, mely közvetlenül szomszédos a 18 ezres, térségközponti szerepet betöltő Mátészalkával, a gettósodó roma telep ezer főre becsülhető, zömmel cigány származású lakója a szegregáció minden jelentős hátrányát tapasztalja nap mint nap.

A felkeresett térségek mindegyikét, az egyes települések többségét jellemezte a mezőgazdasági munkavállalás jelentős súlya. Minden esetben elmondták kérdeztjeink, hogy a térség legnagyobb problémája a munkahelyek hiánya. A településeken legfeljebb alkalmi munkavállalásra volt lehetőség, de interjúalanyaink minden térségben az alkalmi (jobbára illegális) mezőgazdasági munkalehetőségek csökkenéséről beszéltek. Az alkalmi munkavállalás teljes hiányáról azonban csak Sellye és Encs térségében beszélhetünk. Mezőkovácsháza és Bácsalmás térségében jobban lehetett alkalmi munkát, órabéres napszámot találni. Ez a tény azért is lényeges, mivel a mélyszegénység sem homogén jelenség. Nem mindegy ugyanis, hogy a segély által biztosított, valóban csak a legalapvetőbb szükségleteket kielégítő jövedelmet ki tudják-e egészíteni a nyomorgó családok. Az a család, amely kizárólag szociális ellátásokból él, csak a medián jövedelem 60%-ában meghatározott szegénységi küszöb felét kitevő jövedelmet (a medián jövedelem 30%-a!) mondhat a magáénak³⁵. Ez a jövedelem – ahogy interjúink mutatják – esetleg a mindennapi (nem változatos) élelemszükségletet fedezi, de már az olyan kiadásokat, mint az otthonhoz jutás, a tartós fogyasztási cikkek megvásárlása, nem, ahogy egy bekövetkező betegség is a család ellehetetlenüléséhez vezet. Kedvezőbb helyzetben vannak azok a szegény családok, amelyek korábban jobb időket láttak, így megfelelő otthonuk és tartós fogyasztási cikkeik vannak. A közösségek belső hálózata, melyen keresztül reciprocitási alapon javak és szolgáltatások áramlanak, szintén segítheti a szűkölködőket. Ebből a szempontból is a gettósodó vagy már gettóvá vált falvak lakói vannak a legrosszabb helyzetben. A gettósodás azt jelenti, hogy a település elveszíti értékeit, és az így keletkezett űrt a problémák töltik ki: elmennek a magasabb képzettségűek, a vállalkozók, az elértéktelenedett ingatlanokba más településekről kiszorult – többnyire cigány – családok települnek be, akiket a közösség már nem képes integrálni, hiszen ahhoz mindenk előtt valamiféle megélhetést jelentő munkaalkalmak kellenének. A világtól elzárt gettó-falvak lakói már mind nincstelenek, akiket csak a szegénység kultúrája tömörít valamiféle közösségbe, de az sem tudja megtartani őket. Ezért látjuk a legnyomorúságosabb települések esetében a folyamatos, nagyarányú el- és bevándorlást.

Kutatásunk során arra a kérdésre kerestünk választ, hogy milyen eszközökkel és milyen eredménnyel dolgoznak a hátrányos helyzetű kistérségek szociális szolgáltatásai a mélyszegénységben élő családokkal és egyénnel, más szóval milyen szerepet töltenek be a mélyszegénységben élők kirekesztettségének enyhítésében, orvoslásában. Kerestük a jó gyakorlatokat is, és igyekeztünk leírni az akadályokat, amelyek a szociális szolgáltatások működését nehezítik. Nem első-

³⁴ Az etnikai gettók kialakulásáról lásd bővebben: Virág Tünde: Az etnikai szegregáció változatai. In Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest, 2005, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 84–132. o.

http://www.mtaki.hu/docs/roma_szegregacios_folyamatok/roma_szegregacios_folyamatok_virag_tunde_az_etnikai_szegregacio_valtozatai_k.pdf

³⁵ 2003-as, Debrecen környékén végzett kutatásunk idején, ami a családi segélyezés bevezetése előtti képet mutatta, a munkanélküli családok egy főre eső, szociális ellátásokból és segélyekből származó jövedelme ennek a fele (12 000–16 000 Ft/fő) volt, amit a feketén végzett napszám csak csekély mértékben tudott kiegészíteni. Lásd: Kozma Judit: *Napszámok. Esély*, 2004, 6. sz., 38. o.

ként írjuk le, hogy a jól felkészült szociális szakemberek és a megfelelő feltételekkel rendelkező szolgáltatások pont azokon a területeken hiányoznak, ahol a legnagyobb szükség volna rájuk. Bár az is nyilvánvaló, hogy a legjobb szolgáltatások és a legfelkészültebb szociális munkások sem tudnak segíteni a munkahelyek krónikus hiányán és a forráshiány teremtette túlélési kultúrán, mely egyként jellemzi a közösségek szegényeit és magukat a helyi közösségeket. A szociális munkások rendelkezésére is csak azok a források állnak, amelyeket az adott helyi közösség biztosítani tud, és munkájukat is erőteljesen befolyásolja a helyi közvélemény elvárásrendszere. A nélkülözők hiányokkal küszködő helyi közösségekben élnek. És mivel az elégtelen források körül súlyos harcok dúlnak e közösségekben, a szociális munkások pedig részei ezeknek a közösségeknek, nem tudnak többet nyújtani, mint amit a szociálpolitikai eszközrendszer, a helyi önkormányzatok és a helyi vállalkozók (egyes esetekben a helyi uzsorások) elérhetővé tesznek.

A kvalitatív módszerek lehetőséget adtak arra, hogy feltérképezzük azt a teret, amelyben a szociális szolgáltatások szakemberei dolgoznak. Nem értünk egyet a leegyszerűsítő diagnózisokkal, minősítésekkel, melyeket gyakran hallhatunk a témában nyilatkozók esetében. Meggyőződésünk, hogy jó terápiát csak az alapos diagnózis, a problémák mély megértésének talaján lehet tervezni. Amennyiben mégis rámutatunk arra, hogy például kérdeztjeink egyes megnyilvánulásai előítéletesek, azonnal igyekszünk ezeket visszavezetni gyökereikhez, rámutatni a vélekedések közösségi forrásaira és funkcióira. A szociális munkában egyébként is alapelv, hogy csak az erősségekre alapozva lehet elősegíteni a változást, a negatívumokat és hiányokat soroló diagnózis felett legfeljebb sópáncolni lehet, ami sehová sem vezet. Így, bár szokás elszörnyedni a települések vezetőinek időnkénti szegényellenes kirohanásain, mi – természetesen elfogadhatatlannak tartva az áldozatok vádolását – inkább arról az oldalról közelítjük meg a kérdést, hogy ezek a vezetők felelősséget éreznek a közösségükben zajló folyamatokért.

Mondanivalónkat három fejezetre tagoltuk. Az első fejezetben a helyi szociális szolgáltatások közösségi beágyazottságát vizsgáljuk. A szociálpolitikai döntéshozásban le kell egyszerűsíteni a valóság sokrétű totalitását, ezért gyakran összemosódnak a nagyon különböző helyzetek. A szociálpolitikai eszközrendszert igen eltérő helyzetben lévő, különböző helyzetértelmezésekkel működő helyi társadalmak használják. Ezeket az eltéréseket nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk érteni a helyi szociális szolgáltatások működését, azaz valamit látni szeretnénk a szociálpolitikai döntések hatásaiból. A helyi közösségek eltérő problémaértelmezései is alapvetően meghatározzák a szociális munkások tevékenységi lehetőségeit. Ugyanakkor a szociális munka beavatkozási repertoárjának egyik legfontosabb részét alkotják azok a módszerek, amelyekkel a helyi közösség hálózatai és forrásai fejleszthetők, illetve elérhetővé tehetők a nehéz helyzetű családok számára.

A második fejezetben bemutatjuk, hogy a hátrányos helyzetű kistérségekben élő szegény családoknak mindennapi életükben milyen problémákkal, nehézségekkel kell megküzdeniük, és ezt hogyan élik meg. Kapnak-e segítséget problémáik megoldásában, vagy legalább azok csökkentésében, és ha igen, kik segítenek. A fejezet elemzései mutatják azokat a stratégiákat, amelyekkel a nyomorgó családok igyekeznek megküzdeni a mindennapi élet kihívásaival. Ezeknek is jelentőségük van a szociális munkások számára, hiszen megmutatják azokat a lehetőségeket, melyek a felhasználók számára ismerősek, amelyeknek támogatása, forrásokkal ellátása segítséget jelent a mindennapi létért folyó küzdelemben. Ebben a részben elemezzük a szegénység kultúrájának jellemzőit is, melyek a legnagyobb kihívást jelentik a társadalmi integráció szolgálatára hivatott szociális szolgáltatások számára.

Tanulmányunk harmadik részében a felkeresett kistérségekben működő szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások helyzetét, a mélyszegény családok életében betöltött szerepét, a velük folytatott munkát, annak eszközeit mutatjuk be.

Az első két fejezetet egy-egy olyan résszel kezdjük, amely a munka során tapasztalt tipikus jelenségeket mutatja be. Ez megfelel annak, hogy a fenomenológiai megközelítést választottuk elemzéseink vezérfonalául. Az első fejezet kezdő alfejezete az Életképek címet viseli. Ebben olyan interjúrészleteket mutatunk be, amelyek érzékeltethetik a helyi közösségek különböző viszonyát a nyomorgó családokhoz. A szegény családok életét bemutató rész kiinduló pontjaként esettanulmányok szolgálnak, melyek tipikus élethelyzeteket, a nyomorgók egyes sajátos csoportjait mutatják be. Tanulmányunk utolsó fejezetében összegezzük megállapításainkat.

Kutatásunk zárótanulmányának csak a helyzetkép leírása a feladata. A „mi a teendő?” kérdésre későbbi viták adhatnak választ. Ezekhez a vitákhoz szeretnénk adalékokat szolgáltatni tapasztalataink közreadásával.

MÉLYSZEGÉNY CSALÁDOK A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ KISTÉRSÉGEKBEN

Az alábbiakban a szociális szolgáltatások közösségi beágyazottságát vizsgáljuk. A helyi közösségek lehetőségei, problémaértelmezései és tapasztalatai nagyban meghatározzák, hogy mit tehetnek a szociális munkások a legszegényebbekért. Már az is kérdés, hogy hozzájutnak-e a nyomorgó családok a szociális szolgáltatásokhoz, és ha igen, akkor milyen problémaértelmezés következtében.

Életképek

A következő interjúrészletek tipikus jelenségeket mutatnak be, melyekkel a kutatás során találkoztunk. Mindegyik idézet a témák és ügyek csokrát kínálja, így nem láttuk értelmét annak, hogy szétdaraboljuk őket, és ott idézzük egyes bekezdéseiket, ahol éppen az adott kérdésről szó van. Bár minden interjúrészletet egy-egy kistérséghez kötöttünk, kisebb-nagyobb mértékben minden vizsgált kistérségben megtalálhatók ugyanezek a problémák. A helyi gazdaság szétesése következtében aki teheti, a városokba menekül, és az elköltözötték helyére betelepülnek a városokban vagy egy másik kistélephelyen létalapjukat veszítettek, hogy majd tovább meneküljenek, amikor rájönnek, hogy az új lakóhely sem kínál megélhetést. A szegények gettóiban a szegénység kultúrája által diktált sajátos életstílus alakul ki, melyen a szociális munkások nem képesek változtatni. A nélkülözés nemcsak a gyermekeket, hanem a felnőtteket is veszélyezteti. A megoldásokról nemcsak a nyomorgók, de a közösség vezetői is csak álmodoznak. Az illúzióvesztés következménye pedig az agresszió.

1. BÁCSALMÁSI KISTÉRSÉG – VÁNDORLÓ CSALÁDOK

Madarason egyetlen, a szomszédos Kunbaján lakó szociális munkás végzi a családsegítés és a gyermekjóléti szolgáltatás feladatait. Őt idézzük.

„A törzslakosság elköltözik. A középkorosztály elköltözik. Az én osztályomban huszonhárman voltunk, és abból hárman vagyunk Kunbaján. Elköltöznek az emberek, és olyanok jönnek helyettük, akik sok problémát okoznak. A gazdaság megszűnése után mindenki várt vagy öt-hat évet, aztán megindult. A gazdaság idején 2002-en voltak [a településen lakók], most 1700 körül. Szegedre, Kecskemétre költöztek. Itt hagyja az új lakását, meg eladja áron alul, mert itt lehetetlen az élet. Elmegy inkább albérletbe, de meg tud élni. Az idősek itt maradnak, a pedagógusok, a boltban, akik dolgoznak. A beköltözőket az ingatlan vonzza. A gond akkor van, amikor rájönnek, hogy milyen a közlekedés. Többen jöttek Nógrád megyéből, Salgótarján környékéről, Litkéről, Mátraverebélyről, Szeged környékéről, a Balaton környékéről. Ott eladták az ingatlanukat, és marad egy kis pénzecske. Amikor az elfogy, és rájönnek, hogy itt nem tudnak elmenni dolgozni, és akkor ráadásul van 2-3 gyerek... Van egy tatabányai családjunk, akik ideköltöztek, és már vissza is költöztek. Egy másik család, akik Nógrád megyéből jöttek, azok is visszaköltöztek, mert a víz, villany kikapcsolva, tele adóssággal, Provident, amit ki kell fizetni. Gyakorlatilag visszamenekültek. A pesti Elektromos Művek tette rá a Nógrád megyei házukra a többszázezer forintos terhet. Egy páran átköltöztek

Mélykútra. Ahol van 2-3 három gyerek, ott mindenki próbálja megfogni azt a lehetőséget, hogy szocpollal épít házat. Van olyan, aki azt mondja, hogy lelakom a házat, és csak születik még 1-2 gyerek, és akkor szocpollal [újat építek]... Az általános tendencia az, hogy az elszegényedő emberek általában sok gyerekkel, ezt a vidéket választják ki azok közül, ahol nagyon nagy a szegénység. Eladják a nagyobb városokban a házaikat, itt nagyon olcsón lehet házat venni, itt már három-százezer forintért megkapják a házat, ami rossz állapotú, de valamennyi pénzük marad. Ezt itt 2-3 hónap alatt felélik, de az általam megkérdezettek közül senki nem járt a vétel előtt Madarason, hogy megnézzék, hogy milyen munkalehetőség van, hogy egyáltalán érdemes-e itt bármibe is befogyni. Lejönnek ide 7-8 gyerekkel és aztán kiderül, hogy itt se munkalehetőség nincsen, se semmi egyéb, ami számukra megfelelő volna. Mert van munka, aki dolgozni akar, az dolgozhat is, van itt alkalmi munka, de nagyon kemény munkák: földmunka, alkalmi munkák, tavasztól késő őszig, és csak azok bírják, akik ezt már csinálták korábban. Ráadásul kialakultak bandák itt, megbízható, olyan emberek, akikről tudják a szervezők, hogy bírni fogják a munkát. És aki ezt nem csinálta, aki ezt nem bírja, az kiesik, és ez a vége. Az az igazság, hogy ők nem is szokták meg a kemény munkát. Nyilván ők is úgy nőttek fel, hogy nem látták otthon ezt, és a munka nem megy. Segélyekből tudnak élni, meg a gyerekek után járó jövedelmekből. Az önkormányzat nagyon szegény, és csak azokat az ellátásokat adja, amelyek kötelezőek. Semmiféle plusz pénzzel nem tud segíteni. És amikor kiderül, hogy ég a talpuk alatt a föld, kiderül, hogy nem tudják miből eltartani a gyerekeket, akkor elköltöznek máshova, ahol ugyanez a helyzet. Egyik faluból a másikra: Madarásról Szőlősrre, és így tovább. És jönnek a következők.”

2. MÁTÉSZALKAI KISTÉRSÉG – AZ ÓPÁLYI CIGÁNYTELEPEN DOLGOZÓ SZOCIÁLIS MUNKÁS TÖRTÉNETEI

Az autó megáll a cigánytelep elején. Itt még viszonylag elfogadható állapotú „szocpolos” házak vannak, bár egy részükről hiányzik az ajtó és az ablak, egyik-másik mellett Ladák rozsdásodnak. Több házból csak az alap készült el. Az utca végén putrik vannak, egy helyiségből álló, alacsony kicsi vályogházak, rozszant tetővel, körülöttük felhalmozott lomok. Az utcán fiatal férfiak, néhány nő, sok gyerek álldogál, és néznek minket. Itt szinte mindenki munkanélküli. Rengeteg a kutya, kicsitől a nagyig, szintén minket néznek, néhány ugat. Készülünk kiszállni, de az interjúalany, a helybéli gyermekjóléti szolgálat munkatársa, ránk szól:

– A kollégának nem ajánlom, hogy kimenjen egyedül sétálni. Autóval is csak megállunk, és dudálunk, míg ki nem jönnek. A kutyák nagyon veszélyesek. Nincsenek beoltva. Mindig kérdezem, kié ez a kutya, mind azt mondják: nem az enyém, de ott fekszik a kerítésnél, akkora, mint egy borjú.

– Kutyát miért tartanak annyit?

– Hát, hogy felegye az emberi ürüléket. Nem a putrikban³⁶, hanem már a tákolt építményekben. A másik ok, hogy a téli időszakban ezek az állatok melegítik az embert. Bent vannak a házban. Aztán van, amikor megeszik a kiskutyát is. Aztán van más hús is, csak azt úgy hívják, hogy patkány vagy macska. Amikor az adatlapot viszem hozzájuk, asztal nincs, legfeljebb a koci motorháztetején tudjuk kitölteni. Mikor írjuk, egyszer csak azt mondja a kolléganőm: odanézz. Akkora patkányt még az életemben nem láttam, mint ami befelé igyekezett a putriba. Mostanra már megedződtem.

– Hányan laknak ilyen putrikban?

– Mintegy ezeregyszázan laknak itt, ez a 2004-es kisebbségi önkormányzati számlálásból tudható. De a faluban aztán laknak cigányok integráltan a községi társadalomban is, olyan nyolc-

³⁶ Úgy tűnik, a szociális munkás a telepen álló jobb házakat nevezi putrinak, mi az általa „tákolt építménynek” nevezett hajlékokat nevezzük így (KJ).

százan. De ez nem állandó. Vándorolnak. Néha visszajönnek. Van olyan is, akinek megépült a háza, aztán mégis visszajött a telepre.

– Látok gyerekeket is, iskolnap van, miért nincsenek iskolában a gyerekek?

– Sokat kínlódnak a szülők egy részével, hogy vigyék iskolába a gyerekeket. De tudni kell az előzményeket is: ideiglenes hatályú elhelyezés, javaslat ellenjegyezve, jelzőrendszer kezdeményezésére, határozat megszületik, én javasoltam egy gyermekbeszállítást, hogy szedjük össze, vigyük be. Itt mindenki sírt, pánikolt. A gyerekek azóta sincsenek beszállítva. Az igazolatlan mulasztás kegyetlenül ketyeg, anyuka legutoljára hetvenötezer pénzbírságot kapott, és az uzsorástól szerzett pénzből fizeti.

– Uzsorás is van?

– Hát az uzsorásuk, a Táró³⁷, most jött ki a börtönből. Súlyos testi sértésért ült másfél évet. Ezt nem lehet megállítani. Ez egy ördögi kör. Ha egyszer belekerültek, soha többet nem jönnek ki belőle. És van, amelyiknek el van adósodva már a gyereke is. Volt az a család, amelyiknek tizen-nyolc gyereke van. A nagyok már kirepültek, a négy középső sincs már otthon, aztán az utolsó négy beszállításánál volt szerencsém közreműködni. Nohát, az ő házáat egy negyed disznóért vették el. Hihetetlen, hogy a postán mi történik, amikor jönnek a segélyek! Most már ugyan a postás viszi a pénzt, de ahogy a házból kilép, egy fekete tömeg letámadja a lakót, és ott már egyezkednek, hogy ki, mit, hová fizet. De ha kérdezed őket, mindegyik tagadja. De cigányt én csak azt ismerem, akit valamilyen módon gondoztam. Gondoztam a gyereket, vagy ne adj' isten kiemelttem a gyereket. De épp most mérgeződtem: jön egy átmeneti gyerek, apuka itt lakik. Igen, itt lakik új élettársi kapcsolatban. Azóta gyártott itt még gyereket, az asszonynak másik két apától két gyereke már bent van a rendszerben [intézetben], és én gondozom a vér szerinti szülőt. Könyörgöm, kit? Kit gondozzak? Egyetlen egy családot gondozok, az Ernőt, egyedül annál a családnál látok esélyt arra, hogy haza kerül a gyerek. Abban az emberben még nem csalódtam. Ha szólok neki, hogy jöjjön fel, akkor itt van, ha nem tud jönni, küld maga helyett valakit, hogy nem tud jönni, mert elígérkezett [nap-számba]. Ha ennek az embernek szólok, hogy jelzett az iskola, vagy az óvoda, hogy gond van a gyerekekkel, vagy például hallássérült valószínűleg az egyik gyereke, abban a pillanatban aláírta a nyilatkozatot, hogy elviszi a gyereket, kérje meg az iskola nyugodtan az időpontot. Egyedül ő az. A többi családnál nem látok esélyt a visszakerülésre.

– Hány gyerekeketek van intézetben?

– Nyolcvanegy volt a statisztikában, de azóta még kilencet vittünk be.

– És ez hány család?

– Körülbelül a fele a telepen lakó családoknak. Vannak olyan családok, ahol él három-négy gyerek, élnek úgy-ahogy, de már nincs helye az ötödik, hatodik újszülöttnek. Nem látok biztosítékot arra, hogy az a gyerek normális körülmények között akár az egy évet is megérje. Ilyenkor van az, hogy jó, ne próbálkozzunk, mert ha ez is otthon marad, a másik három kerül veszélybe, mert kevesebb jut rájuk. A kilencvenes években, mikor beindult ez a gyermekjóléti, volt egy család, akinél a védőnő kardoskodott, hogy a két nagyot engedjük haza, mert azokat látogatja rendszeresen az anya. Megtették, huszonnégy órán belül az anyuka kétségbeesetten rohant ide, hogy nem tud mit kezdeni a gyerekekkel, mit csináljon vele, sír a gyerek. Na, innentől kezdve anyuka alkalmatlansága bebizonyosodott. Nagyobbak lettek a fiúk, anyuka hozná őket haza. Anyukát nyilatkoztatjuk: ha felkel reggel a gyerek fél hétkor (három és fél éves), mit fog vele először csinálni? Hát farhátat vesz neki, meg fogpoharat. Innentől kezdve nem igazán tudom, van-e miről beszélni, és nem tudom, hogy egy öt-hat négyzetméteres putriba szabad-e hazaadni a gyereket. Szerintem nem. A gyerek él a nevelőszülőknél, szépen fejlődik, jár iskolába, nincsen probléma, és van esélye arra, hogy normális életet éljen majd, ha felnőtt.

Végül mégis kiszállunk az autóból. Az utca végén egy földbe vájt putri támaszkodik a sáros talajra. Erre mutatok.

³⁷ Az idézetekben szereplő nevek mindegyike kitalált név.

– Ezekben a putrikban laknak gyerekek?

– Vannak, emiatt az új utca miatt kaptak haladékat. (A telep szélén szocpolos házakat épít egy vállalkozó.) Tehát élhetnek, lehetnek – azóta is született pár – oké, megkapják a házat, beköltöznek, és egy év múlva jöhet a felülvizsgálat [a védelembe vétel]. De ha nem tartotta meg a megállapodásban előírtakat, a gyerek, a berendezés, az udvar olyan állapotban van, attól kezdve nincs pardon.

– Meg tudják ezt csinálni? Tapasztalataink szerint azok, akik putriban laknak, általában nem tudják, hogy miképp kell karbantartani egy komfortos házat.

– Lesz olyan, aki meg tudja csinálni. Én azt mondom, hogy putri és putri között is van különbség. Voltam olyan putriban, ahol élén állt minden: a mosógép, a hűtőgép, és mindig rend volt, igaz, hogy nagyon zsúfolva. Volt ezek közül olyan, aki tudta, mikor megyek, de volt olyan is, akinek gőze sem volt, és mégis mindig rendben volt minden. A tűzifa a kunyhó oldalánál fölrakva szépen sorban, nem leborítva, ahogy az isten megadta. A kiaggatott ruha tényleg fehér volt. Igaz, úgy hívják azt az asszonyt, hogy „Koszos Magdi”, mert ő maga koszos, de a gyerekeit nagyon szépen rendben tartja. Jó, néha előkerül az a tetű, de hát melyikben nem? De voltam olyan házban, amelyik aljasabb, mint a putri. Mert mikor azt látom, hogy az egyik szobában lakik, a másikon vécézik, az mindennek a teteje. Itt nyilván sok fog azokra a szakemberekre hárulni, akik foglalkozni fognak a családdal. De én mindig azt mondom, hogy hiába akarok én neki segíteni, ha ő nem hagyja, hogy segítsek. Van, aki elfogadja a jó tanácsot, és azt mondja, hogy megpróbálom. Még ha nem is tudja megfogadni, de legalább megpróbálja. De a többség el sem fogadja. Akiknek most épül lent a ház [az épülő szocpolos házakra utal], olyan fiatal családok, akik a gyerekeiken keresztül nevelhetőek. Amikor sarokba van szorítva a szülő: ha ezt meg ezt nem teszed meg, akkor visszük a gyereket, akkor megcsinálják, amit kell. Így talán látok rá esélyt. Aztán volt egy család, 2006 decemberében költöztek be a házba. Gyönyörű volt. Hófehér falak, áram. Oké, mondtam, Kati, most már van családsegítő, kapod a segítyt, zsákszám a ruhát. Az élelembosztásban ők mindig benne voltak, ha nem vették át valamiért, a pótosztásban mindig benne voltak. Az uzsorást is próbáltuk elrendezni. Felvettük a családi pótlékot két tanúval, abból valamennyit megkap, két hét múlva jössz, kapod a másik felét. Két nap múlva zokogva jött az anyuka – július volt –, hogy neki azonnal adjak pénzt, mert kijött egy papír, hogy neki büntetést kell fizetni. Mondom: hol a papír? Mi van a papíron? Hát, az iskolából jött, igazolatlan hiányzás. Hát júliusban hogy lehet? Mondom, hozza el a papírt. Húsz perc múlva jön vissza sírva, hogy hát az előbb hazudott. Nincs papír, de ha nem adom oda neki a pénzt, megöli a saját testvére. És kiment, és odaadta neki a pénzt. Aztán hogy kinek, minek telefonáltak mobiltelefonon...? Valószínűleg azért, hogy máskor ne legyen ez a cirkusz a pénzzel. Hát, ha nem tudjuk beosztani a pénzt, akkor nem tudunk segíteni. De volt olyan is, hogy odavittük a zsák ruhát a családnak, és másnap szembesültünk azzal, hogy eladta a ruhákat. Majdnem minden esetben. Nem tudunk rajtuk segíteni. De nagyon sok esetben nem is akarják. Ez az a kis ház, amiről beszélünk, anyuka ismét terhes, minden gyerek védelemben, anyukát nem akarják hazaengedni, csak a védőnő, a jelzőrendszer, az nem, mindjárt megmondom miért: esetmegbeszélésen mindenki elmondta a véleményét, ez sincs rendben, anyuka megint ápolatlan, megjelentek a tetvek, és a többi. Mikor befejeztük, arra kértem mindenkit, hogy közösen menjünk családlátogatásra. Én nagyjából tudtam, mit fogunk látni. A villanyóra hónapok óta kikapcsolva, közben ment a tévé. Hogy hogyan lehetett neki százhetvenezer forintos villanyszámlája? Hát tudatlanok is. Jön a számla, és nem is tudják, hogy egy negyvenes égő nem fogyaszthat ötezer forintot egy hónapban, és így ennek be is dőlnek.

– Hány kliensed van, akiket gondozol?

– Mióta csak egyedül dolgozom itt, mert tavaly ugye még ketten voltunk, előtte meg még hárman, de mióta magam maradtam, tényleg csak a legszükségesebbeket tudom megtenni: a védelembe vételket. Megint itt van egy megkeresés: bűncselekmény. Általában bűncselekmény, ez a gyerek – szerintem nem is ő volt, nagyon jó vélemény jött az iskolából – vagy az anyuka által elkövetett szabálysértés. A határon csempésznek át cigiket. Anyuka mondta, hogy három kiskorúról kell gondos-

kodnia. Kapásból mondtam, hogy akkor védelembe vesszük a gyerekeket. Azután ott vannak az iskolai hiányzások. Alapellátás keretében tizenkét magántanulónál járunk most. A lányoknál a terhesség is nagy probléma. Most kettőről derült ki. Az egyik hatodikos, augusztusban szül, a másik nyolcadikos, júliusban szül. Állítólag anyuka nem vett észre semmit, mások szerint anyuka kísérte oda még első nap a lányát, hogy „elhálják”. De hát megemelték tizennyolc éves korra a tankötelességet. Tizenhat évig is nehezen tartottuk bent őket, és most tizennyolc éves korig kell. Hát valami örület.

– Végül is hány kliensed van?

– Huszonnégy alapellátás, aztán az átmeneti neveltek... De egy ember ide kevés. Én 2004-ben jöttem ide, üres álláshelyre, így lettünk családgondozók ketten. 2006-ban volt létszámleépítés. Én egyszerűen nem győzöm. Megyek, csinálom, de hogy még papírozzam is... Nem győzöm. A megyei gyámhivatalnak jeleztem, hogy az előírt háromból, már csak magam vagyok. Mindenhol elmondom, hogy egyedül nem győzöm. Most nem jó a gépem. Már kétszer szóltam, senki nem jön. A feltételek úgyszint hiányosak. Eláztunk májusban, mindenünk odalett. Három hónapig gépem nem volt, három hónapig telefon nem volt. Bekértük magunkat a gyógyszertár helyére, de az is elázott. Hát így nem lehet dolgozni. Mondtam, én nem innen akarok nyugdíjba menni. Amint tehetem, ebből a székből felállok. Vegye tudomásul mindenki. Nem vagyok hajlandó a vállamra venni a falu szociális gondjait, nem beszélve arról, hogy negyven meghívót küldtem el az éves gyermekvédelmi tanácskozásra. Biztos voltak olyanok, akiknek más irányú elfoglaltsága volt, megértem. Tizenketten voltunk. Se polgármester, se jegyző, se a szociális bizottságnak sem az elnöke, sem a tagjai. Az összefogás hiányzik. Ha valamit akarunk, össze kell fognunk. Felesleges ennyi embert feleslegesen dolgoztatni. Nem beszélve arról, hogy itt már csecsemőkorban gond van!

3. MEZŐKOVÁCSHÁZAI KISTÉRSÉG – MILYEN PROBLÉMÁKKAL KÜZDENEK A MEZŐKOVÁCSHÁZAI SZEGÉNY CSALÁDOK?

Mezőkovácsháza gyermekjóléti szolgálatának vezetője 37 gondozott család és 101 gyermek életéről beszél.

„Kezdődik az egész piciknél. A tápszert nem tudják megvenni. Ha meg tudják [venni], akkor a tápszereket túlzottan hígítva adják, [így] a súlygyarapodás stagnál. A gyerek immunrendszere nem fejlődik. Gyógyszereket, amik a legszükségesebbek, csak azokat váltják ki. Tehát nem mindegyiket, amit a háziorvos, gyermekorvos felír, hanem mondjuk minden másodikat. Igazából a vitamin, a preventív gyógyászat, az nincs meg... A ruházkodás nagyon sok helyen csak az adományozásból van megoldva. Itt helyben is történik ruhaosztás, a lakosságtól is kapunk adományokat, illetve a Vöröskereszt helyi szervezeténél is van ruhaadomány-osztás. Akkor a közüzemi számlák folyamatos fizetése, ami a következő nagy probléma a családokban. Elég sok helyen került megszüntetésre a víz, villany, gáz, minden. És innentől jön a gyertyafényes romantika, mert a család felhalmozott X összegű hátralékot. Kikapcsolás, kikötés... Viszont a visszakapcsolás díja, a késedelmi kamat [oly magas, hogy] nagyon sok család képtelen visszaköttetni a villanyt. Ez nyáron nem jelent problémát, télen viszont igen. Innen szoktak jönni a következmények: a gyerek nem tud felkészülni az iskolába, hiányosak a házi feladatok. A plusz munkákat otthon nem tudja megcsinálni. Tehát itt szépen épülnek egymásra a dolgok. A 37 családból 15 család él önkormányzati tulajdonú szociális bérlakásban, és itt a lakbérhátralékok is elég jelentősek. Van olyan családuk, aki most kapott kilakoltatási értesítőt, 380 000 forintos lakbérhátralékkal. És több ilyen családuk van. Itt sem általánosíthatunk, mert van, aki tényleg saját hibájából nem fizeti, tehát úgymond hanyagságból, de van, aki egyszerűen képtelen a családban meglévő négy-öt gyerek mellett [kifizetni].”

4. SELLYEI KISTÉRSÉG – NÉPMESE

A kistérség egyik településének polgármesterét idézzük.

„Mi dolgoztatunk elég sok emberrel, olyan 40-50 emberrel, csibetelepen. És igen szegények is dolgoztak nálunk. Magyartelekek és környéke, ott vannak szorgalmas emberek, akik ebből fakadóan jól is élnek. Volt nálunk egy cigányasszony, hát szegények voltak. Olyan szorgalmasan dolgozott az az asszony! Annak a két fia már az Elcoteqben dolgozott, és még talán valami kis pozíciójuk is volt, tehát nem egyszerűen szalagmunkás volt a nagyobbik, ha jól tudom, hanem öt-hat embernek ilyen szalagvezetője lett, hogy akkor ő töltötte föl az anyagokat. A két testvér összefogtak, és építettek egy 150 négyzetméteres családi házat. Kocsit vásároltak, nagy televíziót vásároltak, ezt mind hitelből, persze, de megteremtettek egy olyan életszínvonalat, amit utána tartani is tudtak, és ez jó életszínvonalnak mondható. Kocsiba tudtak tankolni, nem loptak, becsületesen éltek. Én ezért hiszek abban, hogy a munka fog kivezetni ebből, nem a segély.”

Megjegyzés: 2009 januárjában az Elcoteq több mint ezer munkavállalót bocsátott el a gazdasági válságra hivatkozva (Index, 2009. január 17.), majd 2009. szeptember végére újabb elbocsátásokat jelentett be (Privátbankár, 2009. augusztus 10.).

5. ENCSI KISTÉRSÉG – „VAN ITT EGY PÉLDA, NEM IS MESSZE TŐLÜNK...”

Az itt következő vita szereplői az Encsi kistérség településeinek vezetői, a téma pedig a monoki példa követése. (A szereplőket az anonimitás megtartása érdekében kitalált névvel jelöljük.) A beszélgetésben a szociális szakemberek, bár jelen voltak, csak kétszer jutottak szóhoz. A vita felvezetőjét a terület egyik vezető szociális szakembere mondta el, majd a vita zárásaképpen ugyanő megszólította a Biztos Kezdet program helyi fiatal cigány vezetőjét, hogy az interjút készítő vendégek lássák, van valami pozitív is a területen. A program vezetője néhány mondatban elmondta a Biztos Kezdet házak filozófiáját. A bevezető helyzetkép mellett ez volt a beszélgetésben az egyetlen eset, amikor a szociális szakemberek megszólalhattak.

HALMAI MÁRIA: Végeztek számításokat a városban. 440 segélyezett van, akik közül vannak, akik 50 ezer forint felett kapnak segélyeket. Minden ötezer forint segélyért egy nap munkát várnak el. Tíz napot fog az önkormányzatnál dolgozni. Hasznos lesz, biztos... Az érintettet határozatban kötelezik – a segély összegének megállapításával együtt – arra, hogy az összegnek megfelelő napot a kijelölt munkavezető irányításával dolgozzon. De nem kötnek vele munkaszerződést, nem állapítanak meg munkabért, nem fizetnek érte. Az eljárás törvénysértő. A közigazgatási hivatal 30 nap alatt meghozza a határozatát a törvénysértésről, de az Alkotmánybíróság várhatóan csak 2011-ben fog erről elítélő határozatot hozni. A környékbeli nagyobb települések közül ez működik Sárospatakon, és várhatóan Encsen is bevezetik, és minden falu a térségben.

LENKEI JÁNOSNÉ: Azt gondolom, hogy ez a sok rossz megoldás közül az egyik legjobb. [...] mert mindegyik dolgozik feketén [...] mert elmondta a polgármester, ez mellett az ötvenezer forint mellett tíz napot kell dolgozni. Húsz napot kellene főállásban. Még tíz napot dolgozhat a szürkegazdaságban, mert ők tudják, hogy ott dolgoznak. A közcélúakra három hónapos szerződést kötök, akivel három hónapos szerződés van, az nem esik bele ebbe a tíznapos foglalkoztatásba. Azt üzeném a kormánynak, hogy akit én közcélúként foglalkoztatok, annak ne ötvenezer forintot adjanak, hanem nyolcvanot. Hogy érezze azt, hogy én nem a segélyért dolgozom közcélú foglalkoztatottként [...] Ha valaki közcélú, az bért kap, ha rendszeres szociális segélyezett, akkor segélyt kap, de az összeg az ugyanaz. A kettő közötti különbség alig háromezer forint [...] A közcélú foglalkoztatottakat nem lehet motiválni. Egy nagyobb összegű munkabér motiválást jelentene számukra.

NEMES MIKLÓS: Az a gondom ezzel, hogy annyiféle szociális ellátási forma, ingyenes juttatás létezik az állítólag mély válságban élőknek, hogy aki dolgozik, annak kevesebb a jövedelme, és kiesik mindenféle szociális juttatásból. Ez felháborítja az embereket. [...] Ingyen étkeztetés, ingyen

könyv, gyermeknevelési támogatás, megmiazisten... Ez felháborító! Ha ezeket mind össze tetszik adni, akkor kiderül, hogy sokkal többet kap, aki nem csinál semmit, mint aki dolgozik bejelentve hetvenezer forintért. És igaza van a cigánynak, hogy szarik rá, mert ha belép a munkaviszonyba, elveszt egy csomó szociális dolgot, mert neki munkajövedelme van. El kell ezen gondolkodni, mert ez így nevetséges. A tizennégy éves cigánylánynak gyereke van, a tizenhat évesnek két gyereke, az egyik állami gondozásban, a másik kiadva bérbe a családon belül, hogy ott még kapjanak plusz támogatást [...] A testvére neveli az ő gyerekeit állami támogatásra. A szegénység egyre mélyebb, mert eltartani ezt a szaporulatot nem lehet. Tarthatatlan, hogy egy családban ez a megélhetési forma, hogy szülnék tíz-tizenöt gyermeket, mert ez a biztos megélhetés. A gyerekek többsége fogyatékos sajnos, mert ott, ahol sok gyerek van, nem az egészségeseket szülik. Aki normálisan gondolkodik cigány, annak is két gyereke van. Van egy réteg, aki [...] akármit csinálunk, akármennyi pénzt fogunk leosztani, akkor sem fog megváltozni, mert nem is akar dolgozni. Amikor el kell jönni a foglalkozás-egészségügyi vizsgálatra, ezerféle problémát mond. Neki ez megalázó, hogy az utcát söpörje. Felnőtt két generáció, aki megszokta, hogy az apja-anyja nem dolgozik, csak várják a pénzt. [Ha jön,] akkor megy a kocsmázás, játékterem, majd szociális segélyért jelentkezik, hogy elfogyott [a pénz]. Vergődünk vele évek óta, próbálunk juttatásokkal, meg szigorításokkal, amit nem engedélyeznek. Csak annyit kértünk, hogy tegye rendbe a kertjét, hogy ne legyen dudva. Na, vissza kellett vonni ezt a rendeletünket is. Amíg ilyen a rendszer, ilyenek a törvények, addig ebben előrelépés nem lesz. Alaposan meg kellene gondolni a szociális támogatási formákat. [...] Addig, amíg a munkajövedelemhez volt kötve a családtámogatás, annak volt több gyermeke, aki dolgozott. Most meg azt támogatjuk, aki nem dolgozik, és annak kell egyre többet adni. Ez a réteg szaporodik, és én ehhez nem szeretnék asszisztálni. [...] Mert meg kell nézni a populációt! Mert tizennégy éves korában már szaporodik, és szül negyven éves koráig egyfolytában. Jelenleg itt a járásunkban 54% volt a cigány születési arány. És itt megfordul a trend, lassan több lesz a cigány, mint a magyar. Menekülni kell a normális embernek. Mert az fog következni, ha ezt a típusú szaporulat támogatását nem akadályozzuk meg. Mert nem azért, kell, hogy növekedjen a nemzet, de nem ilyen formában, akit el kell tartani, aki a b*** életben nem fog dolgozni. Menjenek ki Vilmányba, Gagybátorba, Fügedre, Csenyétére! Nincs is magyar már egy se. Nincs az a dolgozó réteg, aki ezeket el tudja tartani. És egyre rosszabb lesz a helyzet, a bűnözés szempontjából is. [...] Van a lopásnak az a formája, amit már elfogadunk, a megélhetési lopás, és ez már teljesen mindennapos a falvakban. Főleg az öregeket érinti, főleg az egyedülállókat, aki ki sem mer menni, amikor lopnak tőle, mert megverik. Nincs, aki ki merje mondani a valóságot, mert félnek, pedig nem szavazóréteg, mert nem mennek el a szavazásra. (Többen közbekiabálnak: „De elmennek, ötszáz forintért elmennek!”) Messze vagyunk az ország másik felétől, és egyre messzebb leszünk, ha így maradnak a törvények és az egyéb támogatási formák. Nem érzem azt, hogy azóta jobb a helyzet, hogy még több támogatási formát adunk, mert most már eljutottunk oda, hogy a gyerek azért jár óvodába, meg iskolába, mert ott kap enni. Mert otthon nem kapnak semmit. És utána megy is haza, mert őket az oktatás már nem nagyon érdekli. Fügedön évről évre nő az első osztályba kerülő gyerekek létszáma, és kellene tantermet bővíteni. Közben arról beszélnek, hogy megkülönböztetjük őket. De nem arról van szó! Most őket kellene, az összes cigány gyermeket beszállítani Encsre, mert nekik az ő saját közösségük nem felel meg. Mert mondja a cigányasszony, hogy kitől tanuljon az a gyerek? Hát mondom: az édes anyjától, mert általában onnan szoktak tanulni a gyerekek elsősorban. Meg azokat a szokásokat viszik tovább, amit otthon látnak. Amit a gyerek otthon tapasztal, azt viszi tovább az életbe. De amikor abba a helyzetbe kerül, ugyanúgy reagálja le, ugyanazzal az agresszivitással, ugyanazokkal a primitív reakciókkal. Nem tudja levetközni. Én igen egyszerűen megoldanám ezt a helyzetet: három gyerekig támogatnám a családi pótlékot, három gyerektől nem támogatnám, mert normális, egészséges magyar családban ritkán van három gyerektől több. Aki meg többet vállal, az valószínűleg megengedheti magának anyagilag, hogy többet is eltartsa. És szociális segélyt is szívesen adnék azoknak az embereknek, akik valamilyen okból megrokkantak, vagy betegek lettek. Mert történt vele valami. De nem azért, mert eleve úgy indulunk, hogy a szociális segélyen nővünk

föl. Egyedül neveljük a gyereket, mindenki [...] Nincs házasság, nem divat. Egyedül neveljük, vagy ki van adva bérbe a gyerek, mert különállóként magasabb a családi pótlék. Lehetőleg fogyatékos gyerek legyen, mert arra emelt összegű családi pótlék jár. Az embereket ez annyira fölháborítja, a normális gondolkodású emberek már addig-addig vannak. Valahol robbanni fog ez. Az utolsó csepp, amikor kicsordul a pohár. Nagyon-nagyon közel vagyunk ehhez. A lopások miatt is, mert összetartozik a kettő, a szaporulat miatt nő a lopásarány is. És a gyerekek lopnak, mert nem büntethetők, ugye...

TÁLAS MIHÁLYNÉ: Nagyon egyetértek az eddig elhangzottakkal, de nem teljesen. Tudva-levő, hogy munkahelyek szűntek meg. Én cigányság között élek, talán nekik nem megfelelőek ezek az összeszerelő üzemek, ahol nyolc órát ülni kell, és dolgozni. Lehet, hogy másnak sem [...] Volt régen az erdészeti munka, ahol nagyon sokan dolgoztak, meg a postánál [...] Sőt, még azt sem tudom kijelenteni, hogy nem szeretnek dolgozni. Mert vannak, akik nem szeretnek, de nagyon sokan vannak, akik szeretnének dolgozni. És ha lehetőségük lenne rá, szerintem elmennének.

LENKEI JÁNOSNÉ: Az a baj, hogy nincs meg hozzá a megfelelő képzettségük, hogy megfelelő munkát tudjanak végezni. Akinek nincs meg még a nyolc általános sem, az csak segédmunkát tud végezni, de ez a környék, Abaúj ennyi segédmunkát nem tud kitermelni. Nem szerzik meg az alapvető szakértelmet sem, mert ha megszereznék, legalább egy szakmunkás-vizsgát le tudnának tenni, igenis szükség lenne rájuk, mert lassan kifogyunk a szakemberekből. Mikor azt mondja nekem a kisebbik fiam, nyolc éves, hogy anya miért menjek iskolába, egy cigány sem jár, mégis van mindenük, akkor mit mondjak neki? Azt mondtam, nem baj kisfiam, te akkor is fogsz menni, és meg fogod tanulni.

KATONA ISTVÁNNÉ: Nagy szegénységben élnek, a cigányság, ezt el kell ismerni...

NEMES MIKLÓS: Nem ...

KATONA ISTVÁNNÉ: Pedig így van. Egy az, hogy az utazáson változtatni kellene, a másik az, hogy nagyon sokan kihasználják őket, akár csak a szocpolos házakat nézzük ... (Többen egyszerre: „Saját maguk adják el!”)

LENKEI JÁNOSNÉ: Saját maguk adják el, senki nem kényszeríti rá, ez a saját butasága...

KATONA ISTVÁNNÉ: Nem egészen így van, ha valaki szegény, és nem tud máshonnan pénzt szerezni...

LENKEI JÁNOSNÉ: Akkor a szocpolt eladja, hát akkor ez buta, nem tudok mást mondani... Ha lakik egy másfél szobás lukban, amit én ólnak nem használnék és a milliókat pedig eladja másnak. Hát ez butaság. De ezt csak Füged csinálja meg, mert van cigányságom Encsen is és van Devecseren is, és össze sem lehet hasonlítani őket. Mert ezek kihasználják az állami támogatást, és ki akarnak lépni ebből a mélyszegénységből. A fügedinek eszébe sincs, neki jó úgy, ahogy van, és megszédül attól a pár százezer forinttól, mert esetleg egy vállalkozó – aki mondanom sem kell 95%-ban ugyanúgy cigány származású, mint ő – becsapja őket ...

NEMES MIKLÓS: A közhasznú és közcélú munkára kifizetett összegeknek ténylegesen jó, ha 30 százaléka az, amiért megdolgoznak, és nem a kapanyélre támaszkodnak. Egy kis faluban van két intézmény, amit rendbe tetettünk, meg lekaszáltatjuk velük egy évben háromszor a falut. De több értelmes munkát nem csinálnak. És ezért fizetünk négy- meg ötmillió forintot – hát felháborító. Ilyenekre folyik ki a pénz.

KATONA ISTVÁNNÉ: Nem lehet csak cigányságról beszélni...

TÁLAS MIHÁLYNÉ: Itt most nem cigányságról beszélünk, hanem mélyszegénységről. Mert van olyan cigány, aki iparkodik, meg lehet nézni a kertjét, a környezetét, és van olyan paraszt, akinél nem lehet bemenni az udvarra.

LENKEI JÁNOSNÉ: De a szociális rendszer milyensége az, ami arra ösztönöz parasztokat is, hogy ne dolgozzanak, lehúzza [a rossz példa] [...] Azt érzem, hogy még van egy-két parasztcsalád, aki meg tud maradni azon a színvonalon, hogy igen, én kitartok, és dolgozok, és akarok tenni valamit a faluért, a közösségért, magamért. A többiek meg visszaesnek, visszasüllyednek arra a

szintre, hogy jó az nekem úgy is, ahogy a cigány megél, és már nem is akar dolgozni. Rossz példát mutatnak, és a többi mélyszegénységben élő sem akar kikapaszkodni.

NEMES MIKLÓS: Szóval ez egy nagy kérdés, hogy mi a mélyszegénység. Akkor, amikor a mélyszegénység arról szól, hogy egész nap kártyázik, tévézik, egész évben üdül, magyarul szórakozik. A másik meg dolgozik. Nekik ez tökéletesen elégséges, hogy megkapják a szociális segélyt, megveszik az italukat, megisszák, elkártyázzák, elgépezik. El kell menni, meg kell nézni, hogy amikor megkapják a szociális segélyt, mi van a játékgépeknél. És akkor lehet látni a mélyszegénységet. Cigarettára, érdekes módon [jut]. [...] Sajnos itt a gondolkodással van a probléma. És hiába próbáljuk nekik a dohányzásleszoktató programokat, erőlködünk. Olyan ez a munka, amit csinálunk, hogy teljesen eredménytelen. Olyan minimális eredménye van rengeteg energiabefektetéssel, hogy sokszor, ha megnéznénk a hatékonyságát, azt mondanánk, hogy nem szabad rá pénzt költeni. A hatékonysága olyan rossz hatásfokú, hogy ez valójában pénzkidobás. Most kezd begyűrűzni hozzánk is, hogy ami hatékonyságba nem megfelelő, azt meg kell szüntetni. A rendszer hatékonysága nagyon rossz, és rossz motivációkat teremt. Mert nem arra motiválja, hogy ő akarjon valamit, vetne valamit. El kell menni, meg lehet nézni, nincs a kertekben semmi, krumpli, zöldség, tyúk.

KATONA ISTVÁNNÉ: Csak egyről nem beszéltünk, hogy van itt egy példa, nem is messze tőlünk, Monok.

TÁLAS MIHÁLYNÉ: Nekem azzal, mint a törvényesség öréke, csak az a bajom, hogy teljességgel törvénytörő a jelenlegi jogszabályaink szerint. A jegyző figyelmeztette a testületet, hogy ezt a döntést, ha meghozzátok, az törvénytörő lesz. De a testület ettől függetlenül meghozhatja a döntését. Abból indultak ki, hogy mire ez Alkotmánybíróságig eljut, sok víz lefolyik a Dunán. Csak attól félek, hogy majd a végén kamatostul kell, jogi retorziókkal visszafizetni. Azt kellene kezdeményezni, hogy így módosítsák [a szociális törvényt]. Úgyis a szociális törvény az, amelyik minden évben legalább egyszer-kétszer módosul. Ez egy jelzés volt a szaktárca felé, hogy így is lehet csinálni.

LENKEI JÁNOSNÉ: A legnagyobb probléma az iskoláztatással van, nem járatták a gyereket iskolába. Az oktatási intézmény megteszi ugyan nekem a feljelentést és én meg is bírságolom, de „sajnos” segélyből élnek, segélyből nem tudom behajtani. Elzárásra átváltoztatom, napi 5 ezer forintjával, leüli az apa, vagy az anya, amelyikük akarja, le fogja ülni. Volt olyan anyukám, aki kijött és a szemembe röhögött, hogy akkor sem fogja a gyereket iskolába járattatni, ha a fejem tetején fogok forogni. Mert egyedül neveli két kiskorú gyereket. Se elzárásra átváltoztatni, se közérdekű munkára nem tudom küldeni. A gyerek nem jár iskolába, és tudja, hogy nem tudok vele szemben csinálni semmit, és kiröhög. Amíg ilyen van, hogy a segély mentes mindenféle végrehajtás, bírság alól, addig nem fognak adót fizetni, nem fogják a gyerekeket iskolába küldeni, mert nem tudjuk mivel rászorítani őket. A szerencsétlen nyugdíjas, annak a nyugdíjából le tudom vonatni harminchárom százalékjával az adót is, ha nem fizeti meg. Volt nyugdíjas, aki bejött, hogy az unokáját nevelte, de nem bírt vele, nem járt az iskolába – kifizette a nyugdíjából. És őtőle be tudok hajtani. Viszont a segélyezett kétszer annyit kapott összezszerűen, és abból nem tudom behajtani. Nincs eszköz, amivel rá tudom szorítani. És az a gyerek, aki nem jár iskolába, és olyan szinten nem tud, hogy analfabetta, annak nem lesz munkája se. És a szegénység körét fogja növelni. Ugyanúgy jön majd vissza a rendszerbe segélyesnek. A szociális segélyezést is végrehajthatóvá tenném. Sokkal jobb jogkövető magatartást fejtene ki, nem csak az iskolába járás tekintetében. Ha csak a juttatások egy részére kimondanák a végrehajthatóságot, és az tudja, hogy kapok olyat is, amit végre fognak hajtani, az egyértelműen jogkövető magatartásra ösztönözne. Magamról tudom, hogy az adófizetési kötelezettségnek itt sem tettek igazán eleget. Felvettük a kapcsolatot a szikszói végrehajtóval, aki a pénzügyi felé kiküldi a végrehajtást. Igaz, hogy minden számlájukra segély megy nekik, de a pénzügyi felé a hónap végéig ezért nem fizet ki, mert nem tudja, jön-e olyan összeg, ami végrehajtás alá vonható. Mikor nem kapja meg a hó elején a segélyt, és bejön, közlöm vele, hogy tessék befizetni a párszázpárezer forintos adót – egyből kifizetik, milyen érdekes. Vagy a családi pótlékot, vagy a gyest, vagy a segélyt végrehajthatóvá kellene tenni. És akkor nem pénzt kell adni nekik, hogy iskolába-óvodába járjon a gyerek, anélkül is oda fogják járattatni. Az oktatási intézmény a tanköteles gyereket fel fogja

jelenteni, ha nem jár. Ma nem tudok vele mit csinálni, maximum védelembe veszem. Na, azzal sokat érek el! Elsősorban ennek nem az lenne a célja, hogy a gyerekeket kiemeljük a családból. Nem azzal van probléma, hogy nem akarnak, vagy nem tudnak dolgozni, hanem azzal, hogy kihasználják a szociális háló lehetőségeit, az alkalmi munkavállalói kiskönyvet és a feketemunkát. Biztos vagyok abban, hogy ha elővinném a szociális segélyezették listáját, és végigjárnám, ötven százalék nem lenne otthon, mert dolgozna az ország különböző részein. Addig, amíg a gazdaságban ekkora járulékkerhek vannak [...] Egy magyar állampolgár májusig csak az államnak keres, és onnan keres magába [...] Ez mind szép, ha csak a munkavállaló bérét nézzük, ha hozzáteesszük, mennyit fizet be utána a munkáltató, akkor több mint fél évet dolgozunk az államnak. A főállás terhei akkora nagyok, hogy a vállalkozó nem teszi meg, inkább zsebből fizet napidíjat. Van olyan, aki bejön és közli, igaz hogy kaptam ötven-hatvanezer forint segélyt, de most kaptam munkát – és dolgozni akar, minimálbérért is. De volt olyan is, akit behívtak közcélú munkára, és közölte, ennyi pénzért ő nem fog dolgozni, minimálbérért nem hajlandó dolgozni. Ötezer forint a különbség egy hónapban.

A nélkülöző helyi közösségek vélekedése saját helyzetükről és szegényeikről

A kutatásunk során megkérdezett nyomorgó családok nincstelen helyi közösségekben élnek, szegénységüknek a területi hátrány fontos része. Feltételeztük, hogy a különböző kistérségekben különbözőképpen élnek a mélyszegény családok, a nyomornak vannak fokozatai. Ez a feltételezés igaznak bizonyult. Bár a problémák a felkeresett településeken nagyon hasonlóak, de különbségek vannak abban, hogy a nyomorgó családok milyen forrásokhoz jutnak hozzá, mennyire képesek kiegészíteni jövedelmüket a napszámmal, mennyire számíthatnak az önkormányzatok, civil szervezetek, a társas támogató rendszer (család, szomszédság, munkára vállalkozó bandák) és nem utolsósorban a szociális szolgáltatások segítségére.

Az önkormányzatok különbözőképpen viszonyulnak szegényeikhez, erre a viszonyra nagy hatással van a helyi problémák kiterjedtsége és mélysége, illetve a helyi közösség szétesettségének mértéke. A munkalehetőségek hiányával összefüggésben a helyi közösségekből folyamatosan elvándorolnak azok, akik a városokban jobb megélhetést remélhetnek, tehát a képzettebbek, jobban foglalkoztathatók. Az üresen maradt házakba pedig beköltöznek a legszegényebbek, akiknek reményük sincs arra, hogy jobb munkalehetőségekkel kecsegtető vidékekre vándoroljanak, sőt egy részük pontosan ezekről menekült el. Ennek az elvándorlásnak a végállomása a már csak nyomorgók által lakott gettótelepülés.

Szakember kérdeztjeink – legyen szó akár az önkormányzati vezetőkről vagy tisztviselőkről, akár a szociális szakemberekről – nem tartoznak a helyi közösségek szegényei közé, de ők ugyanazoknak a nincstelen közösségeknek a jobb módú tagjai, amelyeknek a meglátogatott családok a nyomorgói. Mint a helyi közösség elöljárói, felelősek a közösség jóllétéért. Amikor a helyi viszonyokról kérdeztünk, felhasználták a lehetőséget arra, hogy elmondják véleményüket a települések helyzetéről. Nem sok jót hallottunk, bár voltak kezdeményezések, melyeket követendőnek tarthatunk. A következőkben azokat a témákat foglaljuk csokorba, melyeket a vizsgált kistérségek mindegyikében elmondtak. Az elbeszéléseket a hiánylisták dominálták, és rendszerint süttött belőlük a kétségbeesés. Valami reménykeltőt csak a kistérségi társulások munkatársaitól hallottunk.

A legfontosabb problémának a vizsgált kistérségek mindegyikében a munkalehetőségek hiányát tekintették kérdezettjeink. Így beszélt erről egy kistélepülés gyermekjóléti szolgálatának munkatársa (vezetője és egyben alkalmazottja):

„A munkahelyteremtéshez kapcsolódóan még azt is lehet mondani, hogy biztos, hogy az emberek 90%-a dolgozna, ha rendes, bejelentett munkahelye lenne! De sajnos, ez a környék olyan – adódik ez a határmentiségből is –, hogy nagy befektetők, munkáltatók ide nem települnek. Hiába próbálnánk idicsalogatni őket, nem tudjuk, mert az infrastruktúra nem megfelelő. Nincs rendes út, utak, amelyeken elérhetőek lennének ezek a települések, nincs rendes közmű, nincsenek olyan ipar-telepek, ahova betelepülhének, és akkor ott vagyunk, hogy akkor mit csináljunk. Hiába próbálnánk meg munkahelyeket teremteni, ha nincsenek meg hozzá a feltételek [...] Nekem az a tapasztalatom Kunbaján, hogy ha valaki azt mondja, hogy ezzel a bérrel – és teljesen mindegy, hogy szociális gondozó vagy bolti eladó –, ha ezzel el lehet helyezkedni, akkor önként és dalolva bevállalja bárki a képzést, még akár a saját költségére is bevállalja, csak valaki mondja azt, hogy ő azzal el tud helyezkedni. Mert azért vannak sokan olyanok, akik hajlandóak vállalni a képzést, de a képzésnek azért nem látják értelmét, mert nincs hol elhelyezkedni. [...] a szakdolgozatomra utalok, az itteni munkanélküliek 46%-a mondta azt, hogy hajlandó vállalni a képzést, a másik 54%-nak a többsége azt mondta, hogy azért nem vállalja, mert nem látja az értelmét, mert már háromszor átképezte a munkaügyi központ, és a három képzése mellett még mindig otthon ül. Azt mondja nekem: »Most mondd meg, mi értelme van annak, hogy kitanuljam a kőműves, vagy a burkoló szakmát, vagy akármit, ha otthon fogok vele ülni.« Igen, egyrészt, a segélyesek nem akarnak dolgozni, mert nem motiváltak, másrészt ott van a nagy probléma, hogy nincs hol dolgozni nekik! Hivatalosan meg egyáltalán nincs hol dolgozni nekik. Csak a napszámos munka van! Ördögi körben vannak, mert nincs lehetősége neki arra, hogy bejelentett munkahelyen tudjon dolgozni. A kiskönyv is úgy működik az esetek 99%-ában, hogy »Vidd a kiskönyvedet, és ha jön az ellenőr, akkor beírjuk.«” (Bácsalmási kistérség, gyermekjóléti szolgálat munkatársa)

Ahogy a szociális szakember beszámolója mutatja, a munkahelyek súlyos hiányán az aktív munkaerő-piaci módszerek sem segítenek. Hiába igyekszik képzéshez segíteni a munkaügyi központ a munkanélkülieket, ha a többedik képzettséggel sem kapnak munkát. Ebben a helyzetben az illegálisnak minősülő napszámos munka, melyet a szegénységben élők a szociális segély mellett végeznek, nem elítélendőnek, hanem pozitív kiútkeresési próbálkozásnak minősül. Így folytatja tovább az előbb megkezdett gondolatsort a Bácsalmási kistérség gondozói szolgálatának vezetője:

„Munkahelyek egyáltalán nincsenek, befektetők nincsenek. Alkalmi munkák vannak. Aki még nem fásult bele annyira, az megindul, alkalmi munkát vállal, vagy könnyvel, vagy a nélkül. Ezek mezőgazdasági munkák, de ebből is egyre kevesebb van a környéken. A gazdák gépesítenek. A környékbéli üzemekbe, Bajára például, nagyon sok ember járt dolgozni, a hűtőházba, a húsiparba, most Dél-Hús, de ott a helyi munkavállalókra támaszkodnak, a vidékieket mind elküldték. Van egy-két olyan üzem, aminek helyi járata van, de általában az utazási költséget nem térítik meg. Eleve megkérdezik, hogy hova valósi [a jelentkező], és ha madarasi, akkor megköszönik, de nem fizetnek [a bejárásért]. Itt 20-30 ezer forint a havi bérlet. Ha valaki a minimálbért megkeresi, akkor abból azt levonva, nem sok marad neki. Tehát nem vállalják. Pár évvel ezelőtt még kifizették az útiköltséget a cégek, most már nem. Nagyon sok a csökkent munkaképességű. A Gondozási Központban is van két rehabilitációs munkahely, de ők is mindig attól félnek, hogy holnap nem kell jönni dolgozni. Ez egy bt., olyan 50 főt foglalkoztatnak. A településen van még a szövetkezet, de nagyon sok embert küldtek el onnan is, akik jelenleg szociális segélyezettek. Van egy másik idősök otthona a településen, most nyílt, egy magánotthon, ott foglalkoztatnak elég sok ápolót, gondozót. Van az önkormányzat, mint foglalkoztató, van egy iskola, két óvoda.” (Bácsalmási kistérség, gondozási központ)

Kérdeztjeink – mind a nyomorgó családok, mind a szakemberek – elmondása szerint a fekete-munkaerőpiac is összeszűkült az utóbbi években. A mezőgazdasági termelés a hátrányos helyzetű kistérségekben hanyatlik. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok régen megszűntek, a néhány még működő szövetkezet csak vegetál, sok a parlagon maradt föld. A pár nagygazda, aki az elmúlt évek gyilkos versenyében talpon maradt, gabonát termel, ahhoz nem kell sok munkáskéz. A helybéli szociális munkások egy része – ahogy elmondták – maga is próbált piacra termelni, de ami az egyik éven még jól jövedelmezett, arra a másik évben már olyan sokan ráálltak, hogy nem tudták a terményt eladni. Ez azért is érdekes, mert az ilyen kistermelők, akik munkaigényes növényeket termesztene, lennének a napszámosok munkaadói. A fekete-munka-piac szűkülése pedig a munkahiánnyal kapcsolatos gondok súlyosbodását jelzi. Az interjúrészletből az is kiderül, hogy a még meglévő források, munkáltatók léte is bizonytalan, az utóbbi években ezek is a folyamatos térvészést élik meg.

A fenti beszámolóban – ahogy az életképekben is – tetten érhető a vita, amelyet a szociális szakemberek a helyi közösség vezetőivel folytatnak: *„Igen, egyrészt, a segélyesek nem akarnak dolgozni, mert nem motiváltak, másrészt ott van a nagy probléma, hogy nincs hol dolgozni nekik!”* Sajátos kettős tudattal viszonyulnak a helyiek a közösségben élő szegényekhez. Egyrészt a helyi normák képviselőit helytelenítik a munkátlanságot, amit legtöbbször az ingyenéléssel azonosítanak, másrészt világosan látják, hogy valóban nincsenek munkahelyek. Ez a sajátos kettős tudat abból származik, hogy egyrészt a nagyon szegények gyűlevész hada és a kevésbé szegények, akikhez a helyi szociális szakemberek is tartoznak, ugyanazoktól a hiányoktól szenvednek, másrészt a helyi közösség elitje elkötelezett a helyi értékrend képviselője mellett, melynek központi elemei a szorgalom (öngondoskodás), a takarékoskodás és a józanság. A szociális szakemberek hajlamosabbak arra, hogy szolidaritást vállaljanak klienseikkel. Ebben segíti őket felkészültségük, és az, hogy nap mint nap találkoznak a nyomorgó családokkal, résztvevői a mindennapi megélhetésért vívott küzdelmüknek. A helyi közösségek vezetőinek nem kell okvetlenül mindennap találkozniuk a közösség legnehezebb sorsú tagjaival, és ha találkoznak, akkor sok esetben munkaadójukként jelennek meg. Ráadásul a helyi vezetők a települések elitjéhez tartoznak, igen nagy távolságot érezhetnek és tarthatnak a „lentickekkel” szemben. Amennyiben fontossá válik a maguk elkülönítése a szegények hányódó csoportjaitól, azonnal előkerülnek az előítéletek. Ezeket az előítéleteket pedig a szegény életforma sajátosságaival hitelesítik. Az életképek közül az utolsó az Encsi kistérség önkormányzati vezetőinek vitáját mutatja be, melynek alapján listába szedhetjük a szegény életforma sajátosságait, melyekkel a közösségek vezetői rendszerint bizonyítják, hogy a szegények maguk tehetnek sorsukról:

- Nagyon sok segínyt kapnak, de nem tudják beosztani.
- Túl korán vállalnak gyermeket, és ezt a megélhetést jelentő segély érdekében teszik.
- Élősködnek a szociális ellátásokon, nem akarnak dolgozni.
- Elherdálják a támogatásokat. A gyerekek után járó támogatásokat nem a gyerekekre költik, hanem fölösleges luxuscikkekre, így a gyerekek elhanyagoltak. Kocsmába, játéktérbe viszik a pénzt, és ha elfogy a segély, akkor megjelennek, hogy még többet akarnak.
- A gyerekeket nem járatják iskolába.
- Kifosztják a magukat megvédeni nem tudókat, ellopják a kiskertekből a terményeket, a tüzelőt, a kint hagyott használati tárgyakat. A gyerekeket küldik lopni, mert azok nem büntethetőek.
- A gyerekek ezt az életformát tanulják meg a szüleiktől, így nem akarnak tanulni, dolgozni.
- Agresszívek.
- A munkájuk, amit közhasznú munkásként végeznek, semmit sem ér.
- Nem hoznak a közösségnek, hanem csak visznek tőle.
- Nem teszik meg a megtehető sem önmaguk ellátásáért, a kertjeik gazosak, nem tartanak állatokat.
- Csak a jogaikat hangoztatják, de nem törődnek a kötelességeikkel.

A felsorolt jellemzők egy része valóban a szegénység kultúrájához tartozik.³⁸ A szegény élet-helyzet legszembevetőbb és legjelentősebb vonása a szélsőséges bizonytalanság. Ebben a helyzetben a túlélés jelenti a központi kérdést. A túlélésre való berendezkedés viszont sajátos életformát diktál. Le kell épülnie a többség számára az érett felnőtt életformát megalapozó személyiségvonásoknak és készségeknek, egyrészt, mivel szükségtelenek, másrészt, mivel akadályozzák a túlélést. A túlélés alapfeltétele ugyanis, hogy csökkenjen a bizonytalan helyzetből és az elszigetelődésből származó szorongás (stressz). Ezért az előrelátás és tervezés egyrészt lehetetlen, hiszen nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap, másrészt a holnapra gondolás nem is célszerű, mert szorongást kelt. A gondolkodás tehát beletapad az „itt és most”-ba.

Szorongáscsökkentőként az alkohol és az álmodozás áll rendelkezésre. A közös ivás ugyanakkor megerősíti a sorstársakkal a szolidaritás-kapcsolatokat, amelyek szintén nélkülözhetetlenek a túléléshez. Az álmodozás hozza létre az olyan irracionális viselkedéseket, mint amilyen a játékgépezés, ami a reménytelenségből fakadó csodavárásból következik. A jövő kiszámíthatatlansága, a folyamatos bizonytalanság alakítja ki a kaotikus életvitelt. A legalapvetőbb megélhetési források hiánya esetén veszik fel a nyomorgók az uzsorakölcsönt, mert az éhség (sokszor a gyerekek éhsége) diktál, és nem lehet arra gondolni, hogy mi lesz a következmény. De ugyanígy az éhség az oka annak, hogy az önellátás segítésére juttatott növendékállat sem nőhet fel, a vetőkrumpliból sem lehet bokor, hogy később több hónap hús- és burgonyaellátását biztosítsa, hanem a fazékba kerül. A nélkülözés és a folyamatos, súlyos stressz, a szenvedés aláássa a nyomorgók egészségét is, kevesen érik meg a nyugdíjaskort, de a folyamatos, súlyos stresszel összefüggő különböző fizikai és lelki betegségek az adódó munkalehetőségek elfogadását is megnehezítik. Arról már nem is beszélve, hogy ha nincs a közvetlen környezetben olyan, aki nyugdíjat kapna, nincs sok értelme a hosszú távú megfontolásoknak.

A túlélés kényszere felől tekintve azok a viselkedések is hatékony megbirkózási stratégiáknak mutatkoznak, melyek a legtöbb problémát jelentik a szociális munkásoknak. Ilyenek a szociális szolgálatok forrásaitól való hosszú távú függés (rendszerint „élősködésnek” minősítik), az agresszió és a nyomásgyakorlás (például a szegény közösség tagjainak csoportos és fenyegető megjelenése a hivatali szobában), a manipuláció olyan formái, mint amilyen a tények elferdítése és a megállapodásokba való belemenés olyan esetekben, amikor az ügyfélnek nyilvánvalóan esze ágában sincs azokat betartani, de legtöbbször erre módja sincs. Például a védelembé vételi tárgyaláson hiába ígéri meg a szülő, legtöbbször az egyedülálló anya, hogy mosni, főzni fog a gyerekekre, ha a vizet a távoli közkútról kell hozni, és a segély (vagy ami ebből az uzsorás által levett sáp után megmarad) már a hónap közepére, vagy még korábban elfogy.

A legszegényebbek külön csoportot alkotnak, mert az elszigetelődés meggátolása egyike a nyomorgó családok legfontosabb céljainak. A lecsúszottak (később az esettanulmányok között három ilyen család történetét is meg fogja ismerni az olvasó), akik megőrizték az elszegényedés előtti kultúrájukat, pontosan ebből a szempontból kerültek nagyon rossz helyzetbe, mivel nélkülözni kényszerülnek a közösségi védelmet. A többségi társadalomban a közösségi védelemnek ára van, a társas összefüggések keretei és kellékei vannak, melyeket a nagyon szigorú besorozással élő családok nem engedhetnek meg maguknak. A szegénysoron a segélyosztás utáni „nagykanál ünnepe” viszont erősíti a közösségi védőhálókat, a közös öröm pillanataival szakítja meg a monoton szűkölködés nehéz idejét, így viszont nem marad hó végére ennivalóra.

Ahogy az életképekből megtudtuk, a beilleszkedett életformában élők számára alapvetően idegen a szegények egyik napról a másikra élése, a jövőt nem ismerő életstílusa. Az összehasonlítás a dolgozó szegényekkel – akikhez sokszor az önkormányzati tisztviselők maguk is tartoznak, hiszen gyakran családjukban az egyetlen keresők – nem eredményez szolidaritást. A saját erőfeszítéseiket a másik, nehezebb helyzetben lévő leértékelésével legitimálják. Az előítéletek önmaguk megnyugtatósára – saját létbiztonságuk hiányából fakadó félelmeik kezelésére – szolgál-

³⁸ Lásd erről részletesen: Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 2003, 2. sz., 15–30. o.

nak, hiszen fenntartják általuk azt a hitüket, hogy ha megtesznek minden tőlük telhetőt, akkor a lecsúszás elkerülhető. Ugyanerre szolgálnak az olyan tanmesék is, amelyekből szintén láttunk egy példát az életképek között. Ezek olyan esetekről szólnak, amelyekben a többségi kultúra értékei szerint élő szegény családoknak sikerült kiemelkedniük a nyomorból, mert szorgalmasak, takarékosak és józanok voltak. Ez az a három tulajdonság, melynek a jómódúak sikerüket köszönik, és melyeknek hiánya okozza hitük szerint a nyomorba süllyedést. A társadalmi távolság ilyesféle meghatározását (mi rendes, dolgozó emberek – ők ingyenélők, felelőtlenek) a kirekesztés sajátos alesetként tarthatjuk számon, mely a helyi közösség normáinak fenntartás nélküli képviselőiből, a saját közösségi pozíció megerősítésének az igényéből és a létbiztonság hiányából fakadó stressz csökkentésének szükségletéből fakad.

Az utóbbi idők vívmánya, a családi segélyezés a korábban is meglévő előítéletes feszültséget, úgy tűnik, növelte. Ahogy önkormányzati tisztségviselő kérdezettjeink mindegyike elmondta: a segély összege, főleg, ha a gyerekeknek járó ingyenes étkeztetést, tankönyvet és a lakásfenntartási támogatást is hozzászámítjuk, valóban ugyanannyi vagy magasabb, mint az egykeresős, kétgyermekes családok jövedelme. Ez utóbbiak a helyi közösségek dolgozó szegényei, akik a családi pótlékon kívül nem számíthatnak ellátásra. Ennek a helyzetnek a leginkább kárvallottjai az egykeresős háztartások munkanélküli tagjai, akik gyakran a férfiak. Tény, hogy a mélyszegénységben élő családok helyzetét a családi segélyezés nagyban javította.³⁹ Az is tény viszont, hogy ha megnézzük az egy főre eső jövedelmet a vizsgált családokban, akkor – bár magasabb, mint korábban – a medián jövedelem egyharmada körüli jövedelmet jelent, tehát mélyen alatta marad a szegénységi küszöböt jelentő 60%-nak.

A segélyezés körül kialakult feszültségeket az is magyarázhatja, hogy az utóbbi időkben az állam csak részben finanszírozza a rendszeres szociális segélyt, az tehát kiadást jelent a forráshiányos önkormányzatoknak. Erről így beszél a Mezőkovácsházai kistérség egyik szociális ügyintézője:

„...Pár évvel ezelőtt a szociális törvény módosításával meg a költségvetési törvény módosításával lehetőség nyílt arra, hogy száz százalékban (állami forrásból) finanszírozzák az önkormányzatok a segélyeket, gondolok itt például a rendszeres szociális segélyre, az ellátási rendszerek finanszírozására. A pótlás most elmaradt, ami azt jelenti, hogy maradt a 92%-os finanszírozás, tehát azt a tíz százalékot az önkormányzatoknak valamilyen más területről kell elvonniuk. Ez több tízmillió forintos összeg az önkormányzatoknál, a mezőkovácsházainál is. Ebben kellene valamit kitalálni, hogy megmaradjon továbbra is a százszázalékos finanszírozás, hiszen nem az önkormányzat tehet arról, hogy ennyi a munkanélküli, és ennyi rendszeres szociális segélyezett van ezen a területen. Az önkormányzat azt nem tudja felvállalni, hogy valamiféle munkahelyteremtő szerepet is betöltsön. Még arra sincs lehetősége, hogy azt a kevés vállalkozót valamiféle (iparűzési adó) kedvezményben részesítse. Arra a kicsike pénzre is szüksége van az önkormányzatnak, pláne, ha ilyen forráshiányos. Még egy nagyon fontos dolgot szeretnék elmondani: a rendszeres szociális segélyeket az állam bizonyos keretek között, például közcélú foglalkoztatás [esetén], megadja. Valójában viszont nehéz találni a rengeteg munkanélküli között olyat, akinek a munkája értékelhető volna, vagy igazi segítség lenne az önkormányzat számára. Sajnos a munkanélküliek nagy része vagy alkoholista, vagy olyan régen munkanélküli, hogy teljesen elszokott a munkától, vagy már az egészségi állapota olyan, hogy nem tud munkát vállalni. Tehát ezen a területen kellene valamit változtatni, mert így élete végéig munkanélküli-segélyt kaphat.”

A szociális törvény megváltoztatásának nyilvánvaló célja volt, hogy ösztönözze az önkormányzatokat a közcélú munka megszervezésére. A közcélú munkába bevonhatók egy része azonban nem foglalkoztatható.⁴⁰ Ez részben a szakképzettség és a munkatapasztalat hiányából

³⁹ Egy 2003-as, a mélyszegénységben élők helyzetét vizsgáló kutatás szerint a szociális ellátások lényegesen kevesebbet, a mai egy főre eső jövedelemnek körülbelül a felét nyújtották a nyomorgó családoknak. Lásd: Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások*. Debrecen, 2004, Kossuth Egyetemi Kiadó.

⁴⁰ Erre a problémára azóta az Út a munkához program igyekszik megoldást találni, ennek eredményeiről kutatásunk idején még nem voltak tapasztalatok.

fakad, de nem csak abból. A tartós munkanélküliség következtében kialakult kaotikus életvitel (a munka nemcsak jövedelmet, hanem kereteket, rendszert is biztosít az életvitelben), a nélkülözéstől és a folyamatos, súlyos stressztől leromlott fizikai és lelki állapot, a kezeletlen betegségek mind lehetetlenné teszik, hogy a nyomorgó családok felnőtt tagjai rögtön munkába álljanak, ahogy valami munka akad. A szociális szakemberek gyakran beszéltek a szegények esetében önfeladásról, rezignációról, depresszióról.

„...a szülők magukat maximális mértékben elhanyagolják. Még a gyerekek valahogy, de fiatal asszonyok, férfiak annyira le vannak épülve. Alkoholproblémák vannak, fogorvoshoz csak az idősebbek járnak itt, meg akik dolgoznak. Még az a szerencse, hogy van itt iskola fogászat.” (Bácsalmási kistérség, gondozási központ)

A rezignáltságról árulkodnak a gazos kiskertek, az önellátásra törekvés bármiféle jelének hiánya, amiről az életképekben megszólaltatott önkormányzati tisztségviselők beszéltek. Itt külön kell választani a lecsúszottak depresszióját azoknak a rezignációt tükröző életstílusától, akik mindig is szegénységben éltek. A törekvés hiánya az egyik esetben a lecsúszás pszichés következménye, a másik esetben a szegénység kultúrájának jellemzője. Ha úgysem lehet megvédeni a termést, ha úgy sincs palánta, vetőmag, pénz süldőmalacra, akkor nincs miért megtanulni a háztáji termelés fortélyait. Ha az éhség kényszere diktál, akkor még a juttatott vetőburgonya is a fazékban végzi. Wilson már idézett műve is rámutat, hogy a szegénység pszichológiai következményei és a kulturális sajátosságok között folyamatos átmenet van, és csak az egyes esetek sajátos körülményei dönthetik el, hogy miről is van szó.⁴¹

A kicsit jobb helyzetű településeken valamivel jobbnak tűnt a kérdezettek – mind a szegénységben élők, mind a velük kapcsolatba kerülő szakemberek – lelki állapota. Ez fontos, mivel a kevésbé kétségbeesett nyomorgók képesebbek a kínáló lehetőségeket elfogadni, a reménytelibb helyzetben lévő települések szakemberei pedig nagyobb empátiával fordulnak szegényeik felé. Hogy ezt bizonyítva lássuk, elég összehasonlítani a Cserehát önkormányzati tisztségviselőinek az Életképekben olvasható szövegét például a Mátészalkai és a Bácsalmási kistérség szociális munkásainak elbeszéléseivel. A jobb helyzetet az is mutatja, hogy az utóbbi kistérségekben élő kérdezettjeink kevésbé süllyedtek el a reménytelenségben. Többször hallottuk tőlük, hogy igyekeznek a ház körüli lehetőségeket kihasználva gondoskodni magukról, mint a nehezebb helyzetű területek kérdezettjeitől. A jobb helyzetű településeken hallottunk arról is, hogy vannak munkavállaló bandák, amelyek időről-időre más helységekre vándorolnak, útépítésen vállalnak (fekete) munkát. Jó gyakorlatokat is inkább a kicsit jobb helyzetű településeken láttunk.

A HELYI KÖZÖSSÉGEK ERODÁLÓDÁSA

A forráshiány nemcsak az utak, a közművek, a vállalkozások hiányát jelenti, hanem ennek következtében a helyi közösségek folyamatosan tapasztalják, hogy a településről minden érték elvándorol. A vizsgált kistérségek szakembereit idézzük.

„Elöregedő népesség, sok fiatal elvándorol, képzetlen az emberek nagy része, sok az analfabéta. Ez számomra is ebből a felmérésből derült ki. (A Szociális fejlesztési koncepció kapcsán készített értékelésekről beszél – KJ.). Ezt a Regionális Forrásközpont Kht-val kötött szerződés alapján készítettük. Nagy a munkanélküliek aránya, a kisebbségek, különösen a romák aránya, akik még nehezebben vezethetők vissza a munka világába. Akkor nagy a megváltozott munkaképességűek aránya.” (Sellyei kistérség, jegyző)

„S nagyon kevés a munkalehetőség is. Az is megfigyelhető, hogy nagyon sokan elmennek most már a nagyvárosokba. Én most Szegedre járok egyetemre, s nagyon sok olyan évfolyamtársam van, aki maga elmondta, hogy kisebb faluban, kisebb városban lakott, és most költöznek be Szegedre, költöznek föl Pestre, költöznek át Dunántúlra, mert egyszerűen, ha megszűnik az a biztos munka-

⁴¹ Wilson, id. mű, 71. o.

hely, ami addig volt, akkor a család egzisztenciája megroggyan, és akkor kész, vége mindennek. Kénytelenek vándorolni, hogy jobb megélhetést biztosítsanak maguknak.” (Mezőkovácsháza, szociális ügyintéző)

„Igen, most az iskola-összevonásokkal gyakorlatilag elkezdődött a települések felszámolása. Már csak egy-két főbb intézményt kell megszüntetni, és mindenki elmegy onnan, kivéve az öregeket, mert nekik már nincs hová, vagy nem mernek elindulni. Aztán olyan is van, hogy az üresen maradt házakba betelepül a cigány lakosság, és úgy lepusztítják, hogy hihetetlen, hogy két-három év alatt mit képesek művelni. Lepusztították a Bercsényi utcát: a házaik ablakán nincs üveg, csak nejlon, az ajtók kirugdosva, rémes, hogy hogy tudnak élni. Ezek a beköltöző cigányok, nem a tősgyökeres encsiek. Nincs jogi módszer arra, hogy kényszerítsd a rendre.” (Encs, gondozási központ)

A szöveg alkalmat adhatna arra, hogy ismét rámutassunk az önkormányzati tisztségviselők és a szociális szakemberek egy részének előítéletességére, de nem erről van szó, hanem a falvak gettósodása felett érzett kétségbeesésről. Ahogy az idézetek beszélnek erről, a munkahelyek megszűnésével vándorlásra kényszerülnek a korábban biztos egzisztenciával rendelkező, képzetesebb lakók. Az alacsony lakásárak, a lakáscserék újabb és újabb marginális csoportokat vonzanak a kiürülő településekre, ezzel párhuzamosan felgyorsul a régi lakók elköltözése. A közösség felbomlik, a szegregáció folyamatában a különböző csoportok közötti társadalmi távolság egyúttal térbeli távolsággá válik, ennek a folyamatnak a végpontja a gettó.⁴² A szociális szolgáltatások képtelenek megbirkózni azzal a kihívással, amelyet a nyomorgó családoknak a pusztuló településekre való beáramlása jelent. Az önkormányzati tisztségviselők és szociális munkások rendszerint helybeliek, úgyhogy ismerik a közösség valamennyi tagját, és az elbeszélésekből jól érzékelhetően a települések gazdáinak is érzik magukat. A közösség széttöredezése, kiürülése teremtette ürbe olyanok áramlanak be, akik nem tagjai a helyi közösségnek, semmiféle közösségnek. A kiüresedett közösségek nem képesek őket integrálni, ahhoz ugyanis mindenekelőtt a tisztas megélhetés lehetősége kellene. Az üresen maradt házakba beköltöző szegény családok tehát a közösség még megmaradt tagjai számára a házak elértéktelenedését és ezzel a közösség szét hullását jelzik. Ez az oka a velük szemben megnyilvánuló ellenségességnek.

A felkeresett kistérségek közül kettőt is (Encsi, Mátészalkai) erős szegregációs, gettósodási folyamatok jellemeztek. Virág Tünde⁴³ éppen az általunk is felkeresett Encsi kistérségről állapította meg, hogy gettósodó, etnikailag szegregált települések sora alakult ki ott, ahol a munkaerőpiacról, iskoláztatásból kirekesztett közösségek élnek. Megállapítható, hogy a rendszerváltást követően viszonylag rövid időn belül mélyreható változások következtek be ezeken a településeken, olyan erős gazdasági (foglalkoztatási), szociális, etnikai és térségi hátrányok kombinációja alakult ki, ami szinte ellehetetleníti a kitörést.⁴⁴

Megfigyelhető, hogy a települések jobb helyzetű és rosszabb helyzetű családjai, a közösség centruma és periferiája között különbség van a vándorlás tekintetében. Míg a szegények egyik nincstelen településről a másikra vándorolnak, és amikor felhalmozódik az adósság, akkor tovább menekülnek, a jobb helyzetűek a városokba vándorolnak, ahol munkalehetőséget találhatnak. Ahogy a fenti és későbbi interjúrészletekből szintén kitűnik, különbség van a települése-

⁴² Ladányi János így beszél erről a folyamatról: „A piacgazdasági átmenet időszakában rendkívüli módon megnőtt a gettósodó településrészek és településeken élő cigány és nem cigány tartósan kirekesztett népesség aránya, sőt az ország történetében először, mindenekelőtt az ország északi, keleti és délnyugati, aprófalvas peremén, gettósodó térségek kezdtek kialakulni. Ezt a folyamatot az ezredforduló utáni első évtized újrakörzetesítési politikája olykor már apartheidszerű elkülönüléssé erősítette fel. Mindezek következtében a városokból és a kedvezőbb adottságú falvakból kiszoruló, alacsony képzettségű, többnyire munkanélküli népesség, ahelyett hogy a létrejövő munkahelyek irányába mozdult volna, éppen ellenkező irányú migrációra kényszerült. Bezáródott a zömében tartósan munkanélküliek által lakott falusi etnikai gettókba. A magyarországi szociálpolitika pedig szinte röghöz köti a falusi gettók legszegényebbe, és a különböző címenek osztogatott segélyektől és a helyi önkormányzatok kegyétől teszi őket függővé.” Ladányi János: Még mindig Komp-ország, *Népszabadság*, 2009. szeptember 5.

⁴³ Virág Tünde: A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006, 1. szám, 60–76. o.

⁴⁴ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

ken őslakos cigány családok és a betelepültek között is. Az őslakos cigány családok és az őslakos nem cigány családok között kialakult kapcsolatok vannak, annak ellenére, hogy a cigány családok általában ma is elkülönült csoportban élnek a településeken belül. Bár a cigánytelepek jó részét már felszámolták, a szociálpolitikai kedvezménnyel épült házak sora ma is külön szigeteket képez a falvakon belül, gyakran ugyanott, ahol korábban a telepi putrik álltak. Az együttélés során a cigány családok is betagozódtak a helyi integrációs rendszerekbe, amit a mezőgazdasági termelés közvetít, és ami most is, mint korábban, a napszámos munkát jelenti. A napszámos munka, bár szélsőségesen egyenlőtlen beillesztést jelent, kétségtelenül helyet biztosít a szegény cigány családoknak a helyi termelési rendszerben⁴⁵. A napszámos munka és ezzel a megélhetés biztosításának képessége a helyi közösség integrációs erejét mutatja, hiszen egyszerre ad helyet a helyi közösség termelési rendszerében és kapcsolati hálójában.⁴⁶ Amikor tehát a feketemunka piaca összeszűkül, szűk lesz az a kapu is, amelyen a nyomorgó családok beléphetnek a helyi közösség integrációs keretei közé. Ezzel a helyi közösség integrációs ereje is csökken. A betelepülteket pedig nem segítik a hagyományosan kialakult integrációs formák, nem is jutnak hozzá ezek forrásaihoz, a munkalehetőséghez és a kapcsolati hálóban elfoglalt helyhez. Itt azzal a problémával állunk szemben, amit Amartya Sen⁴⁷ írt le, amikor a különböző társadalmi alrendszerek integrációs kudarcait elemezte. Míg a munkanélküliség esetében a piac, ez esetben a közösségi háló vall kudarcot integrációs funkciójában. Minél többen szorulnak ki a helyi társadalom integrációs formáiból, annál szétesettebb a közösség. A települések vezetőinek erre vonatkozó megjegyzései („*Nincs jogi módszer arra, hogy kényszerítsd a rendre.*”) azt jelzik, hogy a helyi elit fokozatosan elveszíti a kontrollt a helyi társadalom folyamatai fölött. Nem képesek fenntartani a közösség integrációs működését, ami a helyi elit tagjaként feladatuk lenne. Ennek a folyamatnak a végállomása a települési gettó kialakulása, amelyben a helyi integráció legfőbb közvetítőjévé a szegénység kultúrája válik. A szegénység kultúrája ugyanakkor igen gyenge integrációt biztosít, amit az is bizonyít, hogy a gettó-településeken igen nagyarányú a népesség vándorlása. Ezek a közösségek nem képesek megtartani a beköltöző családokat.

FORRÁSOK, FORRÁSFEJLESZTÉSI KÍSÉRLETEK

A FOGLALKOZTATÁSRA RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ FORRÁSOK

A vizsgálatunk során felkeresett nyomorgó családok számára a munkaviszonyt, a munka világához való kapcsolódást a közfoglalkoztatás jelentheti. Mivel a települések leg súlyosabbnak tekintett problémája a munkahiány, igen nagy jelentősége van a közfoglalkoztatásnak, mely a szegények számára a munkaerő-piaci integráció kapuját nyit(hat)ja meg.

A közfoglalkoztatás szervezésének többféle formáját láttuk kutatásunk során. Az egyik szervező elv az igazságosság. Egy abaúji kistépülés önkormányzata például a téli időszakban is 3-4 ember számára biztosít munkát, év közben pedig folyamatosan 10 fő feletti létszámot foglalkoztat. A szűkös lehetőségekhez igazított települési politika lényege a rotálás, a jogosultak, rászoruló és a munkát végezni hajlandók folyamatos, egymást váltó bevonása. A szegényekkel szembeni előítéletek egyik központi megállapítása, hogy a segélyen élők nem akarnak dolgozni, ám ezt a megállapítást a kutatásunk tapasztalatai általában nem támasztják alá. A helyi vezetők és a nyomorgó családok beszámolóit (melyekről később írunk) inkább arról szólnak, hogy ez a forrás is elégtelen a jelentkezők magas számához viszonyítva. „*Itt dühörognek az emberek, hogy miért*

⁴⁵ Lásd ezzel kapcsolatban bővebben: Kozma Judit: Napszámosok. *Esély*, 2004, 6. sz., 37–63. o.

⁴⁶ Castel a társadalmi integráció („társadalmi hovatartozás”) két dimenzióját határozza meg: a munkát és a kapcsolati hálót („közösségi beágyazottságot”). Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993, 3. sz., 3–23. o.

⁴⁷ Lásd: Sen, A.: 'Social Exclusion, Concept, Application, and Scrutiny', Social Development Papers No. 1. Asian Development Bank, 2000 June. Manila. Magyarul: Sen, A: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I–II. *Esély*, 2003, 6. sz., 2004. 1. sz.

csak 30 napra hívom be. De hát, ha egyszer nem tudom tovább?” – avat be problémáiba Fülókércs polgármestere. A fülókércsi önkormányzat – más településekhez hasonlóan – igyekszik igazságosan eljárni, és minden családból évente legalább egy főt foglalkoztatni. A közel ezerfős Hernádvécse jegyzője mutatja be, hogy térnek el a helyi foglalkoztatásban a kereslet és kínálat jellemzői:

„A lakosság 70 százaléka cigány etnikumhoz tartozó, munkahely egyáltalán nincs. Egyedüli foglalkoztató az önkormányzat. Nálunk van a megyei önkormányzatnak egy intézménye, de azok sem helyi lakosokat foglalkoztatnak, mert ugye oda pedagógusok és képzetesebb valakik kellenek.” Így az itt élők számára tényleges, elérhető lehetőségként csak a közfoglalkoztatás álláshelyei mutatkoznak. A feladatok szervezése során a polgármesteri hivatal a munkaügyi központtal együttműködve szervezi a feladatokat, foglalkoztatja az embereket 1-2-3-4-6 hónapig, maximum egy évig, minimálbéren. Általános gyakorlat, hogy a szociális intézményekben kiegészítő, kiszolgáló tevékenységekre közfoglalkoztatott státuszt és személyt igényelnek, gyakran név szerint.

Tapasztalataink szerint az önkormányzatok egy része a segítségnyújtás egy formájának tekinti a közfoglalkoztatást, és a közcélú, közhasznú foglalkoztatást beépíti támogatási politikájába.

„Az önkormányzat úgy próbál ezeken az embereken segíteni – ez nekünk egy nagy pénz –, hogy közhasznú, közcélú közmunkaprogramokba hozzuk be az embereket dolgozni. Úgy gondolom, hogy most már a családsegítővel és a gyermekjólétivel sikerült azt elérnünk, hogy az emberek megértsék, mennyire fontos az, hogy dolgozzanak 3-4 hónapig, és utána esetleg visszamegy segélyre, vagy álláskeresésre. Megértik, hogy mennyire fontos az, hogy bejelentett munkahelyük legyen. Örömmel jönnek dolgozni, szívesen vállallják, és jönnek dolgozni, még ha nem is igazán tudunk a minimálbérnél többet fizetni.” (Bácsalmási kistérség, 500 fő alatti település jegyzője, ahol az aktív korú népesség 80%-a munkanélküli.)

Nagyobb községek esetén is a pozitív tapasztalatok kerültek többségbe a közfoglalkoztatással kapcsolatban. A hosszabb távú, 4-6 hónapos, vagy akár egyéves időtartamú foglalkoztatás vonzó lehetőség azok számára, akiknek a munkaerőpiac már elérhetetlen. A családgondozók, szociális szakemberek ösztönző magatartása is segíti a segélyezetteket abban, hogy vállallják a közfoglalkoztatásban való részvételt.

„A megállapodásban, amiket kötünk a családsegítőben a segélyesekkel, ott vannak a feladatok, hogy kinek mit kell teljesíteni. Az első, hogy mindenkit küldök az önkormányzathoz, hogy beszéljenek a polgármesterrel, hogy iratkozzanak fel a közhasznúra, közcélúra, mert folyamatosan jön a lehetőség. Szerintem a 80%-uk bemegy, biztosan, és ott regisztrálja magát munkára. Ez biztos! Igen. Van egy olyan részük, akit nem is érdekel, nem is motiválja semmi, hogy menjen dolgozni, van egy olyan részük, aki feketén dolgozik, külföldön, itt-ott, amott, de mindig megoldja, hogy bejöjjön, mert tartja a kapcsolatot. Megoldják, mert ők dolgoznak. Sokan járnak ki Németországba időst ápolni. A három (nemrég a szolgálatnál megjelent) anyuka esetében lejárt a gyes, nem is volt előtte munkahely, nincs is hova visszamenni, kicsit el is kényelmesedtek otthon... Most az a rendszer van, hogy váltani kell egymást, tehát nem lehet azt, hogy mindig ugyanazok vannak. [...] Egy éven belül 3-4 ilyen akció van. Három-négyhavonta. Van egy tavaszi nagy felvétel, februártól kezdődően, azt lehet mondani, hogy folyamatosan, ősz végéig, novemberig foglalkoztatják őket. Két részre vannak osztva, van egy helyi, meg van egy kistérségi foglalkoztatás. Tízesevel [mennek]. Olyan is volt már, hogy kifejezetten romákat kértek. Akkor összeállítottunk egy listát, jó volt, mert őket is be tudtuk azért vonni! A polgármesterrel olyan a viszonyunk, hogy akkor összeülünk, hogy ki az, aki tudna dolgozni, tudna is, és akar is!” (Bácsalmási kistérség, 3000 fős nagyközség, gondozási központ vezetője)

A pozitív tapasztalatok mellett azonban megjelennek azok a megjegyzések, meglátások is, melyek a közfoglalkoztatásba bevontak munkavégzését minősítik. Igen, szükséges a közmunka, jelentkeznek is az emberek, de csak a saját munkatempójukban képesek és hajlandók dolgozni.

„Munka addig kell, amíg a munkaszerződést alá nem írják. Utána nem akaródzik felkelni... Mert csak 10 ezer forinttal kap többet az, aki [közfoglalkoztatásban] dolgozik, mint aki családjá-

val segélyben részesül. A közhasznú és közcélú munkára kifizetett összegeknek ténylegesen jó, ha 30 százaléka az, amiért megdolgoznak, és nem a kapanyélre támaszkodnak. Egy kis faluban van két intézmény, amit rendbe tetettünk, meg lekaszáltatjuk velük egy évben háromszor a falut. De több értelmes munkát nem csinálnak. És ezért fizetünk négy- meg ötmillió forintot.” (Encsi kistérség, körjegyző)

A közfoglalkoztatás szervezésének másik szervező elvét mutatja a fenti megjegyzés. Ez a szervező elv a hatékonyság. Az a megállapítás, hogy a segély és a közfoglalkoztatásért kapott minimálbér közötti csekély különbség miatt végeznek – jobb esetben – félgőzzel félmunkát, nem tárja fel a valóság minden elemét. Mint már utaltunk rá, a munkavégző képesség csökkenése, esetenként teljes hiánya mutatkozik meg azok esetében, akik nem képesek a közfoglalkoztatás során kapott munkafeladatokat ellátni. A helyzetet megítélők egy része nem tesz különbséget a munkavállalási képesség és a munkavállalási hajlandóság között.⁴⁸ Képességeik és készségeik visszaállítása vagy felépítése hosszú időt és intenzív segítséget követelne, az évente néhány hónapot elérő munkabehívásokkal bizonyosan nem lehet ezt a rehabilitációs-rehabilitációs folyamatot hathatósan elősegíteni. Így viszont nem éri meg az önkormányzatoknak foglalkoztatni a tartós munkanélkülieket (ahogy a feketemunka piacról is kiesnek ezek az emberek), olyan kevés értéket termelnek, ami már nem fedezi a munkabérük költségeit. A többször elhangzott panasz szerint az ilyen rossz munkavégző képességű emberekre nem lehet rábízni a szerszámokat sem, és főleg nem a gépeket.

A szervezésben és működtetésben gyakorlatot szerzett önkormányzatok számára is komoly szervezőmunkát jelent a foglalkoztatás folyamatos biztosítása. Ezt a szervezés oldaláról sem lehet minden esetben sikertörténetként bemutatni. Az érintettek között vannak, akik igyekeznek elhárítani a munkavállalást. A kunbajai önkormányzat közmunkaszervezésért felelős munkatársa így beszélt erről:

„Most a Többcélú Kistérségi Társulás keretében volt ilyen közmunka program. [...] Úgy kell lasszóval fogni [a bevonhatókat]. Nagyon sok olyan segélyes van – mert ugye a segélyesekből választják ki azokat, akik a közhasznú, közcélú foglalkoztatásban fognak majd dolgozni –, sok olyan ember van, aki nem alkalmas a munkára. Most volt olyan, hogy hármat kellett volna a képzésre beprotezsálnunk, és nem találtunk. Volt olyan, aki azt mondta, hogy elvállalja, és kettő hetet bírt ki, és jött a papír, hogy nem jelent meg a képzésen, és a segélyt is meg kellett szüntetni.”

Mint az idézetből is látszik, a közfoglalkoztatás települési gyakorlatában nem érvényesül a reintegráció és a munkateszt kettős elvárása. A kistelepülések a rendelkezésükre álló szűkös forrásokat rendszerint nem arra használják, hogy a jogosulatlan igénybe vevőket kiszűrjék a támogatási rendszerből. Legtöbbször a polgármester vagy az ügyintéző a településeken élő segélyezett körülményeit ismerve, azokat figyelembe véve biztosítja a munkavégzés lehetőségét. Azokat hívják, akik akarnak menni, és olyan munkára, amit el tudnak végezni. Nem érdekük és nem szándékuk a kevés lehetőséget büntető, regulázó jellegű kényszer-közfoglalkoztatásra pazarolni. Így beszél erről Ópályi polgármestere:

„A közfoglalkoztatás visszautasítása nem fordult elő, [...] Mindenkinek meg kell találni azt a megfelelő munkát, amit szívesen végez [...] Aki géppel szeret dolgozni, az géppel dolgozik...”

A közfoglalkoztatás eredményességét alapvetően határozza meg a tudatos, átgondolt munkaszervezés, a valós, hasznos feladatokat jelentő megbízások.⁴⁹ Kézenfekvő az ellátórendszer ügyfeleinek a szociális szolgáltatások feladataiba való bevonása. A felkeresett térségekben voltak ilyen tapasztalatok, de nem egyértelmű sikerrel. Szinte minden szociális intézmény eredményesen alkalmazott rövidebb, pár hónapos időtartamban kisegítő munkaerőt a közfoglalkoztatás keretében, de tartósan már nem tudták őket beépíteni a szolgáltatások nyújtásába. Az igénybe

⁴⁸ Lásd ezzel kapcsolatban: Csoba Judit: „Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek? A munkanélküliek munkavállalói képessége és munkavállalási hajlandósága. *Esély*, 2009, 5. sz., 3–19.o.

⁴⁹ Lásd a szociális gazdaság szubsztantív gazdaságként való értelmezéséről: Csoba Judit: A szociális gazdaságot életre hívó társadalmi folyamatok. In: Csoba Judit et al.: *Szociális gazdaság kézikönyv*. OFA, 2007, 7–19. o.

vevőkkel közvetlen kapcsolatba kerülők esetén általában nem a szakképzettség hiányát jelölték meg a foglalkoztatásuk akadályaként, hanem azt, hogy az ügyfelek „nem fogadták szívesen” őket. Ez nem csodálható, ha figyelembe vesszük a segélyesekkel kapcsolatos közkeletű előítéleteket, melyeket fentebb már láttunk.

A hatékonyság alapján szerveződő közfoglalkoztatás professzionalizálódása figyelhető meg abban, ahogy a munkához való hozzáférést biztosítja a települések önkormányzatainak egy része a munkanélküliek számára. Az értéktermelés és a hasznos, a település számára fontos tevékenység ellátása abban az esetben válhat napi rutinná, ha meghatározott, körülírt tevékenységre gyakorlott, összeszokott és a munkavégzésben bevált embereket rendelnek ki. Így folytatja az erről szóló beszámolót Ópályi polgármestere:

„A képviselő-testület tagjai mondják nekem a jó tanácsokat a munkásokat illetően, de egyénileg nekem kell megtalálni a munkást. Van, aki másnaponta nem ér rá, mindig valami dolga van. Van, aki rontja a munkamorált. Van, akinek mindig el kell magyarázni, mit, hogyan [csináljon], és akkor már régen nem jó. De van nekünk tizenöt-húsz emberünk, aki csinálja a munkát. És úgy csinálja, hogy öröm nézni. Most már ezeket az embereket megtartottuk [...] Ha nem tudok értelmes munkát adni, akkor felesleges. Vannak árkaink, temetőink, közterületeink, de hát oda sem lehet háromszor annyi embert felvenni. [...] Van egy hölgy, aki az óvodában helyezkedett el. Van egy fiatalember – pont a cigánykisebbség vezetője –, az az iskolában biztonsági őr. Van két emberünk, akik az idősök házi gondozását oldják meg, de ide szakképesítés is kell. Akkor most csináltunk egy galériát, egy pár emberünk azokban a munkákban vett részt, ott szakmunkát végeztek”.

Más településeken is tapasztalható, hogy az önkormányzati feladatok egy kisebb, jól elkülöníthető részét, a korábban külső vállalkozók vagy alkalmazottak által ellátott feladatokat – megfelelő szervezés után – a közfoglalkoztatás keretében látják el. Ez nem öröndetes fejlemény, hiszen így a közfoglalkoztatás „alulról építi le” a hivatalos foglalkoztatást.

Amennyiben a közfoglalkoztatás szervezése a hatékonyság elvét követi, az azon belül végzett tevékenységek köre nem szűkül le az egyszerű, köztisztasághoz kapcsolódó fizikai munkákra. Egyes települések egyre-másra fedezik fel, hogy vannak a településen munkaképes, állásukat vesztett középkorú, vagy fiatal személyek, akik alkalmasak irodai, adminisztratív feladatok ellátására. A falugondnokok egy részét is közfoglalkoztatás keretében foglalkoztatják a kis-települések. Sokkal általánosabb azonban, hogy a települési önkormányzatnál, iskolákban dolgoznak közfoglalkoztatottak. Mátészalka polgármesteri hivatalának munkatársa így számol be erről:

„Volt olyan közmunkásunk, aki nagyon megfelelt, és meghosszabbítottuk háromhavonként [a munkaviszonyát], utána meg próbáltunk neki segíteni, de ez igazából nem tudatos. Ezen a területen szerintem ilyen nincsen, hogy hát most alkalmas-e a feladatra vagy nem [...] Most két ilyen van, akit alkalmazni tudunk ilyen adminisztratív munkakörben. Az egyikük most jár főiskolára, szociális munkás szakra. A magasabb végzettségűek általában felügyelők, a többiek általában karbantartási munkákban dolgoznak. De szoktunk olyat is csinálni – általában a fiatalabb hölgyeknél –, hogy őket iskolába, adminisztratív munkakörbe ajánljuk.”

A települések egy része tehát a közfoglalkoztatásra nemcsak a begyakorlott munkaerőt válogatja ki, de sok esetben a munkavezetésre, közvetlen irányításra alkalmas személyeket is, akiket azután hosszabb időre foglalkoztatnak, és akár több „csapat” vezetésével is megbízzák. Ez az intézkedés, ami a közfoglalkoztatás hatékonyságát minden tekintetben növeli, a szűkösen rendelkezésre álló lehetőségéből kizártak körében sokszor ellenérzést kelt, mivel ellentmond az igazságosság elvének. Ebben az esetben ugyanis nem a legelesettebb, a plusz jövedelemre leginkább rászorultak részesülnek a folyamatos vagy hosszú idejű közfoglalkoztatásban. Ópályi roma kisebbségi önkormányzatának vezetője így válaszol a település fentebb már idézett polgármesterének:

„Most őszintén, figyeljen ide, most van ez a közmunkaprogram. Az állam nem úgy küldi azt a pénzt, hogy csak a magyaroknak küldi. Azt Ópályi településnek küldi az önkormányzaton keresztül,

de akkor használja fel a településen ötven ember vagy száz ember. Most meg az van, hogy egy családból hárman-négyen is dolgoznak, férj is, feleség is. Nem elég lenne egy ember, és más is jusson hozzá? [...] Kérjék már el a közmunkások névsorát kifelé! Megnézik, és látják, hogy mindig ugyanazok, soha nem cserélik. Nagyon ritka az is, ha a testvér megunja, akkor jön a másik testvér.”

Tisztázatlan, hogy a közfoglalkoztatásnak a szociális rendszer részeként rehabilitációs célú és igazságosság elvű, vagy az önkormányzat gazdasági-vállalkozói tevékenységéhez tartozó hatékonyság elvű tevékenységnek kell-e lennie. És mi van, ha a két elv ellentmond egymásnak? A hasznosságelv a rászorulókat szelektálását is jelenti, ami óhatatlanul beleviszi az érdeemesek és érdemtelenek elkülönítését a közfoglalkoztatásról szóló döntésbe. Így a legrászorultabbak nem csak a plusz jövedelemtől esnek el, hanem a foglalkozási rehabilitáció szinte egyetlen eszközétől is.

FEJLESZTÉSI FORRÁSOK

A forráshiányos önkormányzatoknak legtöbbször a fejlesztésekre nincs lehetőségük, pedig kellene a jobb iskola, óvoda, idősek napközi otthona. Miközben vannak jó példák, a legnehezebb helyzetű térségek kistérségi társulásai a kínálkozó forrásfejlesztési lehetőségeket is csak korlátozottan, vagy egyáltalában nem tudják kihasználni. Ebben akadályozza őket a pályázáshoz szükséges kompetenciák és az önrész hiánya. Ha pedig mégis sikerrel járnak, az újabb problémákat teremti. A Sellyei kistérség kistérségi társulásának irodavezetőjével készült interjút idézzük.

„...a legnagyobb probléma az az, hogy szegény önkormányzataink vannak. Kicsi, gyenge önkormányzatok, akik nehezen tudják a kötelező feladataikat is ellátni. Nehezen tudnak forrásokat elérni, külső forrás bevonására nem is nagyon van lehetőség, nem tudnak pályázni, nincsenek megfelelő szakembereik. Aztán hogyha a társulás pályázik bizonyos nagyobb célokra, akkor nehéz az önerőt előteremteni. Sokszor olyan reményvesztettek maguk a polgármesterek is. Hiába mondják el, akik tényleg több fórumon megjelennek [a problémákat]. Nem igazán változik itt a helyzet. De ez csak az érem egyik oldala. A másik oldala viszont, úgy gondolom, ami előny lehet, és jó lehet, az az, hogy azért képesek kompromisszumot kötni. Bár nagy viták árán, de meg tudnak egyezni. Volt egy regionális operatív programos pályázat az integrált iskolaközpontok és hálózatok fejlesztésére. Három kistérségi intézmény van, Magyarmecske, Sellye és Valkó. Latoltgattuk az esélyeket: az volt a pályázati kiírásban, hogy kb. 10-15 pályázat fog nyerni, tehát három pályázat benyújtása esetén esélytelenek lennénk. Gondolkodtunk, hogy akkor most melyik intézmény nyújtsa be. Ennek kapcsán például – én úgy gondolom – születtek olyan kompromisszumok, amik reményre adnak okot. Ha úgy adódik, meg tudnak egyezni a polgármesterek. De hát súlyos problémáink vannak. Hiába van itt ez a rengetek sok pályázat, nincsenek meg a kompetenciák, amikkel elérhetnénk őket, főleg nem kistérségi szinten. Igen, hát egyrészt a léptékek is borzasztó nagyok, a legtöbb pályázat óriási léptékekben gondolkodik. A pályázható célok a kistérségek számára nem igen elérhetőek. Nincs meg a szakember-ellátottság, nincs önerő, a pályázat előkészítésének is vannak költségei, de ezt nem nagyon tudják megelőlegezni. Amiben lehet, a kistérség próbál segíteni, mint kistérség pályázunk meghatározott célokra. Egyre több helyen van erre lehetőség, de hát itt már megint másfajta problémák jönnek elő. Például vegyes tulajdonviszonyok keletkeznek. Adott esetben, ha egyszer valakinek eszébe jut, hogy kiválik, akkor mi lesz? A kistérségnek nincsen vagyona igazából. Az intézmények átvételével is van probléma. Mint gesztorönkormányzat kerülhetnek az intézményfenntartók abba a helyzetbe, hogy ha nem finanszíroznak a települések, akkor itt is előjöhethetnek azok a likviditási problémák, amik korábban egy-egy településen jelentkeztek. Hiába a többcélú társulás, az is ugyanazokból a településekből áll. [...] Ami érdekes, és kell rá áldozni, ez az oktatás minőségét és feltételeit javítani megfelelő infrastrukturális ellátottsággal. Itt mindenekeelőtt az általános iskolai oktatás, a középszintű, mert van Sellyén egy szakképző iskola, ami érettségit is ad, és fontos lenne ezeket az erősségeket megtartani. Fontos lenne az úthálózatot fejleszteni, mert nagyon nehéz ide lejutni. Az alapvető probléma, hogy nem jönnek ide vállalkozások, mert nem megközelíthető, vasúti közlekedés alig van, Siklós irányában már nem is jár a vonat, egyedül Szentlőrinc – Pécs irányában van vonat. Talán a turisztika, a vidéki nyugalmat, vízi turizmust

kedvelők lehet az a célcsoport, akik ide eljöhetnek, falusi vendéglátás, de nem hiszem, hogy ez olyan húzó erő lehetne, ami kivezetné a térséget. Mindenki próbálja a saját települését élhetőbbé tenni, szépíteni, az alapvető szolgáltatásokat megteremteni. Azt is el kellene érni, hogy a fiatalok, akik itt nőnek fel, ne menjenek el máshova. De ehhez munkahelyek kellenének. A képzetebbek elmennek. Ha kvalifikáltabb állásba keres a térség munkaerőt, akkor azt nem tudjuk betölteni, mert nincsenek jelentkezők. Ez is probléma, hogy amikor lenne álláslehetőség, akkor nincs jelentkező. De eleve kevesen mennek tovább főiskolára, egyetemre, akik meg tanulnak, azok meg elmennek. Sokan Pécsre mennek, de vannak, akik Pestre mennek. De én se itteni vagyok... Vannak itt pedagógusok, jegyzők, polgármesterek, akik képviselik ezt a réteget, csak kevesen vannak.”

A kistépelölések vezetőinek együttműködési hajlandósága valóban üdvözlendő tény, már csak azért is, mivel – ahogy más interjúkban a kérdezettjeink elmondták – az egyes telepölések között ősi ellenségeskedésekről szólnak a krónikák. Ez nyilván a forráshiányos telepöléseknek a gyér forrásokért vívott korábbi harcaiból következik. A bizalmatlanság jeleivel ma is gyakran találkozunk. Az interjúrészlet második feléből az is kiderül, hogy a kistépelöléseknek a jövőt illető elképzeléseik nincsenek, vagy ha vannak, azok csak homályos álmok. Más interjúkban is felmerült például az utóbbi idők egyik divatos témája, a vidéki turizmus. Ez – tekintve a vizsgált kistérségek legszegényebbjeinek csodálatos természeti adottságait – még nem is tekinthető teljesen kivihetetlennek, de komoly beruházásokat igényelne, és az üzleti siker cseppet sem bizonyos.

Kisebb horderejű, de ugyancsak a forrásfejlesztéshez tartozik a különböző civil és karitatív szervezetekkel létesített kapcsolat, ezek lehetőségeinek kihasználása. Többször hallottunk például a Gyermekétkeztetési Alapítványról, a Máltai Szeretetszolgálatról, a Karitászról, a Vörös Keresztről, amelyek adományait kérik és fogadják a helyi telepölések, hogy ezzel is segítsék rászorulóikat. Ugyanígy forrásfejlesztési kezdeményezésként értékelhető a családsegítők beilleszkedési programjának és a közfoglalkoztatásnak az együttműködése. Ezekre később, a szociális szolgáltatásokról szóló részben még kitérünk.

Az egyes kistérségek nem ugyanolyan eséllyel indulnak a fejlesztési forrásokért vívott küzdelembe. Az olyan nagyobb város, mint Mátészalka, mérete okán sokkal nagyobb eséllyel jut hozzá ezekhez, mint a vizsgálatba bevont más kistérségek. A Mátészalkai kistérségbe tartozó kisebb, rosszabb helyzetű telepölések sokat nyertek a társulással, hiszen rendszerint részesülnek a nagyváros lehetőségei által biztosított forrásokból.

A NYOMORGÓ CSALÁDOKHOZ FŰZÖDŐ KÖZÖSSÉGI VISZONY TÍPUSAI

Az elemzés során nagyjából háromféle közösségi viszonyt különíthettünk el a nyomorgó családokkal kapcsolatban. Ezek ideáltípusokként kezelhetők, azaz tiszta változatokat nem láttunk, de világosan kirajzolódott az egyes esetekben a tendencia, ami alapot adott a típusalkotásra. Természetesen hipotézisként kezelnénk ezeket a típusokat egy következő, nagyobb populációra kiterjedő vizsgálatban. A típusalkotás alapja a problémák feletti közösségi kontroll gyakorlásának módja volt. A helyi közösségek természetesen igyekeznek fenntartani a kontrollt a helyi társadalom folyamatai felett, mivel meg szeretnék oldani a problémákat, vagy ha megoldani nem is tudják, igyekeznek csökkenteni, tompítani, elszigetelni. A helyi szociális szolgáltatásokat – ugyanúgy, ahogy a terület más intézményeit – eszközként használják a közösségi folyamatok befolyásolásában. A nagyon hátrányos helyzetű telepöléseken pedig a legégetőbb gond a szegénység problémájának kezelése.

Az első típust a legnehezebb helyzetű kistérségekben, mindenekelőtt az Encsi kistérségben láttuk. Ennek fő jellemzője a hatósági büntetés eszközeinek központi jelentősége. Hatósági eszközöket – mint később, a szociális szolgáltatások tevékenységét elemző fejezetben látni fogja az olvasó – a gyermekvédelmi rendszer kínál, e közösségek vezetőinek egy része ezekkel – a gyerekek iskolába járásának elmulasztása esetén kiszabható bírsággal, a védelembe vétellel, illetve a

gyermekek kiemelésével való fenyegetéssel – igyekszik a nyomorgókat ellenőrizni és viselkedésüket szabályozni. De a hatósági ellenőrzés eszközeihez sorolható a manapság bevezetett szociális kártya is, mellyel a segélyre szoruló családok háztartás-vezetési szokásait igyekeznek befolyásolni a helyi közösségek vezetői. A közösségi folyamatok befolyásolásának ezt a módját *ellenőrző-büntető típusnak* nevezzük.

A második típust a valamivel jobb helyzetű, azaz több forrással rendelkező kistérségekben (a Bácsalmási és Mezőkovácsházai kistérségben) fedezhettük fel. Ezekben a kistérségekben a települések vezetői inkább segítő, és kevésbé kontrolláló attitűddel viszonyulnak a közösségek nyomorgóihoz, azaz igyekeznek forrásokat is biztosítani ahhoz, hogy a szegénységben élő családok képesek legyenek a velük szemben támasztott követeléseket teljesíteni. Ezt „szegénygondozási” *típusnak* neveztük el.

A harmadik megközelítést abban a kistérségben láttuk, amelynek központja egy nagyobb város, Mátészalka, mely nagyságából adódóan a szolgáltatások gazdagabb kínálatával képes befolyásolni a helyi társadalom folyamatait. A szolgáltatásfejlesztés hozadékait a nagyváros az agglomerációjába tartozó más települések számára is elérhetővé teszi, illetve egy részüket ezeken a településeken hozza létre. Ezt a problémamegközelítést tehát a szolgáltatásfejlesztés központi jelentősége határozza meg, így *szolgáltatásfejlesztési típusnak* hívjuk.

Ahogy a felsorolásból láthatjuk, azt a viszonyt, amit a helyi közösség kialakít a helyi társadalmi problémákkal, illetve esetünkben a nyomorgó családokkal kapcsolatban, alapvetően meghatározza a problémák mélysége. A Cserehátban találhatók a legnehezebb helyzetűek gettói⁵⁰, és a gettósodás veszélye fenyegeti a kistérség minden települését, de más, abaúji, zempléni kistérségeket is. Tapasztalataink szerint a települések társadalmi folyamatai fölötti kontroll elvesztésének veszélye vezet a kontrolleszközök iránti szükséglet olyan szélsőséges megfogalmazásához, amit ezen területek vezetőitől az utóbbi időkben hallottunk, és melynek példáját az Életképek utolsó darabja mutatta. A feszültségeket, a szegények elleni agressziót a veszélyeztetettség és a tehetetlenség, a bűnbakkeresés váltja ki. Ahogy később több példán bemutatjuk, a hatósági kontrolleszközök hangsúlyos szerepe a közösségi konfliktusok mélyüléséhez vezet, amit az utóbbi idők szociálpolitikai vitái is jeleznek. Az ellenőrző-büntető eszköztár kiszélesítésére vonatkozó törekvések az egyes települések vezetői közötti ellentéteket is kiélezi, mivel nem mindenki ért egyet az erőszakos, a szolidaritás értékeit tagadó módszerekkel. A segítő attitűd a második típus esetében a szegénygondozás eszköztárának fejlesztését vonja maga után, ami – a szegénység kultúrájának leküzdésében – párosulhat kontrolleszközökkel, de nem ez utóbbiak irányítják kizárólagosan az intervenciókat. Ez a megközelítés nem élezi a helyi konfliktusokat, és hozzájárul a közösségi összetartás erősödéséhez. A harmadik megközelítés az innováció, a kínálatkozó forrásfejlesztési lehetőségek minél jobb kihasználása irányába mutat, ami szintén közelebb vihet a problémák megoldásához, enyhüléséhez.

Mint a tanulmány későbbi fejezeteiben látni fogjuk, ezek a megközelítések – más tényezők mellett – nagymértékben meghatározzák a szociális szolgáltatások lehetőségeit és szerepük értelmezését a vizsgált kistérségekben.

⁵⁰ A cserehádi és az ormánsági kistelepülések gettósodása közötti hasonlóságok és különbségek elemzéséről lásd részletesen: Virág Tünde: Az etnikai szegregáció változatai. http://www.mtaki.hu/docs/roma_szegregacios_folyamatok/roma_szegregacios_folyamatok_virag_tunde_az_etnikai_szegregacio_valtozatai_k.pdf

A NYOMORGÓ CSALÁDOK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI

Esettanulmányok

Az esettanulmányokkal a szegénység mindennapjait „testközelből” mutatjuk be, így szeretnénk elkerülni a nyomor tárgyiasulását, rámutatni a szegénységgel együtt járó szenvedésre. A történetek elemzésében rámutatunk a tipikus vonásokra. Az esetek lehetőséget adnak arra is, hogy bemutassuk a nyomorgók különböző rétegeit. „Felülről lefelé” haladunk. Az első eset egy középosztálybeli családot mutat be, mely sokféle probléma – munkanélküliség, vidékre költözés, a hajléktalanná válás veszélye, a kilábalási kísérletek kudarca és a betegség – halmozódása következtében került kilátástalan helyzetbe. A második esetben egy munkáscsaládot mutatunk be, mely (talán a kislányuk betegsége miatt) képtelen elszakadni arról a helyről, ahol nem lehet munkát találni. A harmadik család paraszti sorból jött, a mezőgazdaság átalakulásával vált földönfutóvá. Ellehetetlenülésükhöz hozzájárult a kért életkészségeinek hiánya és a szociális szolgáltatások elérhetetlensége is. A negyedik esetben egy cigányasszony történetét olvashatjuk, akinek már az anyja is a falu koldusa volt, és ő is az, mert a kicsi rokkantsági ellátásból és a családja nyújtotta segítségből nem tudna megélni. Felnőtt, családos gyermekei is segélyből tengődnek. Az ő története tehát a szegénység átörökítési folyamatait mutatja be.

Az esettanulmányok bepillantást engednek a gettósodó falvak életvilágába, és magyarázzák azt is, hogy miért tűnik égetőnek a mélyszegénység kérdése. Gettósodó falvakból nem sok van, és azok is kicsik. A nyomorgók sincsenek sokan, néhány tízezer emberről van szó a hazánkban élő csaknem tízmillióból. Ami a probléma súlyát növeli, az a félelem. Azoknak a félelme, akiket kevés – a bizonytalan munkaviszony – választ el a nyomorgók csoportjába való lesüllyedéstől. A szegény közösségeken belüli feszültségek is a dolgozó és a nem dolgozó szegények közötti ellentétben gyökereznek. A dolgozó szegények munkával szerzett jövedelme gyakran tényleg nem sokkal több, mint a nyomorgó családok szociális jövedelme, és a jövőtől való félelem legalább akkora stresszt jelent a dolgozó szegényeknek, mint a munka világából kirekesztetteknek.

1. „AKI EGYSZER BELENÉZETT A KEMENCE TÚZÉBE, AZ NEM KÍVÁN MÁST”

Kovácsék a falu központjában laknak, a postahivatal épületének hátsó felében. A nagyrészt betonos udvaron iszonyatos a rendetlenség. Mindenütt vasdarabok, szerszámok, szemét, kacatok rendezetlen halmaza. A beton ellenére sáros minden. Az udvar hátsó felében nyitott szín alatt számár, kecskék, baromfik. A lakásban is nagy a rendetlenség. A három szoba közül egyben laknak, ezt fával fűtik, állítólag. A másik két szoba inkább raktár, az egyik zsúfolásig van használhatatlan régi elektronikai berendezésekkel, itt ülünk egy hasonló szerkezetekkel teli asztal mellett. A másik szoba is bútor- és kacatraktár, az egyik felében van a gyerekek műterme. Vastag por lep be mindent, igen régen nem takarítottak, bűdös és hideg van. A beszélgetőpartnerek igen melegen vannak öltözve, kopott, szakadt és piszkos ruhákat viselnek több rétegben.

HÁZTARTÁS, A CSALÁD ÖSSZETÉTELE

A háztartáshoz az interjú felvételének idején hat fő tartozott. Márton, a háztartásfő 43 éves, díszműkovács, a Magyarországi Kovácmíves Céh egyik mestere, 67%-os rokkant, súlyos cukorbeteg. Anna, Márton felesége 38 éves, számítástechnikai adatrögzítő és programozó, gyeten van.

Ifjabb Márton 18 éves, képzőművészeti szakközépiskolában harmadik éves tanuló (iskolaidőben kollégiumban lakik). Ifjabb Anna 16 éves, ugyanott második éves tanuló (iskolaidőben ő is kollégista). Tímea 10 éves, általános iskola 3. osztályos tanuló. László hatéves, óvodás.

CSALÁD- ÉS FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET

A családfő, Márton szülői háza, amiben élnek. Mártont és a bátyját édesanyjuk egyedül nevelte, mert édesapjuk igen korán meghalt. Márton édesanyja volt a település postamestere, a lakást szolgálati lakásként kapta. Ő nyolc éve meghalt, azóta Mártonék jogcím nélküli lakóként élnek a háromszobás lakásban. Kilakoltatásuk bármikor bekövetkezhet. Márton elmondása szerint nagy szegénységben élt az édesanyjával és bátyjával. A kovácsmesterséget Baján, majd Budapesten tanulta. Budapesten dolgozott tíz évig, kovácsipari termékeket gyártó cégeknél és restaurátorműhelyben. Budapesten ismerkedett meg a feleségével, két nagyobbik gyermekük ott született. A rendszerváltás után a budapesti restaurátorcég megszűnt, a család ekkor költözött vissza Márton szülői házába. Márton úgy gondolta, hogy a környéken is meg tud élni a mesterségéből. A település minden műemléke viseli a keze nyomát. Betegsége, melyet láthatóan nem kezel megfelelően (üszkösödő fekélyek vannak a lábán, amelyek már sebészeti beavatkozást igényelnének), évek óta akadályozza a munkában. Felesége kitanulta mellette a kovácsolást, egyre ritkább munkáinál ő végzi a feladat fizikai részét. Az előző polgármesterrel jó kapcsolatban volt Márton, ezért – amikor már a település valamennyi kovácsoltvas kapuját és kerítését megcsinálta, és már nem volt elég a megélhetéséhez a kapott munka – az önkormányzat Mártont és feleségét állandó közcélú munkásként alkalmazta. A mostani polgármester viszont már nem tart igényt a munkájukra.

Idősebb Anna Budapestről indult, eredeti szakmáját (számítástechnikai adatrögzítő és programozó) négy évig űzte. Amikor Mártonnal találkozott, és kipróbálta a kovácsolást, úgy látta, hogy ez inkább neki való, mint az irodában üldögélés. Maga is kitanulta hát a szakmát, de nem szerezte meg a mesteri címet. A gyerekek születésével otthon maradt, férjének volt a segédje. Amikor ritkultak a megrendelések, az akkor még működő állami gazdaságnál kapott munkát. A kisebbik fia születése után ismét anyasági ellátást kapott. Mivel az állami gazdaság megszűnt, ott már nem dolgozhatott, ekkor alkalmazta őt az önkormányzat közcélú foglalkoztatottként. Amikor ez is megszűnt, alkalmi munkát, vagonkirakást, mezőgazdasági munkát vállalt. Az utóbbi időben viszont több baleset érte, egyszer a növényvédő szerrel is leöntötték, amitől hetekig rosszul volt. Így Márton nem engedi alkalmi munkát vállalni, de kétséges, hogy a kiegészítő jövedelmet nélkülözni tudják-e.

JÖVEDELMEK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA

Márton rokkantnyugdíja 34 000 forint, a gyet összege 24 000 forint. A családi pótlék 56 000, a lakhatási támogatás 8000 Ft. Összes rendszeres havi jövedelmük: 122 000 forint, 20 300 Ft/fő.

Emellett Anna állatokat tart nyaranként, időnként alkalmi munkába is elmegy, napi 3-4000 forintért. Ritkán kovácsolási munkájuk is adódik, a régi barátok közvetítésével.

A kisebb gyerekek ingyenesen kapják az étkezést, a nagyobbak 50%-os kedvezménnyel. A tankönyveket is ingyen kapják a gyerekek. A két kollégista gyerekre havi kb. 50 000 forintjuk megy el (helyi bérlet, a hazautazás költségei, a kollégiumi díj, osztálypénz, de a kirándulásokra már nem telik, a gyerekek hétvégeken a TESCO-ban dolgoznak a zsebpénzükért, ruhájukért, élelemért). A lakás rezsije kb. 25 000 Ft, amiben benne van a lakbér, a víz és a villany. Közülemi tartozásuk nincs. A ház tetejét kellene rendbe hozni, de ezt a tulajdonos nem teszi meg, hiszen jogcím nélküli lakók.

Az állatoknak vásárolnak tápot. Nyáron Anna 100 állatot tartott, de most már nem tervezi, mert az havi 30 000 Ft kiadást jelentene. Márton gyógyszere 16 000 forintot tesz ki havonta. (Betegségének elhanyagoltságából ítélve, nem mindig tudják kiváltani.) Fűteni fával szoktak, a fát a temetőből hozzák. A hideg lakást látva, nyilvánvalóan ritkán fűtenek. Ruhát, cipőt csak a

gyerekeknek vesznek. Egy mobiltelefonjuk van, hogy a gyerekeket fel tudják hívni, és mentőt hívhassanak, ha szükséges. Ha nincs külön bevételük, ami az utóbbi időben egyre gyakoribb, akkor 15 000 Ft körül marad élelemre. A legnagyobb bánatuk, hogy a városban tanuló gyerekek hazautazásának költségeit nem tudják kifizetni. Nagyfiuk azzal „segít rajtuk”, hogy nem megy haza.

A barátaik elköltöztek a településről. Ha megszorulnak, senkihez sem tudnak fordulni. Más településeken lakó régi barátoktól kapnak időnként munkát.

Hitelt nem vettek fel, csak a tápért vagy az élelemért kérnek hitelt, amit rögtön visszaadnak, ha megjön valamelyik ellátás.

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS SZOLGÁLATOKKAL

A családsegítővel van kapcsolatuk: „... a családsegítőtől jár ki egy hölgy, hogy mi a probléma, és akkor mi inkább elhallgatunk, nem kell mindenről tudniuk a faluban. Mert úgyis tudjuk, hogy úgysem lesz belőle semmi. Tapasztalatból.” Márton bejár a családsegítőbe telefonálni, vagy hivatalos iratok kitöltésében kér segítséget. A gyerekeknek rendezett programokon is részt vesznek.

KÉRDEZŐ: A családsegítő szolgáltatásról mi a véleményük?

MÁRTON: Jó, mert csinálnak programokat a gyerekeknek, elég komoly programokat. Meg hát szülőket is bevonnak klubdelutánra.

KÉRDEZŐ: Mit hiányol?

MÁRTON: Semmit, nagyon jól csinálják, foglalkoznak az emberekkel, meg az öregekkel is. Öltöztetik, tisztogatják őket. Nincs hiány, nagyon jól csinálja az a csapat. Ha probléma van a kisebbséggel, akkor mennek kifelé, rizikózva, mert nem nekik kellene kimenni szerintem, amikor összecsapnak. De megy ki, és próbál hatni és rendet tenni.

KÉRDEZŐ: Hányan vannak?

ANNA: Heten vannak.

KÉRDEZŐ: Elég sokan.

MÁRTON: Sok. De mondjuk azt, hogy nem sok, mert ők ott bent többet dolgoznak, a faluban az emberekkel, mint azok ott egy irodában [az önkormányzatnál] öten, és van ottan vagy hét iroda. Mit keres ottan harminc ember? Ahhoz képest nem sok, sőt. Rájuk van téve minden. Minden ott van, minden probléma. Azelőtt a polgármesteri hivatalba mentek az emberek, amikor a gyermekvédelmit még ott kaptuk, és nem tették a családi pótlék mellé, akkor ott kaptuk, oda mentek az emberek. És mondták, hogy nincs a kasszában, és te vagy a büdös, ők a hülyék, szóval átkozott ez. Szóval ott [a családsegítőknél] morogjanak az emberek, ne ottan [az önkormányzatnál]. Ez meg van így csinálva. Ez a hét ember erre az 1200 emberre [a település lakosságára] nem sok, ott sok a harminc.

KÉRDEZŐ: Illetve, hát nyilván ennyi problémás ember van.

MÁRTON: Itt van. Ők tuti, hogy éjjel-nappal dolgoznak. Van, amikor este felköltik őket, és akkor mennek. Amikor anyuci úgy bepíál, banzájozik, és viszik a gyerekeket.

KÉRDEZŐ: Hova tudják elhelyezni őket?

ANNA: Olyan szülőkhöz, akik már rögtön el tudják őket helyezni, de nem itt Kunbaján, hanem viszik őket messzebbre. És van is egy anyuka, akitől 4-5-öt is elvettek. Kibírhatatlan volt.

KÉRDEZŐ: Ezek nyilván gyámügyi kérdések is.

ANNA: Igen, itten nagyon, a gyerekek érdekeit nézik, mennek és csinálják.

KÉRDEZŐ: Milyen szociális szolgáltatásokat csinál a falu, mit ismernek?

ANNA: Egyszer egy évben kapunk konzervet. De azt is az óvoda vezetője harcolja ki nekik. Ez valami étkeztetési alapítvány. Csak az a baj, hogy be van határolva, hogy kisbabaszületéstől 10 éves korig lehet ezt csak kapni. Már a 14 éves nem kaphatja meg. Én idén kaptam még a két kicsire, de utána már csak az öcsi után kapom meg. Szóval hol van a nagy családsegítés? De olyan nehezen tudják szerencsétlenek, ők, akik próbálnak mindenkin segíteni. Nem nézik, hogy nagycsaládos,

hanem van két gyereked, aki nem töltötte be a tízet, és adunk neked. De itt a tanárok és az óvoda harcol, annak a vezetősége, nézik a pályázatokat. Annyi van, hogy többször halljuk, hogy a minisztériumból jön le pénz... De közel a tűzhöz..., és akkor terjeng valami, hogy a nagycsaládoknak kellene megkapni, de várunk, és semmi nincs. Ingyen hordják a kaját hattagú családnak a szomszéd faluban. Az egy nagyon jó irányítás és egy gazdag falu. 11 éve egy a polgármester, és nagyon jól ki van épülve a falu. Az iskolában nagyon harcolnak, minden pályázaton, meg az óvoda, meg a családsegítő.

HELYZETÉRTÉKELÉS ÉS VÁGYAK

A család fél a jövőtől, mert kilakoltathatják őket. Annának egy év múlva lejár a gyermekgondozási támogatása, mivel a legkisebb gyerek nyolc éves lesz. Szociálpolitikai támogatással sem tudnak hajlékhoz jutni, hiszen nincs állandó jövedelmük, hitelhez sem jutnak.

„Nekünk az is jó lenne, ha lenne a gyerek [a legidősebb fiú] mellé valami szponzor, hogy kimehessen külföldre. Itt végül is a gyerekekről van szó. Nekem nem segély kellene, nem arról van szó, hogy kéne havi húszezer, hogy nesze, [...] nem arra van szükség. Nekem lakás kellene. Hogy hitelt vehessek fel.”

Márton és Anna még őrzi a tartását. Sok mindent nem mondanak el, ami csak sejthető, például a nem megfelelő kezelés következményeiből, a fűtetlen lakásból. A lakásban elszórt lomok, az állattartásra és az alkalmi munkavállalásra utaló elbeszélések azt is bizonyítják, hogy minden módon igyekeztek jobb megélhetést biztosítani maguknak. De törekvéseikkel egymás után vallottak kudarcot. Az állatok tartásához befektetésre alkalmas tőke kellene. A kudarcok csaknem teljesen felemésztették lelki ellenálló képességüket. Erre utalnak Anna balesetei, és egy elszólás: Anna az elbeszélés egy kritikus pontjához érve egy fél mondatral megjegyzi, hogy öt húsz év alatt egyszer sem verte meg a férje. Ez utóbbi arra utal, hogy húsz év után valószínűleg kezét emelt rá. A teljes létbizonytalanságot nem lehet ép lélekkel elviselni.

Hosszabban idéztük az önkormányzatról és a családsegítőről szóló interjúrészeket. Ezek világosan mutatják, hogy a segélykérés megalázó, és a családsegítőktől is jobb tartani a tisztességtávolságot. A lecsúszottak úgy őrzik meg tartásukat, hogy hangsúlyozzák: ők nem olyanok, mint a legrosszabb helyzetben lévők. Márton és Anna láthatóan szakavatott szemlélői a családsegítő szolgáltatnak, egyenrangú félként beszélnek róla, és világosan kijelölik a határokat a kapcsolatban. Felhasználják a szolgáltatást, de nem engednek beavatkozást a család magánszférájába. Nem kérnek segítséget vagy segélyt, mert nem viselik el a megaláztatást, a kiszolgáltatottságot, ami a szegények szenvedésének egyik fő forrása.

Az esetből a kultúra szerepét is világosan láthatjuk. Márton és Anna lecsúszottak, de még nem jutottak el a teljes feladásig, ami a mélyszegénységgel járó sajátos életforma kialakulásának alapja. Esetükben a szenvedésnek azt a kumulálódását látjuk, ami a szegénység lépcsőfokain lefelé haladva bekövetkezik. Kudarcok és veszteségek jelölik ki ezt az utat. Minden stációnál elveszítenek valamit: először a biztos megélhetést, azután a kedvelt munkát (Anna idézi a régi kovácsjelszót: *„aki egyszer belenézett a kemence tűzébe, az nem kíván mást”*), és ezzel a jövőt, majd elveszítik az egészséget. Aztán a lakás következik, majd végül a gyerekek is, hiszen nagyobbik fiuk már azzal „kíméli” őket, hogy nem megy haza, mert az sokba kerül. Még nem veszítették el az önbecsülésüket, ami a végső rezignáció lenne. Ezért igyekeznek minden kudarc ellenére újabb erőfeszítéseket tenni, és titkolni a problémákat. Kapaszkodójukat a végső kétségbeesés ellen a gyerekek jelentik, az ő jövőjük, amiért minden lehető és lehetetlent igyekeznek megtenni. Ha valamiért ezt is elveszítik, akkor már csak az álmok maradnak, támaszként.

Mivel ez esetben átlátszóvá tettük a folyamatot, nem kerülhetjük el az áldozatokkal való együttérzést. A segítségre hivatottak viszont gyakran már csak a végeredménnyel találkoznak. Ha megkímélik magukat a helyzet pontos feltárásától, az oktulajdonításnak a szociálpszichológiából jól ismert jelenségével csökkenthetik saját szorongásukat attól, hogy maguk is hasonló helyzetbe kerülhetnek. A nyomorgók jó része már nem is próbálkozik, mert elveszítette, vagy meg sem

szerezte a küzdés képességét. Ha nem küzd, akkor a még küszködő kívülállók könnyen meghozzák az ítéletet: azért nem jutnak ki a nehéz helyzetből, mert nem is tesznek meg ezért mindent. Az előítéletek az önvédelem szükségességéből születnek, amit a mélyen előítéletes közgondolkodás is támogat.

2. „NEM HISZEM ÉN, HOGY ABBA HALT Ő MEG... MERT OTT KINN SZABAD VILÁG VOLT”

Hajdú Péterék neve a fülökércsi jegyző által megadott listán szerepelt. Azért ajánlották őket, mert beteg gyermekük van. Az interjú során kiderült, hogy nemcsak a gyermek, de maga a tartós munkanélküli apa is beteg. Mint a megkérdezett családok legtöbbszörében, itt is az asszony, Hajdúné volt a szóvivő. Élethelyzetükben meghatározó maga a ház, amiben élnek, ez ugyanis Hajdú Péter anyjáié, aki a ház egy elkülönülő lakrészében él. Az egy házban lakás itt nem együttélést jelent, a Hajdú házaspár még azt sem tudja, mennyi az idős asszony nyugdíja. Az özvegy és a Hajdú család külön háztartásban él. Hajdúék egy szobát, egy konyhát-spájzot és egy fürdőszobát használnak a régi, hagyományos parasztházból. A konyha és a szoba szerényen, ízlésesen berendezett. A falakat, az ajtókat, ablakokat nemrégiben festhették-mázolhatták. Az ablakokon függönyök, az asztalokon terítők, ami nem jellemző a szegényebb családokra. A szobában régi szobabútor van, szép régi szőnyeggel, a gyereknek külön íróasztal. A konyhában palackos gáztűzhely, hűtőszekrény, járólapos burkolat, a falon csempe. A fürdőszoba gondosan csempézett, káddal és mosdóval, mosógéppel, centrifugával, a vécé az udvaron van. Lakásukra összességében elmondható, hogy szűkös ugyan, de rendezett. Hajdúné közepes termetű, nyugodt asszony. Hajdú Péter igen sovány ember, feleségénél indulatosabbnak látszott, ugyanakkor szerénynek is, alig-alig, csak külön kérésre szólalt meg az interjú során.

HÁZTARTÁS, A CSALÁD ÖSSZETÉTELE

Hajdú Péter 40 éves, asztalos szakmunkás, munkanélküli, rendszeres szociális segélyben részesül. Hajdú Péterné, Klára 30 éves, mezőgazdasági szakmunkás, jelenleg méltányossági gyermekgondozási díjat kap tartósan beteg gyermekére való tekintettel. Ildikó, a házaspár gyermeke, 9 éves, tanuló, kisgyermekkorától súlyos asztmás.

CSALÁD- ÉS FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET

Hajdú Péter egy tanyán született és nevelkedett. Szülei juhászok voltak az állami gazdaságban, volt, hogy ezer juhot számlált a nyáj. Írni-olvasni tudtak, elemi iskolát végeztek. Péter gyalog járt a négy kilométerre lévő iskolába. („Én olyan ókori gyerek vagyok.”) A házat, amiben laknak, a szülei vették 1971-ben, vályogból épült, a szülők toldottak hozzá fürdőszobát, kamrát. Az állami gazdaság megszűnése után, 1993-ban költöztek be a tanyáról a településre. Ekkor a szülők nyugdíjba mentek. Péter édesapja nem sokkal élte túl a nyugdíjba menetelt: „Tüdőembólia. Magyarul, nem hiszem én, hogy abba halt ő meg, ezt írták a papírra, de szerintem a bezártság. Hogy ide bejöttünk, mert ott kinn szabad világ volt, nem tudta feldolgozni...”

Péter is az állami gazdaságnál kezdett dolgozni, volt karbantartó, juhász, lovaskocsit hajtott, traktort vezetett, „ami gyött”. Összesen 11 év munkaviszonya van. Amikor az állami gazdaság 1993-ban megszűnt, bútorgyárban dolgozott pár hónapig. Azóta munkanélküli, időnként a polgármesteri hivatal behívja 30 nap közmunkára. Többször próbált elhelyezkedni.

PÉTER: *Próbálkoztam én kétszer, háromszor. De mindig úgy volt, hogy felvesznek két-három hónapra, és aztán kész. Próbaidőre. Amíg kapja [a vállalkozó] az állami támogatást az emberek után... Akár a bútorgyár, már most kapja három hónapig, három hónapig foglalkoztatják [az embert], három hónap után elküldik, mert nem kapnak [utána támogatást]. Foglalkoztatnak mást, akire kapnak állami támogatást. És akkor? És a bútorgyár se fizeti a buszpénzt... Mindenütt az van, ha be akarják venni dolgozni, hogy nem akarják téríteni a buszköltséget. És kétszázötven*

forint innen Encsre, haza megint. Az ötszáz forint naponta. De ez még csak a busz... Minimálbérért? És akkor nem érdemes elmenni.

KÉRDEZŐ: Hová közvetítették ki a munkaügyi központból?

PÉTER: *Semmit. Nekünk semmit. Olyat kínáltak, hogy Németországba menjek dolgozni, de, mondom, követelték a nyelveket. Hát, mondom, magyarul is alig tudok beszélni jóformán. (Nevetés.)*

KÉRDEZŐ: Mert van egy jó szakmája.

PÉTER: *Igen. De most menjek ki oda dolgozni? Az egy túl bonyolult dolog lenne. Még tanuljam meg a németet? Ahhoz induló tőke is kellene. De hát miből?*

KÉRDEZŐ: Mondjuk, vannak nyelvtanfolyamok is. Arra el lehetett volna menni?

PÉTER: *Igen, volt egy ilyen benne, de azt mondták, hogy én álljam a cekket. Hát elküldtek volna tanfolyamra, már tovább tanulni az asztalos téren, és ahhoz még nyelvet kellessen tanulni. Hát mondom, én nem tanulok negyvenéves fejjel.*

KÉRDEZŐ: Nem lehet nekikezdeni?

PÉTER: *Nem. Hát, az bonyolult lenne. Hát, most innét bejárni Miskolcra tanulni, az kétezeröttszáz forint egy út, és egy éven, másfél éven keresztül.*

KÉRDEZŐ: De azt fizeti a munkaügyi központ.

PÉTER: *Saját magamnak kellett volna. (Az útiköltséget utólag, a tanfolyam végén fizetik ki.) Amire támogatást kap, azt fizeti. Mikor hat hónapig jártam, azt fizette. A busznak a kilencven százalékát fizette, tíz százalékot nekem kellett a tizenhatszáz forint munkanélküliből. Ilyen, hogy ebédterítés, semmi nem járt. De rákényszerítette az embert, nem volt választás.*

KÉRDEZŐ: Nem jár szívesen iskolába?

PÉTER: *Nem. Mert nem látom értelmét. Mert semmi hasznát nem veszem. Itt a környéken biztos, hogy nem. Most mit érek én vele, hogy nekem van három szakmám? Itt semmit.*

KÉRDEZŐ: Milyen gyakran jut alkalmi munkához?

PÉTER: *Itt nincs semmi olyan alkalmi munka, hogy egy hónapba egyszer el lehetne menni. Például édesanyámék, ahol laknak, ott megvan. Ott van gyümölcsös, ahova tudnak menni almát szedni, ilyen szezonmunkára, szilvát, meggyet, mennek tősarjazni, mennek metszeni. Ott meg tud élni. Itt nincs ilyen lehetőség.*

KÉRDEZŐ: Erdészet?

PÉTER: *Nem kapkodnak két kézzel az emberek után, mert azon van, hogy nem kell annyi ember, mert mindenki munkanélkülin van.*

Klára egy határ menti kis faluban született és nevelkedett. Édesanyja általános iskolát végzett, édesapja fakitermelő szakmunkás volt. Három testvére van, nehéz körülmények között éltek: „Szóval nagyon meg kellett nekik dolgozniuk azért, hogy minket taníttatni tudjanak.” A munka mellett szülei kertet műveltek önellátásra: „megtermelték maguknak, amit tudtak, hogy ne kelljen pénzt adni érte”. A testvérek már mind családosak, a környékbeli falvakban élnek, az egyik testvérének van munkahelye, a másik munkanélküli. Klára úgy ismerkedett meg a férjével, hogy a helyi kocsmába jött dolgozni. Házasságkötésük után erről a munkahelyről ment gyesre. Korábban több helyen volt állásban: a polgármesteri hivatalban, mint hivatalsegéd, kertészetben növénytermesztőként. Vállalkozni is próbáltak, nyulakat tenyésztettek, de azután nem vette át a felvásárló, így felhagytak vele.

KÉRDEZŐ: Vannak, akik azt mondják, hogy a segélyezési rendszer szoktatja le az embereket a munkáról.

KLÁRA: Ez nem igaz. Mert tizenhatezer forintból nem lehet megélni. Mert kenyérre kevés. De ha valaki el akar menni dolgozni, buszt nem fizetnek. Én jártam gyes mellett is be dolgozni, boltba, eladóként. Akkor lehetett gyes mellett négy órát dolgozni, és én jártam ilyen négyórásba be dolgozni, de hát, ha számoltam a napi buszt és a kajámat, akkor ott voltam, ahol a part szakad, nem maradt egy forint hasznom se rajta.

KÉRDEZŐ: Míg a gyerek iskolában volt, megpróbálta...

KLÁRA: Igen, és mire jött a gyerek haza, én hazaértem. De nem marad haszna rajta az embernek. Hát ötszáz forint naponta csak a busz. És ide Encs van a legközelebb...

PÉTER: De az csak a busz, és abban még nincs kaja. És minimálbérért? Ötvenháromezer forintból? Hát a fele a buszra kell. A másik fele a kajára. Akkor minek bejárni? Szóval nem úgy van, ha elmegy valaki dolgozni, mint itthon, hogy megeszek egy tányér levest ebédre. Ott nem úgy van, ha munkahelye van.

KÉRDEZŐ: És közmunka?

KLÁRA: Maximum harminc napot, egy hónapot, és egy hónap után azt mondja a polgármester, hogy kész.

KÉRDEZŐ: Kell másnak is a munka.

PÉTER: Igen. Szóval az egész falu így van, magyarul.

KLÁRA: Én például a három év gyes után, mikor letelt a három év gyes, elmentem munkanélküli-re, mert hat hónap munkanélküli jár utána. Egy forintot nem adott ingyen a munkaügyi központ, mert elküldött közbe tanfolyamra. De minek? Megvan az ábécé-bolti eladóm, megvan a sima pénztárgépre, a vonalkódos pénztárgépre, mindenre megvan. És munkát nem ad utána. Csak a tanfolyam, mert ők ebből is hasznot húznak.

KÉRDEZŐ: Ön kapott-e ajánlatot a munkaügyi központtól?

KLÁRA: Nem. Csak tanfolyamra. És ezt olyan feltételhez kötötte, hogy nem vagyok köteles elvállalni, de ha nem vállalom, a munkanélküli-segélyemet máris megvonja. Szóval rákényszerítik, magyarul, az embert. Hiába megvolt a szakmám, nem kínált fel abba valami munkát, munkahelyet, hanem azt mondta, hogy nem vagyok köteles elvállalni, ha nem akarom, de ha nem, akkor megvonja tőlem a munkanélkülit, és akkor nem kaptam volna semmit.

KÉRDEZŐ: Mi a baj?

KLÁRA: Hát az, hogy mondjuk a munkaügyi központ felajánl egy munkát, de azt nem veszi számba, hogy innen beutazni, a buszt... Eleve lehet, hogy az fogja meg az embert, mert elmegy innen reggel hat órákor, negyedhatkor, aztán megy negyed hétkor egy busz, és utána már nincsen, csak tizenegy órákor. És volt olyan, hogy nekem kilenc órára kellett járni, este ötig, és el kellett mennem, és reggel háromnegyed hétkor már ott voltam hóba, hidegbe, esőbe kilenc óráig. Encsen. Az utcán... És kilenckor jön a vállalkozó, vagy az, aki foglalkoztatja, és addig hova menjen. És ha öt órákor végez, majd este hatkor jön a busz. Egy óra hossza, megint ott van, hogy nem tud hova menni. És nem tud hazajönni. Szóval ilyen gondok vannak itt ezzel a munkával. Ha lenne is. Szóval a közlekedés is olyan innen, hogy az nagyon rossz. Innen vonat nincs. És bizony volt olyan, a tanfolyamot én úgy jártam ki, a hat hónapot, szeptember nyolcadikától kezdtem, és február nem tudom hanyadikán vizsgáztam, hogy Szalaszendről minden délből gyalog jöttem haza. Az négy és fél kilométer, mert délig voltam iskolába, reggel nyolcra kellett mennem. Úgyhogy háromnegyed hétre már ott voltam, reggel nyolctól délig volt az iskola. Délben vége volt, és majd három óra tízkor jön buszom. Délbe jön egy Szalaszendire, mert ide már nem jön fel, és vállaltam inkább azt, hogy a délivel Szalaszendire eljöttem, és onnan gyalog. És januárba is. Februárig jártam, szeptembertől, végig. Ha esett, ha fújt.

KÉRDEZŐ: Ezért haragszik annyira az iskolára.

KLÁRA: Ezért. Mert nagyon megszenvedtem érte. Szóval ilyen téren nagyon megszenvedtem. Reggel mentem, háromnegyed hétre már ott voltam, nyolcig az iskolába nem engedtek be minket, úgyhogy az udvaron [álltunk], és háromnegyed héttől nyolc óráig, az télen, hidegben nem kis idő volt, és délben, ha vége volt, és ha olyan volt a tanár, aki délben nem engedett el, akkor három óra tízig fagyoskodtam, ott, Encsen, és négy órára értem haza. Úgyhogy kegyetlenül megszenvedtem.

Ildikó asztmáját hároméves korában diagnosztizálták. Sok gondot okoz a szülőknek, mert gyakran fullad, többféle növényre allergiás. Porlasztót kell használnia. Klára megtanulta, hogy miképp kell kezelnie a gyereket. Korábban gyakran kellett kórházba vinni a kislányt, most már elég, ha háromhavonta járnak kontrollra. Ha be kellett vinni a gyereket Miskolcra vagy Encsre, autót kellett fogadniuk, mert a busszal nem tudtak volna hazamenni. Korábban baráti szívből is bevitték az anyát és kislányát a kórházba, de ma már fizetnek ezért: „Nem kérhetjük tőlük ingyen”, mondta erről Klára.

Egy éve Péter is beteg, depresszióval kezelik, gyógyszerrel. Láthatóan nem szívesen beszélt a betegségéről: „Ez olyan, hogy bosszantottam magam mindenben, és egyszer csak kibuktam. A mai napig is szedni kell nekem [a gyógyszert].”

JÖVEDELMEK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA

Gyermekgondozási segély 24 000 Ft, a családi pótlék 15 300 Ft, rendszeres szociális segély 16 000 Ft, rendszeres gyermekvédelmi támogatás, lakásfenntartási támogatás 5 800 Ft – összesen 67 000 Ft a család havi jövedelme. „Ez is úgy van, hogy úgy számítják ki, hogy hány fő, elosztják a jövedelmet, és azután számítják ki, hogy mennyi jár egy családnak. Szóval van, aki kap huszonnégyezer forintot, van, aki harmincegyet, van, aki csak tizenhatot. Szóval nem mindegy, na. És ahol egy gyerek, ott nem számolják egy személynek, hanem csak nulla egész hétnek. És mi nem számítunk nagycsaládnak, mivel nem három főre osszák azt a pénzt, hanem csak kettőre, meg nulla egész hétnek számol egy gyerek” – mondta erről Anna.

A kislány asztmagyógyszerére közgyógyellátást kapnak. Minden pénzük a megélhetésre megy el. Az élelem jórészt a ház körül megtermelik, tartanak csirkét, egy-egy disznót, művelik a kiskertet. A tüzelőre sok pénz megy el, évi hatvan-hetvenezer forint. Ezt Péter az erdészetből hozza haza a jobb időkből megmaradt huszonnégy éves kistraktossal, és maga fűrészel fel. Az iskolában nem szednek osztálypénzt, az órán kívüli programokért (Ildikó hittanra, tánc- és sportszakkörre jár) sem kell fizetniük a rendszeres gyermekvédelmi támogatásra jogosult gyerekeknek. Klára a szeptembertől szükséges tanszereket nyáron, apránként veszi meg. „Én úgy csinálom ezt az egészet, hogy nekünk a nyár azzal megy el, hogy egyszerre nem tudnám megvenni, mindent, ami kell. Hanem minden hónapba mindig veszek, ruhaneműt, hol cipőt, szóval egész nyáron én ezt fokozatosan beosztom arra a három hónapra, hogy ne egyszerre [kelljen megvenni], mert egyszerre nincs miből.” A kislány az étkezést és a tankönyvet ingyen kapja az iskolában. Iskolába reggelente a szomszéd faluba a falugondnoki busz viszi a gyerekeket.

KÉRDEZŐ: Okoz-e nehézséget a rezsi, a ruházkodás, az élelem kifizetése?

KLÁRA: Hál' istennek még eddig nem okozott. Szóval nincs az, hogy éhezünk, vagy nincs ruha vagy valami. Még ez nem okozott nehézséget. Nagyon be kell osztani. Én mindig azt tartom, hogy aki keres százazreket, az nem tudja, mi az, hogy élni. Az tudja, aki ennyiből él, hónapról hónapra.

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS SZOLGÁLATOKKAL

Segélyt nem kértek, a gyermekjóléti szolgálattal nincs kapcsolatuk, bár tudnak róla.

KÉRDEZŐ: Gyermekvédelmi szolgálat van itt? Családsegítő szolgálat?

PÉTER: *Van, van, de nem kell idejárni hozzánk, úgyhogy nem jár ide. Mi meg nem járunk hozzá. Kész.*

KÉRDEZŐ: *Mi a véleménye a szolgáltatásról?*

PÉTER: *Nem volt még vele dolgunk, no.*

HELYZETÉRTÉKELES ÉS VÁGYAK

Péter és Klára már gondoltak rá, hogy elköltöznek a településről, de nem szeretnék a gyereket kitenni a környezetváltozásnak, a bizonytalanságnak. „*Nem csak a pénzt kell nézni, hanem más is számít*” – mondja Klára.

Azért idéztük hosszabban az esetleírásban a munkavállalással kapcsolatos részeket, mert sok tipikus problémát látunk, amit interjúalanyaink említettek – a szegénységben élő családok éppúgy, mint a szociális szakemberek. Az esetben szereplő házaspár mindkét tagja erősen motivált a munkavállalásra, gyakorlatilag bármit megtennének azért, hogy munkát találjanak, de nincs értelme, mert nincs munka. Ha mégis akad, akkor vagy bizonytalan; vagy addig tart, amíg az állami támogatás; vagy nem éri meg, mert több költséggel jár a munka vállalása, mint ami haszon bejön vele.

A munkaügyi hivatal által felajánlott munka elutasításának egyik leggyakoribb oka az, hogy a felajánlott munkalehetőség nem a munkanélküli lakóhelyén van, és a közlekedés nehezen megoldható. A vizsgált kistérségek mindegyikében ugyanazt hallottuk: a helyközi buszjáratok ritkán közlekednek, nem alkalmazkodnak a munkakezdésekhez, továbbá a különböző irányú járatok egy-egy településre érkezése, és az onnan való indulása nincs összehangolva. A munkahelyre utazóknak reggel nagyon korán kell kelni, hogy elérjék az egyetlen járatot, hosszú az út, amíg beérnek a munkahelyre, mert az egyetlen busz végigjárja az összes környékbéli települést. A munkakezdéshez képest viszont gyakran túl korán érkeznek az adott településre. Mivel a gyárakba, üzemekbe csak a munkakezdekéskor lehet belépni, a munkakezdésig fennmaradó időt a munkások a kapu előtt, a szabadban töltik, legyen bármilyen is az időjárás. A munka befejezése és a hazavivő buszjáratok indulása közötti időkülönbség, az átszállások szintén több órás felesleges várakozási időt jelentenek. A tömegközlekedési problémák miatt megnőtt utazási idő következtében az emberek korán elindulnak a lakóhelyükről, és nagyon későn érnek haza, ami különösen a gyermekes asszonyoknak elfogadhatatlan. Ugyanakkor a kapott munkabért jelentősen csökkentti az utazási költség, és a munkavállalás más járulékos költségei, mint amilyen az étkezés, ruházkodás.

Ahogy Hajdú Péter esetében is történt, aki szakmával rendelkezik (asztalos), előfordulhat, hogy mégis kap a munkanélküli jó ajánlatot, de külföldre kellene menni, és nyelvtudást követelelni. Idegen nyelvet a hátrányos kistételepüléseken élők nem beszélnek, még a fiatalok sem, az idegen nyelv tanulását pedig nem vállalják sem a fiatalok, sem a 40-es generáció tagjai.

A tanfolyamokon való részvételnek a munkaerő-piaci helyzet miatt a vizsgált kistérségek munkanélküli lakói ugyancsak nem látják értelmét, mert hiába szereznek akár több képesítést (mint Anna a többféle pénztáros-képesítést, mások például többek között a nehézgépezelői, fafeldolgozó, targoncakezelő, virágkötő, parkgondozó, kosárfonó bizonyítványokat), nem tudnak elhelyezkedni. Ugyanakkor, ha a munkaügyi központ felajánl egy tanfolyami képzést a munkanélkülinek, akkor annak nincs választási lehetősége, mert ha nem vállalja a tanfolyam elvégzését, akkor megvonják a támogatást. Ráadásul a képzések nem mindegyikét fizeti a munkaügyi központ.

Adott esetben egyébként az sem segít, ha helyben nyílik foglalkoztatási lehetőség a munkanélküliek számára. A Bácsalmási kistérség egyik településén például az asszonyoknak el kellett fogadniuk azt a munkát, ami a településen létrejött varrodában adódott. A napi nyolcórás, rendkívül nehéz, teljesítménybéres munkával még a minimálbért sem keresték meg, de nem volt választásuk, mert a munkahely visszautasítása vagy elhagyása esetén minden jövedelmüket elveszítették volna.

Az is világos az esetleírásból, hogy mi teszi lehetővé a szegény családok számára a „tisztességséget”: az önellátásra termelés, a szigorú beosztás – csupa olyan erény, amit a kérdezett házaspár a megélhetésért keményen küzdő szüleitől örökölt. Ez a kultúra azonban láthatóan csak az asszonyokat védi. Klára stabil státusszal rendelkezik családjában anyaként és az önellátásra termelést végzőként, akinek ráadásul a jövedelme is magasabb, mint a csak rendszeres szociális segítyt kapó férjének. Péter sebezhetőbb, mert nem tud eleget tenni a férfiaktól hagyományosan elvárt szerepének, nem tudja eltartani a családját. Depressziója nyilvánvalóan a kilátástalanságból következik. Betegségéről nem szívesen beszél, de az apja halálával kapcsolatban alighanem magáról is szól: *„Tüdőembólia. Magyarul, nem hiszem én, hogy abba halt ő meg, ezt írták a papírra, de szerintem a bezártság. Hogy ide bejöttünk, mert ott kinn szabad világ volt, nem tudta feldolgozni...”*

A család ügyeit is a biztosabb státusszal rendelkező Klára viszi. A szegény családokban igen gyakori ez a sajátos matriarchátus. Ha megmaradnak a férfiak a családban, akkor is a nők látják el a vezető szerepet, de az is nagyon gyakori, hogy a férfiak elvándorolnak, és a nők magukra maradnak.

Ez a család, bár nagyon szűkösen élnek, nem lesz kliense a szociális szolgáltatásoknak, mivel életmódjuk megfelel annak, amit a falu íratlan szabályai megkövetelnek. Csak sejtethető, nem mondják ki, hogy a gyermekjóléti szolgálat nem a „rendes családokhoz” jár. Ha ők „rendes család”, akkor hozzájuk nem jár: *„...nem kell idejárni hozzánk, úgyhogy nem jár ide. Mi meg nem járunk hozzá. Kész.”* Ez a momentum is gyakran fordul elő az interjúkban a gyermekvédelmi szolgáltatásokkal kapcsolatban. Viszont az is tény, hogy az összes lehetséges pénzbeli ellátást megkapják, és a község láthatóan igyekszik gondoskodni róluk az elérhető állami források igénybe vételével.

Az interjúban szintén csak sejtették a kérdezettek, hogy a társas támogató rendszerhez nem tudnak kapcsolódni *„Örülünk, hogy nekünk megvan. Szóval nagyon jó, hogy mi magunknak elő tudjuk teremteni, nemhogy másoknak...”* – ami szintén hozzájárul a megbetegítő bezártsághoz. Ugyanígy a kislány betegsége, ami Klára biztos státuszának egyik építőköve, építőköve a falnak is, amit a szegénység épít köréjük. Ugyanezt a bezáródást, elmagányosodást láthattuk a díszműkovács családról szóló esettanulmányban is. A szegénység lehetetlenné teszi, hogy a családok bekapcsolódjanak a helyi közösség reciprocitás-hálózatába, a szűkölködő takarékoskodás miatt nincs mit adniuk, így ők sem kapnak semmit. A vendégséghez is fűtött szoba kell, és az asztalra is illik valamit tenni. Ha ezeknek híjával vannak, elmaradnak a barátok. Kovácsék történetéből – Anna baleseteiből – kiderül, hogy a (fekete-)munka során létrejövő kapcsolatokról sem remélhető támogatás, szolidaritás, a munkatárs biztonságára való odafigyelés.

Az elmagányosodás az elszegényedett, valaha jobb napokat látott embereket fenyegeti első sorban. Ugyanis ez mindenekelőtt abból következik, hogy képtelenek betartani azokat a kulturális normákat, melyek a társas kapcsolatokat a helyi közösségekben szabályozzák. A szegénység kultúrája társas jelenség, a nyomorgók sok szokásos viselkedési sajátossága – amelyeket a helyi közösség más képviselői helytelenítenek – a bezáródás elkerülését szolgálja.

3. „ÍGY MENT EL A HÁZ MINÉKÜNK”

A csányoszlói (Sellyei kistérség) Mártha család fiatalabb férfi tagjával, Józseffel, a család házában nagyszobájában készült az interjú, zavartalan, de kellemetlen körülmények között. A fiatal ember egy nagy, lapos sparhelt-félét készített agyagból a szomszédos konyha közepén, ami teljesen egybe nyílik ezzel a nappaliként kinéző térrel (talán kibontották a kettő között a falat, hogy modern legyen). József éppen az interjú készítőjének érkezése előtt gyújtotta be ezt az érdekes kályhaszerűséget, amelyből mindenütt ömlött a füst és a gőz. Iszonyú bűdös volt, és nagyon hideg, mert mindent ki kellett tárnunk az egyébként is hézagosan záródó ajtajú, sehogyan sem szigetelt házban. Mindenki ott állt, ült, feküdt a beszélgetők körül, de senki nem szólt egy szót sem,

a fiúgyerek is csak akkor, ha őt kérdezték. A beszélgetés során az interjúalany, Mártha József, valamint az élettársa, a gyerekük, az ágyban fekvő, súlyosan beteg nagymama és a szomszéd-asszony voltak jelen. A férfi szikár, keménykötésű, középmagas, seszínű szőkés hajú, olyan juhászfajta, akiről azt gondolja az ember, hogy sokféle viszontagságot rezzenéstelenül képes elviselni. Az élettársa kicsit molett, alacsony, mosolygós, barna hajú, nem lehet tudni, de már ránézésre is átfut az ember agyán a gondolat, hogy talán enyhén fogyatékos. Ezt a gyanút alátámasztja, hogy korábban született gyermekét az anyja vette magához, és a hatóság kérésük ellenére sem változtatta meg az elhelyezést. A közös gyerek nagyon jóvágású, nyílt tekintetű, magabiztos és kifejezetten értelmes fiúnak látszik. A férfi anyja súlyos állapotban fekszik ugyanennek a térnek az egyik szélén. Nem köszön vissza, nem szól, csak néz, néz, nem látszik, hogy felfogja-e a történeteket, valószínűleg igen, de ennek nem mutatja semmi jelét. Elképzelhető, hogy mind a fiatal, mind az idős asszony ősei között voltak cigányok, és az egész történetük ilyen gyanút kelt, de József biztosan nem cigány.

A háromgenerációs család egy vályogépítésű házban él. Megfogalmazásuk szerint három szoba, konyha, folyosó tartozik a házhoz. (A nyitott verandát nevezik folyosónak.) Öreg épület, nagyjából 100 m², rettenetes állapotban, a falakon kívül-belül kilátszik a vályog, göröngyös földes padló van mindenütt, a nyílászárók kopottak, csámpások, jó ujjnyi réseken engedik át a levegőt a széleiken. A kevés bútor ugyanilyen szedett-vedett, kopott. A nagy tér a nyitott konyhával, a lassan szálló füsttel, a kitárt ajtóval, a kevés bútorral egészen abszurd tágasságélményt ad. A házban van vezetékes víz, működő fürdőszoba, benti WC, villany. A gáz nincs bevezetve, bár gázvezeték van az utcában. Fával tüzelnek. Az interjúalany szerint be kellene vakolni a házat, és beton kellene a padlóra, mert ott jön be a patkány. *„Bizony, bizony így a falak mentén, ni..., végig. Hoztam egy olyan kutyát, hogy na, hogy megfogja a patkányt, de nem fogja meg. Én mérgeztem itt annyit, de nem. Az istállót ott megbolygattuk, sok volt a holmi, aztán így.”*

HÁZTARTÁS, A CSALÁD ÖSSZETÉTELE

A háztartáshoz az interjú felvételének idején öt fő tartozott. József, a háztartásfő 28 éves, 5 osztályt végzett, ápolási díjat kap, a súlyosan beteg édesanyját ápolja, de ő maga is 67%-os rokkant. Valéria, József élettársa, szintén 28 éves. Ő sem fejezte be az általános iskolát. Rendszeres szociális segélyezett. Krisztián, a pár gyermeke 7 éves, óvodás. Mária, József édesanyja, 56 éves, súlyos beteg, állandó ápolásra szorul, mozgáskorlátozott. János, József apja, 59 éves, nem él állandóan velük, de segíti őket.

CSALÁD- ÉS FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET

A család egy éve költözött vissza erre a településre. József itt született (mindkét szülőjének második házasságából), apja pásztorember, téeszcsordás volt a faluban. Szülei elváltak, a válás óta csak időnként van velük az apja. Apai részről öt testvére van, ők intézetben nevelődtek. Anyai részről egy testvére van, őt anyja első férje nevelte fel. Mindegyik testvérének már van saját családja.

József anyja 1985-ben betegedett meg, kullancscsípés következtében agyhártyagyulladás lett. Mivel nem volt olyan felnőtt családtag, aki ápolni tudta volna, Józsefre maradt a feladat. Emiatt egy idő után kivették Józsefet az iskolából, ezért végzett csak öt osztályt. Majd' tíz évig mosott, főzött, takarított egyedül az édesanyjára. Anyja ápolása fizikailag, lelkileg megterhelő volt számára, ezzel magyarázható, hogy 1997-ben szívinfarktust kapott, és idegösszeomlást. Második szívinfarktusa után 67%-os rokkant lett.

Valéria, József élettársa 6 osztályt végzett, még soha nem dolgozott. Amikor Józseffel megismerkedtek, már volt egy kislánya, akivel gyesen volt, de utóbb elment otthonról, az anyjánál hagyta gyermekét. Valéria édesanyja bírósági úton kérte, és megkapta a kislány nevelésének jogát, mivel bírósági határozattal gyereknevelésre alkalmatlannak minősítették a lányát. Kéthónapos korában hagyta ott a gyermekét Valéria az anyjánál, s mivel nem tartotta vele rendszere-

sen a kapcsolatot, a jelenleg 11 éves kislány nem kötődik hozzá. Józsefék próbálták hivatalosan intézni, hogy Valéria megkapja a szülői felügyeleti jogot, de csak költik a pénzt, a bíróság másodfokon is elutasította a kérelmüket, a kislány maradt a nagymamánál. József nem érti, hogy lehet az élettársa, mint anya, az első gyermekének nevelésére alkalmatlan, a második, jelenlegi élettársi kapcsolatából született gyerek nevelésére meg alkalmas.

JÖVEDELMEK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA

József emeltszintű ápolási díjának összege 32 271 Ft. Régebben az önkormányzattól kapott rokkantsági járadékot, de az 20 000 Ft körüli összeg volt, lemondott róla, hogy ápolási díjat kaphasson. Valéria rendszeres szociális segélyének összege 21 955 Ft, a családi pótlék 11 700 Ft. A család havi összes jövedelme 65 926 Ft. Az egy főre jutó jövedelem a fiatalabb családban 22 975 Ft.

A háztartásfő apja eddig rendszeres szociális segélyt kapott, ennek összege 23 329 Ft, egy hónapja mondott le a segélyről, mivel munkát vállalt. A háztartásfő anyja az időskorúak járadékát kapja, 23 000 Ft összegben. Előző lakóhelyükön kapta a mozgáskorlátozottak támogatását, de amióta ezen a településen élnek, nem kapja.

A háztartás négy felnőtt tagja közül három soha nem dolgozott. József családja jogosult a gyermekvédelmi támogatásra, ezen a címen 5000 forintot kapnak, de a támogatásból az önkormányzat a kisiú óvodai étkezését fizeti. A nagyszülői család kérte, és kapja a lakásfenntartási támogatást.

A háztartásfő jár napszámba. Kénytelen, mert mint mondja, *„ezek a jövedelmek, amit mi kapunk, mert kapunk mi mindnyájan, ez csak épphogy megélhetésre nem elég. Nem azt mondom, hogy éhezünk, de azért többet kellene ennünk.”*

A háztartás havi bevétele – József apjának jövedelmét is hozzászámítva – 150 000 Ft, ebből 120 000 forintot törlesztésre fizetnek, ezért állandó megélhetési nehézségekkel küzdenek. A múlt hónapban a villannyal el voltak maradva, majdnem kikapcsolták. József apja azért vállalt munkát, hogy lehetőségük legyen törleszteni a tartozásukat. Tartozásaik miatt „vesztették el” a házat, amiben korábban, egy másik településen laktak.

JÓZSEF: *Na most, a cuni házat, azt tíz évig laktuk, és akkor én úgy kerültem bele egy maffiába, és elvitték a lakásom.*

KÉRDEZŐ: Hogyan?

József: *Hát tartoztam ott a boltnál húszezer forinttal, és elvitték a lakásom, ami ért körülbelül egy milliót. Na, most majdnem az utcára kerültünk, azt lehet mondani. Akkor én idejöttem egy rokonhoz *-ra, apám testvére ott lakik. Akkor azt mondták az OTP-nél, hogy kaphatunk kölcsönt, és úgy volt szerencsénk, úgy kaptuk meg ezt a házat. Bizony ám! De végül is a cuni ház a nevünkön van. Ugyanúgy, villany, minden, csak nincs lakás.*

KÉRDEZŐ: Hogyan történt ez?

JÓZSEF: *Bizony, bizony, elmentünk kölcsönkérni, és nem úgy lett megbeszélve, ahogyan kellett volna, és meg lettünk fenyegetve: „ki a házból!”*

KÉRDEZŐ: És ha ott maradtak volna?

JÓZSEF: *Agyonüt vón minket. Engem is, édesanyámat is.*

KÉRDEZŐ: Azt hittem, hogy sikerült neki megszerezni a házat.

JÓZSEF: *Nem, az saját házunk volt minékünk. Adósság volt a cuni bótba, azt nem tudtam fizetni, és így fordultam oda, hogy kölcsönt kérünk. Kértünk mi százötvenezer forintot, a százötvenezer forintból húszezer forintot kaptunk. És így ment el a ház minékünk.*

KÉRDEZŐ: És a nevén van még mindig?

JÓZSEF: *Ugyanúgy. Nincs átíratva. Mi megijedtünk tőle, és eljöttünk onnan. Persze.*

KÉRDEZŐ: Akkor mi lesz azzal?

JÓZSEF: *Ott áll a ház üresen. Nem merünk vele szembeszállni, ez a baj. Most kaptam a villanyt, fizetni kellene, meg a vizet is. Hát én nem fizetem, hát nem lakunk ottan.*

KÉRDEZŐ: Szép ház?

JÓZSEF: *Hát sok szegénynek jó volna. Két szoba, konyha, kis folyosó, kis kamra, elég szép helyen van.*

Józsefék tehát kénytelenek voltak elmenekülni az uzsorás elől, és a jelenlegi lakóhelyükön OTP-kölcsönrel vett házba költöztek. A gyakorlatilag közös háztartásban élő két családnak sok kölcsöne van.

JÓZSEF: *Az az igazság, hogy nekünk nagyon sok a kölcsön. Nekünk hat OTP-nk van. (A kérdező megjegyzése: minden adósságot OTP-nek hív.) A Providencia, akkor még egy valami, ami olyan, mint a Providencia, akkor, ahol korábban laktunk, ott tartozunk az önkormányzatnak. Mi kapunk olyan százötvenezer forintot, de abból a „visszajövetel” olyan húszezer forint. Abból élünk. Bizony ám.*

KÉRDEZŐ: A többi törlesztés.

JÓZSEF: *Ez mind. A házra tizenöt, anyámnak a negyvenezer odamegy, bizony ám. Még jó, hogy az én apám elhelyezkedett egy hónapja.*

KÉRDEZŐ: Meg lehetne saccolni, hogy mennyi tartozásuk van? Nem a havi, hanem az egész.

JÓZSEF: *Az egész-minden? Hát úgy hárommillió körül. Ez tizenöt év [a ház törlesztése], anyámnak jövőre jár le, meg a Providencia is. Úgyhogy lehet fizetni. Talán, ha a Providencia most le fog járni, akkor jobb lesz. De azt mondtam apámnak, anyámnak, hogy ha lejár, ilyet soha az életben. Ezek úgy kiforgatják az embert, a Providencia is, ha felvesz [valaki] hatvanat, akkor száz-húszat kell visszafizetni. Nem szabad fölvenni, de nem ám. Annyi jószág volt nekem Cunban, de annyira leégtünk, hogy borzasztó, azért nincs nekem jószág semmi se. De most tanultunk, ilyet nem szabad fölvenni.*

KÉRDEZŐ: És akkor a Providenciánál van adósság és az OTP-nél?

JÓZSEF: *Ott van, és még egy cég van, az Unicredit, valami ilyesmi. Meg a takaréknál. Az OTP van a házra, a Providenciához úgy mentünk, hogy azokból fizettük az ügyvédek. Az ügyintézőnek fizettünk ötvenet. Persze. Intézték a házat. Mi annyira leégtünk, hogy semmi nélkül jöttünk ide majdnem.*

KÉRDEZŐ: A tartozás fizetéséhez nem próbáltak segítséget kérni az önkormányzattól?

JÓZSEF: *Nincs keret.*

KÉRDEZŐ: Kérték?

JÓZSEF: *Édesapám volt. Hogy segítenének vagy a villanyt fizetni, vagy valami. Állítólag van ilyesmi, hogy letelepedési pénz, azt sem kaptunk, de nem ám. Se karácsonyra itt nem adnak. Ott, ahol én laktam, ott kaptunk, háromezer forintot fejenként. Én, ha nem jártam volna így, én ide se jöttem volna. De nem ám! Ott az önkormányzatnak volt földje, ott a krumplit adták, ilyesmit, ott más volt. Meg kell szokni, hogy spórolni kell itten.*

A családnak gyakran gondot okoz az élelmiszervásárlás, de megbíznak bennük, és kapnak hitelt a boltban. A ruházzkodást turkálóból oldják meg.

TÁRSAS TÁMOGATÓ RENDSZER

Itt a szomszédok, akik hasonló helyzetben vannak, segítik egymást.

KÉRDEZŐ: És itt a szomszédok azért segítenek.

JÓZSEF: *Pontosan.*

KÉRDEZŐ: Kölcsönrel?

JÓZSEF: *Vagy valami hiányzik, paprika, vagy só, vagy ilyesmi, akkor segítenek. Hogyne! Egymáson. Ma nekem, holnap őneki.*

KÉRDEZŐ: És Önök is segítenek másokon?

JÓZSEF: *Hogyne, ugyanez. Hát, ha szükségünk van zsírra, paprikára, átmegyünk kérni, és ők is jönnek, ha valami kell. Ha most énnekem van, akkor én adok a szomszédnak, hogyne.*

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS SZOLGÁLTATÓKKAL

A családsegítővel csak régebben volt kapcsolatuk, amikor Valéria előző kapcsolatából született kislányát a nagymama elperelte. Jelenleg nem állnak kapcsolatban a családsegítővel.

HELYZETÉRTÉKELÉS ÉS VÁGYAK

A család vágyai nem túl nagyra törők, csak a házat szeretnék bevakolni, és a földes aljzatot lebetonozni.

A Mártha család nem az egyetlen volt kérdezettjeink között, amely súlyos adósságteherrel küszködik. Esetükben az összes lehetséges bank szívesen állt rendelkezésre, hiszen a családtagok mindegyikének van állandó jövedelme. Eladósodásukhoz nyilván hozzájárult a háztartásgazdálkodási készségek hiánya. Ahogy a kemencerarásból látszik, József hajlamos irreális vállalkozásokba fogni. Irreális vállalkozás volt az értelmi fogyatékos élettárs gyermekének visszaperlése is. Ott is jól jött volna a szociális szolgálatok tanácsa, hogy ne költsenek pénzt egy fölösleges vállalkozásra. Nem kérdezte meg az interjú készítője, hogy mi lett a korábbi sok háziállattal, de vélhetőleg az sem lehetett reális vállalkozás. Csak sejthetjük, hogy ez vezetett a korábbi lakóhelyen az eladósodáshoz, az uzsorakölcsön felvételéhez, majd az uzsorás előli meneküléshez. A szociális szolgáltatásokkal csak egy esetben került kapcsolatba a család, amikor igyekeztek József élettársának gyermekét magukhoz venni. A család történetében pedig sok olyan pont van, ahol kellett volna avatkozni a szolgálatoknak. Nem világos például, hogy miképp maradhatott a súlyos beteg anya gondozása az általános iskolás gyermekekre. Az életkészségek fejlesztése is a családsegítő szolgáltatások feladata volna. Jellemző, hogy a szolgálatok nem szereznek tudomást a területükön élő súlyos problémákkal küzdő családokról, és ha tudnak is róluk, akkor sem igyekeznek segítséget ajánlani.

4. SZENVEDÉSTÖRTÉNET

A következőkben egy középkorú cigányasszony, a hallássérült Ibolya történetét idézzük. Az interjúszöveg a szabad asszociáció logikáját követő monológ, amelynek kibontakozását az interjúkészítő csak tovább segítette az interjúvázatlat által megkövetelt témákat felvető kérdéseivel. A kérdezett hallássérültsége miatt csak sokszori ismétléssel lehetett elérni, hogy megértse, amit kérdeznek tőle. A témaváltásokat zárójelben jelezzük. A mondanivaló érdekessége mellett a szöveg ritmikus prózája, érzékletes szóhasználata, szabadon áramló folyama, ami leginkább egy siratóénekre hasonlít, maga is értékkel bír, ez indította minket a szöveg sajátosságainak maximális megtartására törekvő szerkesztésre.

(Gyerekkor) „...Anyukám akkor is beteg volt. Megműtötték, és akkor nem mentünk iskolába... Megműtötték, akkor nagyon rosszul volt, nem volt, aki segítsen neki. Mi segítettünk neki. Hát elég nehezen [éltünk]. Mert ha nem dolgoztunk, akkor nem kapott anyánk pénzt, még akkor nem kaptak családi pótlékot, semmit. Hát akkorában nem volt ez az iskola. Annyira nem kellett menni iskolába. Mentünk egy nap, mentünk, még egy nap nem mentünk. Nem volt olyan kötelező, mint most. Mert most nagyon kötelező az iskola. Akkor nem volt, otthon maradtak, jártak napszámba, dolgoztak. Hát már 10 éves korba vitték kifele őket. Téesz volt, ott dolgozott anyám is, és mentünk mi is dolgozni, abból éltünk meg. Kénytelen volt szegény elmenni dolgozni. Meg eljárt a faluba is, ilyen magyaroknál tapasztani, meszelni. Ismerték, úgy Rekóvácsházán, kint laktunk ott a Párizs [...], kis gunyhók voltak. Akkorába olyanok voltak... Ez cigány Párizs volt, a vasúton túl. Akkor is ugyanilyen nehéz volt, akkor is az élet, mint most. Itt se segítenek semmit a tanácsnál...”

(A ház, amiben éltek a cigánytelepen) „Hát kis házak voltak, egy szoba, egy konyha. Hát volt konyha, volt konyha, [...] akkor is ugyanúgy tüzeltünk fával. Fáért mentük az erdőbe, akkor sem segített a tanács semmit. Én most is bent voltam, ezer forintot adtak a tanácsnál. Most én azon az ezer forinton mit tudok venni? Semmit. Kenyeret veszek, meg egy kis zsírt, és kész, ennyi. Hát nem marad semmire se. Most én kapok huszonnégyezer-hatszázat, abból most a villanyszámla háromezer, a víz ugyan háromezer. Nem marad belőle semmi. Meg egy kis szemet vettünk. Hát az kétezerháromszáz egy zsák. Egy zsák. Hát két napig [...], kettő. De úgy, hogy nem egész nap, délig. Aztán mehetünk szedni gallyat, ha bírunk. Ha nem bírunk, maradunk úgy. Arra kint az izé fele, mondja már, hogy mondják annak a... Rekóvácsházának? Mezőkovácsháza, Rekóvácsháza. Egész kint, a falu végén laktunk. És akkor jött egy vihar, a kiskunyhót elvitte a szél. Ott a gyerekekkel éltünk, mind az öttel. A gyerekekkel, mind aprók voltak. Picikék voltak. Picik [amikor elvitte a szél a házat]. Elmentünk anyukámnál. [Akkor még] élt, élt... szegénykém, élt. Ugye hát egyedül volt, meghalt az apukám, az meghalt, hamarabb meghalt. Ő volt negyvenvalahány éves, az öreg, anyukám meg volt hetvennyolc éves... Igen, igen. Igen, hát megfulladt, kórházban. És akkor mi oda-mentünk lakni. Aztán meg ugye, hát mikor jött az a nő, hogy van ez a ház, azt mondta, »na, menjenek bele, lakjanak, adja oda a négyszázat«. Akkor még volt anyukámnak pénze. És kifizette. A téveszben dolgozott anyukám. Apukámnak meg voltak azok a sok marhák, meg disznók. Úgyhogy összeszedte a pénzt, és mondta, hogy legyen inkább nekünk külön házunk. És akkor ezt megvette tőle. És azt mondta, hogy meghalt az anyukája ennek az illetőnek, és ő már követelte a pénzt, a négyszázezret. Kötöttünk szerződést [...] És azt ennyi gyerek..., hát jó, hogy eltépték már. Már nagyok voltak a gyerekek, már voltak az unokák. Hát jó, hogy kiszedték onnan. De ennyi darab kis papír maradt, és bevittük, és azt mondta, hogy ez nulla. Odaadtuk a pénzt neki. Csakhogy az az ügyvéd meghalt. De hány évvel ezelőtt... Mentem én, kerestem én minden fele, de sehol. Azt mondták nekünk, hogy az az ügyvéd már meghalt.”

(Jövedelmek) „Hát, kapom ezt a nyugdíjt. Most a tanácstól kapom, mert én le vagyok százalékolva, hatvanhét százalékra, de nem volt munkahelyem. Egyik lányom huszonvalahány éves, huszonnégy. Huszonnégy, azóta én le vagyok százalékolva. Igen, hamarabb kellett volna énnekem, mikor még gyerek voltam, csak anyukám nem tudta. Ő nem ment velem sehová, ő nem tudta. Én meg hülye ésszel mondom a kisunokámnak, hogy gyere fiam, mert én olyan rosszul vagyok, hogy rám jön egy roham, elzavarom a gyereket meg minden. Hát bementem a doktornőhöz, megcsinálta a papírt nekem, mindent már akkorra. De már rég volt ez, és hála, azóta jár az a kis pénz. Ha nem volna az a kis pénz, én nem tudnék mit csinálni. Hát van egy ideg, hogy mondják neki, itt van az egész papírom. Megmutassam azt a szellemi fogyatékos papírt? Azzal vagyok leszázalékolva. Süket az egyik fülem, süket. Még gyerek voltam, süket, nem nagyon hallok én, és azzal vagyok leszázalékolva.”

(Gyermekei) „Nekem is öt gyerekem van. Öt, öt, azt én neveltem. Egyedül neveltem mind az ötöt, de már nagyok, már nekik is gyereük van, három-négy, úgyhogy nekik is kell az a pénz. Mert dolgoznak itt a tanácsnál. Az egyik dolgozik a tanácsnál, a másik le van százalékolva, mert az beteg is. És akkor valamiből ők is megélnek. Egyszer elmentem dolgozni, de már tudja az isten, hány éve. Nem tudom, mikor volt ez. Három hónapig dolgoztam. Három hónapig, de mind táppénzen, mert beteg voltam. Nem bírtam dolgozni. Fájt mindenem, szédültem. Magas volt a vérnyomásom. Most is magas. Mikor fáj a fejem, vagy fülem, vagy mindenem, akkor úgy fölmeleg. Most is mondta a doktornő, mert ma is voltam. »Hát ilyen magas? Mi lehet ez?« Van ilyen gyógyszerem is. Nekem a doktornő, ez az esztékánál, meg az ideggondozónál Orosházán úgy csinálta, hogy végleges legyen. Ne menjek, hát nem tudom a járatot, nem tudok semmit. Hát, ha nem viszek gyereket magammal, hát én akkor nem tudok elmenni egészen odáig. Milyen város? Melyik az a város? Itt jó, el tudok, mert Kovácsháza... Hát itt is van, mikor elüt a kocsí... Mert dudált a koma, de hogy süket vagyok. Nincs most elem. Gondoltam, hogy... Majdnem kiszáll. Hát úgy merjen pofon vágni, mert én följelentem. Le vagyok százalékolva, itt Csabán kellett menni a bizottság elé. És akkor ő döntötte, hogy hány százalékkal vagyok leszázalékolva, és megállapította, hogy hatvanhét százalék. De ugye

papír is kellett minden, beteg voltam, mikor gyerek voltam, kicsi voltam, akkor is azt a papírt is bevittem. Mindet. És úgy. Nagyon rossz világ van, higgye el.”

(Unokák) *„Nekem már vagy huszonnyolc... Hát mit csináljunk? De hála Istennek egészségesek. Na, most azoknak kéne, minden gyereknek egy-egy mikuláscsomag. Miből?” (A gyerekei miből élnek) „A családi pótlékot kapják, meg a gyest, meg a gyerek, hogy le van százalékolva. És kész. Ő úgy született, koraszülött volt, kilencven dekával született, az a gyerek. Úgy volt, hogy meghal. Nagyon pici volt, ilyen pici volt. Beletettük a pólyába, meg se látszott. Ez a negyedik, Zita is ugyanolyan kicsi volt, az is kilencven dekával született, ő koraszülött, ő hét hónapra született. De hál' Istennek mind élnek. Semmi bajuk nincsen. Bent voltak majdnem egy évig a kórházban. És azt mondták, hogy elvitetik, meg minden, de nem vitték el. Tudtam mosni, főzni nekik, minden. Az apjuk járt náluk. Persze az apjuk, ő fürdette, pelenkázta, meg nem szoptak ugye a gyerekek, csak tejet, vagy tápszert, akkorába ilyen tápszer volt, és adott nekik enni. Megnőttek, mint a másik, még nagyobbak, mint ezek a rendes gyerekek. Le vannak százalékolva mind a ketten. Hát kisegítő iskolába jártak. Ezek a két gyerekek, mert ugye, kicsit agyilag olyan volt. Meg kis súllyal születtek, és ideggel voltak. Mind a kettő. Hát azok messze mentek, annak is van már két családja, Zitának, kettő. Amannak van négy. Úgyhogy külön vannak. Azok arra laknak, jó férje van, dolgozik a férje, ő is kapja ezt a pénzt, amit én, mert ugye nem volt munkahelye, akkor nem vették fel őt sem, a gyereket sem, mert ilyen beteg volt. Mást nem tudok mondani. Egy hónapban egyszer jönnek, ha jönnek. Van kocsijuk, van mindenük. Jól élnek. Ezt a tévét is a gyerek hozta nekem, dévédét, hogy legyen valami. Meg ezt a szekrényt is ők hozták. A fiamtól, ők vettek egy újat, magyarán a felesége. És akkor azt mondta, hogy »na, mama ez legyen a magáé, de ne adja oda senkinek!« Azt mondtam neki, jó. Hál' Istennek nem vagyok én piszkos. A gyerekek hozták nekem. Bent voltam a családsegítőknél, hogy hozzanak egy ágyat, mert az már olyan rossz, hogy á[...] Hát azt mondják, hogy nincsen. Másnak meg adnak. Pedig amennyi villanyszámlát szoktam én fizetni, azt tudják a családsegítők. Kilencezer, hatezer, hétezer, és nekem nem adnak csak háromezer-valamennyit. A villanyszámlám még fog..., pedig nálam nincs hűtő, semmi, ami menjen, mégis olyan drága. Amúgy négyszázezer forintot kellene ebből a házból fizetnem.”*

(Uzsora) *„Ha most fel akarnák venni kamatra, mert Végegyházán van egy olyan koma, aki ad hitelt, négyszázezret, de nekem vissza kell fizetnem a nyolcszázezret. A kamatnak, mert a ház nem lesz a nevünkre. Fölvettem kamatra pénzt, nekem kellett az a pénz, hogy én kifizessem, a földhivatalnál, valami papírt ennek a lakásnak. És akkor én a komának elmentem, fölkeresni, hogy jöjjön el aláírni ezt a papírt. Hogy legalább várjon addig, amíg szerzek egy kis pénzt. De ő nem adja át a házat a nevemre, amíg én nem fizetem ki neki a négyszázezret. És még azt mondta, kidob a házból. Összeveri az ablakokat, kidobál mindent. Megijedt a kis unokám, mert nagy derék ember volt. Azt mondta, hogy minket agyonver a házba, fölgújtja a házat. És kénytelen vagyok, hogy fölvegyem úgy, kifizetni ezt a házat. Hát ez izén lakik, mondja már, hogy hívják azt? A vásárhelyi, egy vásárhelyi koma. Na, már én nem tudom a nevét, úgy rendesen, annak szoktam feltenni minden hónapban azt a húszezer forintot. De én még kölcsönkérek, hogy legyen még mellette, legyen húszezer, hogy én negyvenezret feltegyem minden hónapban. Mert engem kidob a házból. És úgy fogom neki letörleszteni. Hogy mikor lesz az? A jóisten tudja. De már gondoltam, hogy én föl akarok venni egy végegyházi embertől, ő azzal foglalkozik, hogy kamatra adja a pénzt. De nem tudom a nevét. És ott, mondtam neki, hogy holnap, hogyha tudna szerezni nekem annyi pénzt, én akkor majd valahogy megadom neki. Bele akarnák menni, de mondja a gyerek, hogy ne menjek, »ne menjél bele, mama«, ne menjek, mert agyonvernek. Jönnek ide és ránk gyűjtják a lakásunk. Nincs miből kifizetni. Na, most higgye el, hogy húsz-huszonhatezer forinttal bemegyek ide a banknál, énnekem hitelt nem adnak. Mert tanácsi... Voltam a tanácsnál. Azt, mondták nekem, hogy saját erőmből vegyem meg a házat. De én ezt a házat kifizettem. Ezt a házat kifizettem neki. Az anyukájának. Már vagy tíz éve. A négyszázezret ő követelte, mert nem volt meg a szerződés. Tudja? Ilyen kis darab szerződése volt. Azt nem fogadták el. És akkor ő most követeli a négyszázezret, mert meghalt az anyukája. De nekem volt tanúm, de hát nem érek vele semmit. Mondta, semmit. Mert*

voltam bent, voltam, és megmutattam, de azt mondták, hogy semmit nem érek vele. Muszáj, kénytelen vagyok, hát hová menjek lakni? De hogy mikor lesz kifizetve, azt nem tudom. Sajnos, nem tudom. Már a kis gyerek is mondta, hogy »«mama, nehogy merjél kérni kölcsönt, az sok pénz, azt miből fizetjük ki?» A gyerekek is ugye nem tudnak segíteni, mert van nekik három-négy gyerekük. Húszezer forint, rátett megint húszezret, az nyolcvanezer. Bizony, ebből a kis pénzből, örülnek, ha kifizetném ezt a rohadt házat. Nehogy csináljak én is úgy, ahogy vannak a tévében, és úgy fóliából csinálnak házat, és én is úgy laknák. És megfagynak, meg is halnak. Azért nem merek úgy kérni kölcsön kamatra, hogy agyonvernek. Akkor megölnének. Higgye el, sokat megöltek úgy. Arra az időre nem tudjuk megadni azt a pénzt, akkor vége. Hát inkább felakasztanám magam, mint hogy engem megöljön. Inkább megölöm én magamat. Hát nem? Jaj, isten ments. Na, ennyi, mást nem tudok mondani. Mit csináljunk, szegények vagyunk, és kész. Ennyi.”

(A ház) „Hát van ez a szoba, a konyha, az a kis kamra, egy kis főzőkamrámm ott, meg a folyosó, meg a fürdőszoba. De hát nincs gáz. Levették, húszezer forintból, levették. Meg az órát is elvitték. Azt sem tudom bekapcsolni. A villanyt, ezt fizetem. Inkább nem eszek. Én, hogy sötétbe maradjak? Hát meghalnék a sötétbe. Gyertyát meg ilyesmit gyűjtsak? Semmi. Semmi, hát higgye el, mikor én idejöttem lakni, minden megvolt, minden. Higgye el, csak azután kikapcsolták. Nem tudtam fizetni. Mondja a gyerek, menjünk napszámba, mondom neki, menjen a franc, nem bírok én ott taposni. Beteg vagyok én, hogy tudok oda? Ideges vagyok, ha sokan vannak. Most is mondtam nekik, mindenki hazafele. Itt volt a testvérem is, mondta, hogy »már hazazavarsz?» Mondtam, hogy haza! Menjetek, menjetek. Már mentek is. Fizetem a villanyszámlát, akkor fizetem a vizet, mert ott hátul van a víz, elől, vagy hátul tudja, ahol van ez nálunk, csak a kutya miatt nem merik. Akkor veszek magamnak egy kis szemet, egy kis fát, most meg mellette kéne egy kis kaja. Ennivaló, már a cipőre nem jut. Higgye el, hogy nem jut. Ja, meg ezt a vizet, ezt a csatornát is fizetem, ezer forintjával kértem, mert muszáj volt. Az ezer forintot. Avval..., azt is már három, jaj, már négy hónapja, hogy nem fizetem. Négy hónapja. Bementem, kértem csekket. Mondtam, hogy adjon csekket, hogy tudjam kifizetni, mert muszáj azt is fizetni, mert a polgármester már rám szólt, hogy azt is kell fizetni, a csatornát. Ennyi. Meg el szoktam menni ugye, ahol jól ismernek. Nem szégyen az. Adnak nekem egy kis pénzt, adnak nekem egy kis kolbászt, húst, szoktak vágni disznót. Ismernek, higgye el, hogy ismernek, és akkor adnak nekem ruhákat, vagy egy kis pénzt, zsírt, ezt-azt szoktak. Nem szégyen az. Én megyek az utcákon, és szólnak nekem, hogy »Ibolya gyere, már összeszedtem, viheted.« Na ennyi. Én sűrűn járok nagyon. Sűrűn, sűrűn nagyon. Hát igen. Mert itt a faluban is van egy tanár néni, hála istennek az is nagyon jó tanár, az mindig azt mondja nekem, »Ibolya, jöjjön be, én már elkészítettem a csomagot.« Hála Istennek, adnak. Nem kell menni, kérni. Mert nem megyek kérni, szégyellem. De ők ismernek, mert anyukám is járt náluk, mikor még az anyjuk élt, és akkor én is jártam anyámmal, jártunk. Nem szégyen az. Mert tapasztott, meszelt. Megismertek, na, nekem is ugyanúgy csomagot csinálnak. Na, most hogy karácsonyra milyen csomag lesz, a jóisten tudja. A gyerekek hoznak egy kenyeret, kis krumplit, ezt-azt. Ennyi, nem halok meg éhen. Nem kérek kölcsön. Isten őrizzen, hát megöljenek? Hát bolond volnék, hogy engem itt kiakasztanak a fára. Inkább meghalok éhen. Azért jó volna, hogy ha bevinné ezt a papírt, legalább küldenének valamit. Ha küldenek. Nem, biztos nem lesz ebből semmi. Az nagyon nehéz. Higgye el. Nehéz az élet. Mert ugye pénzből élünk most már. Mert ha nem dolgozik, vagy nem kap egy kis pénzt, nem eszik. Nincs az asztalon semmi.”

(A gyerekek) „Igen, szoktak kávéhozni, cukrot hozni, hát másként nem tudnék én sem..., na. Ebből a kis pénzből, nagyon kevés ez. Na, most gondoljon bele, ha elmegy az ember a boltba, ezer forintért sok mindent hoz? Elhossa a kenyeret, most is, mondom. Vagy hoz egy aprólékot, de már a krumpli nincs mellette. Mert a kenyér kétszáz valamennyi, valamelyik háromszáz forint, a kenyér. Akkor egy aprólék kétszáz-valamennyi, és kész, ennyi. Jaj, ez így... Csak volna, higgye el. Én nem bánám. Jönnek [a gyerekek], ma is jöttek. Mert tudják, hogy beteg vagyok. Ó, úgy jönnek... Van, mikor a gyógyszer is kiválsák ők. Mert ugye nem jut. Van, mikor úgy jön rám, hogy olyan hülye vagyok, nem tudom micsoda. Van, mikor háromszor-négyszer megyek az orvoshoz, mondja... »Hát,

Ibolya ne haragudjon...« Mindennap megyek, csak legyünk túl. Ideggyógyszert, akkor görcsoldót, akkor a lábamról, a hátam, a derekam, még injekcióra is járok. Gerincbe kapom. Meg a lábam, ez a bal lábam is rossz. Ja, meg pelenkát is kapok. Éjszakára, mert na, ha rám jön...»

(Közgyógy-ellátás) *„Az folyamatosan jön, a kártya. Rátesznek mit tudom én mennyi pénzt, és akkor úgy. De valamelyik gyógyszer olyan drága, hogy nem lehet kiváltani. Amelyik ugye nem jár közgyógyra. Mindent levettek közgyógyról, azt fizetni kell, fizetni. Hála istennek, hát annyi marad, hogy legalább a gyógyszert kiváltsam. Nekem most bent van a patikában egy gyógyszer. Megkapom a pénzem, ki kell, hogy váltsam. Van, mikor elzsibbad a tagom. Van, mikor olyan rosszlét jön rám. Fájt a fejem, akkor a fülembé beleszúr. Akkor mit tudom én, minden... Van, mikor kimegyek a temetőbe, hátha az anyukám vagy a testvérem mond valamit. De hát nem beszélnek hozzám. Hiába beszélek, ők nem beszélnek vissza. Na, ennyi. Jó volna, ha segítené valamit. Itten nem segítenek semmit, higgye el. Ha meg tudsz élni, megélsz, ha meg nem, akkor döglj meg, azt mondják.”*

Az 51 éves egyedül élő cigányasszony, Ibolya élettörténetét látjuk itt, ahogy önmaga elmeséli. Ő a falu koldusa, ahogy anyja is az volt. Anyja is öt gyermeket nevelt, ő is ötöt. Anyja is napszámos volt, ahogy ő is az volt, amíg bírta. Most rokkantnyugdíjból, a gyerekei és szomszédjai segítségéből él. Szégyenlős koldus, ami láthatóan megfelel a helyi közösség elvárásainak. Nem kér, nem követelőzik, csak végigmegy a falun. Már várják, összekészítették a csomagot. A nincsek teljes listáját látjuk a történetben. Ha meg akarjuk érteni azokat, akiknek nem áll a rendelkezésére a család és a falu nagy részét magába foglaló támogató hálózat, akkor csak ki kell vonni az annak révén megkapott javakat a történetből, és máris láthatjuk, hogy miképp élnek azok, akik betelepültek, tehát nem készítenek össze nekik csomagot, és a családjuk sem gondoskodik róluk. Az interjúból megállapíthatjuk, hogy kérdeztünk minden lehetséges szociális támogatást megkap, megélhetését viszont csak a falubeliek és a családjá segítségével tudja biztosítani.

A történetben a tudatlanságból eredő kiszolgáltatottság a legelképesztőbb, amit a házzal kapcsolatos részekből láthatunk. A ház tulajdonjoga bizonytalan. Ibolya egy helyen azt említi, hogy eredetileg tanácsi tulajdonú házról van szó. Nyilvánvaló, hogy önmaga sem érti, mi a baj a házzal, csak azt tudja, hogy baj van, és fizetnie kell. Mindenesetre az biztos, hogy az adás-vétel körül valami nem stimmel, és a ház tulajdonjoga nincs Ibolya nevében a telekkönyvben. Ezen az alapon követel tőle a korábbi lakó fia pénzt, bár korábban a házért Ibolyáék fizettek a követelőző idegen anyjának. Ibolyát megfenyegetik, ami miatt ő pénzt akar küldeni minden hónapban a korábbi lakó fiának. Ezt uzsorakölcsön felvétele nélkül nem tudja megtenni, hiszen huszonhat-ezer forintból nem lehet havonta negyvenezret kifizetni. Az is nyilvánvaló, hogy a szociális szolgáltatások és az önkormányzat nem segítenek Ibolyának az ügy rendezésében, pedig önmaga képtelen ezt akár megérteni, átlátni is. Meglepő volt, hogy a nép ügyvédje szolgáltatás igénybevételeéről egyszer sem hallottunk az interjúink során, pedig például ebben az esetben a kért jogosult volna legalább jogi tanácsra. Persze tény, hogy az ennyire tanulatlan embereknek a jogi segítség igénybevételehez is segítségre volna szükségük.

A szegénység összetevői

Kérdeztjeink mind olyan családok vagy egyedülállók, akiknél halmozottan voltak jelen a szegénység kockázati tényezői: döntő többségük nem volt munkavállaló, biztos jövedelmüket kizárólag a szociális ellátások jelentették, néhány kivétellel alacsony iskolai végzettséggel rendelkeztek, a legnehezebb helyzetben a többgyermekes családok voltak. A legtöbb nyomorgó család-

ban halmozódtak a betegségek, ami súlyosbította helyzetüket, hiszen a kezelés feltételei – az elérhető orvosi ellátás és az ellátás igénybevételét jelentő anyagi források – sem voltak adottak.

Kutatásunkban a szegénységet több szempontból közelítettük meg⁵¹: egyrészt megnéztük, hogy a felkeresett családok milyen szintű jövedelmekből élnek, másrészt azt is vizsgáltuk, hogy a jövedelem esetleges hiánya a családok életének különböző területein milyen hiányosságokat, nehézségeket idéz elő, illetve a megélhetési problémák milyen formában jelennek meg.

Az első, legalapvetőbb szempontunk, hogy a *jövedelemhiány* jellemzi-e a felkeresett családot, háztartást. A háztartások jövedelemszintjének minősítéséhez több arányszámot is kiszámoltunk. Mivel a szegény háztartások főként szociális jövedelemforrásokkal rendelkeznek,⁵² megnéztük, hogy a családok egy fogyasztási egységre jutó jövedelme a segélyküszöbhez képest mekkora. A szociális törvényben⁵³ meghatározott fogyasztási egység arányszámaival kiszámoltuk egy-egy család jövedelemhatárát, majd az egy fogyasztási egységre jutó jövedelmét, továbbá ennek arányát a segélyezési küszöb értékéhez viszonyítottuk⁵⁴. Amennyiben egy családban az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem nem haladta meg a segélyezési küszöb értékét, a családot szegénynek tekintettük. Mivel 2007 februárjától a segélyezési küszöb értéke 24 417 Ft volt, és a családokkal 2007 novemberében és decemberében készült az interjúk, azokat a családokat, amelyekben ennyi, vagy esetleg ennél is kisebb összeg jutott egy fogyasztási egységre, szegénynek tekintettük.

A felkeresett háztartásokban előfordult, hogy több család élt együtt, illetve – a családi segélyezés alkalmazása következtében – a hagyományosan egy családnak számító együtt élőket is külön családnak kellett tekintenünk. Mivel egy családban csak egy személy részesülhet rendszeres szociális segélyben, és a felnőtt gyerek csak akkor jogosult a rendszeres szociális segélyre, ha egyedül él, a segély igénybevételekor a család egyes egységei önállóan vallották magukat. Tehát mindazokban a háztartásokban, ahol felnőtt gyerek, vagy idősebb generáció élt, azokat külön családnak kellett tekintenünk, mert a szociális ellátásokat is ennek alapján állapítják meg.

Ugyanakkor – a segélyezés szempontjától eltekintve – szegénynek tekintjük azt a családot, vagy egyedül élő személyt, akinek az egy főre jutó jövedelme a hazai egy főre jutó átlagjövedelem 60%-ánál kevesebb. 2007-ben a TARKI adatfelvétele alapján az egy főre jutó átlagjövedelem 69 258 Ft volt.⁵⁵ A felkeresett családokban az egy főre jutó jövedelem alig éri el a TARKI által számított átlagjövedelem egyharmadát, ezért ezeket a családokat mélyszegény családoknak tekintjük. Az általunk felkeresett háztartásokban tehát, amennyiben több család élt a háztartásban, összeadtuk a jövedelmeiket és kiszámoltuk, hogy a háztartásban az egy főre jutó jövedelem összege mennyi, és hogy ez hány százaléka a TARKI által számított egy főre jutó átlagjövedelemnek. Ha egy háztartásban az egy főre jutó jövedelem például 19 471 Ft, akkor ez a család mélyszegény, mert egy főre csupán az átlagjövedelem 28,1%-a jut.

Megnéztük továbbá, hogy a KSH létminimum-számításához kidolgozott és használt fogyasztási egység kulcsszámait (ekvivalenciaskála⁵⁶) alapján mennyi a felkeresett háztartásban a fo-

⁵¹ A kérdezettek szegénységére vonatkozó részletes elemzés megtalálható: Dögei Ilona (2009): Szegénység a hátrányos helyzetű kistérségekben. Kézirat.

⁵² „A szociális jövedelmek közé azokat az ellátásokat soroljuk, amelyeknek az odaítélési kritériuma vagy valamilyen demográfiai jellemző (családi pótlék), vagy a család jövedelmi szintje (segélyek)” (Tóth István György, 2006. 17. o.).

⁵³ 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

⁵⁴ „Fogyasztási egység: a családtagoknak a családon belüli fogyasztási szerkezetet kifejező arányszáma, ahol az első

- nagykorú családtag arányszáma 1,0 azzal, hogy a gyermekét egyedülállóként nevelő szülő arányszáma 0,2-vel növekszik;
- a házas- vagy élettárs arányszáma 0,9;
- az első és második gyermek arányszáma gyermekenként 0,8;
- minden további gyermek arányszáma gyermekenként 0,7;
- a fogyatékos gyermekek arányszáma 1,0 azzal, hogy az 1.-2. alpontok szerinti arányszám további 0,2-vel növekszik, ha a
- személy fogyatékosági támogatásban részesül.” (In: Tájékoztató a szociális ellátásokról)

⁵⁵ Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. Budapest, TÁRKI, 90. o. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b193.pdf

⁵⁶ A KSH létminimum-számításának fogyasztási egység-kulcsszámait: első felnőtt tag: 1,0, többi felnőtt családtag 0,75, első (0–14

gyasztási egységek száma. Mivel 2007-ben a létminimum egy fogyasztási egységre számított átlagos értéke havonta 66 271 Ft volt, kiszámítottuk, hogy a KSH létminimum-számításai alapján mennyinek kellene lennie az adott háztartás összjövedelmének, illetve az egy főre jutó jövedelmének, és megnéztük, hogy a háztartásban az egy főre jutó tényleges jövedelem hány százaléka a KSH által számított létminimumnak. Egy mélyszegény háztartásban gyakori, hogy az egy főre jutó jövedelem csupán 50% körüli aránya a KSH egy főre számított létminimum értékének, azaz kb. 30%-a a mediánjövedelemnek.

A szegénység és *depriváció* megjelenési formáinak definiálásához a hazai kutatók által használt megközelítéseket alkalmaztuk a kutatásunk során készült családi interjúk elemzése során⁵⁷. Az interjúk tartalma, a bennük lévő információk szükségessé tették a Havasi Éva által definiált és alkalmazott deprivációs indikátorok némi átdolgozását, leegyszerűsítését.

A következő deprivációtípusokat különböztettük meg:

A jövedelmi szegénység és anyagi depriváció alapján: a) nem szegény, nincs depriváció; b) nem szegény, egyféle depriváció; c) nem szegény, halmozott depriváció; d) szegény, de nincs depriváció; e) szegény, egyféle depriváció; f) szegény, halmozott depriváció. Néhány idős, nem jövedelemszegény, egyszemélyes háztartást az esetükben tapasztalat halmozott depriváció miatt nem vettünk ki a kutatás elemzendő interjúi közül, hiszen az idős kor, a szociális körülmények a Sztv. szerint is rászorultság indokaként kezelendők bizonyos szolgáltatások igénybevételére való jogosultság elbírálásakor. A fiatalabb családok közül mindössze kettő volt, amelyek anyagi szempontból ugyan nem tekinthető mélyszegénységben élőknek (az egyikben a család férfi tagja éppen akkor talált munkát, amikor az interjú készítője felkereste, a másikban egy egyedülálló anya édesanyjának nyugdíja nyomta a mediánjövedelem 30%-a fölé a család egy főre eső jövedelmét), viszont mindkét esetben jelen volt a kérdezettek életében a halmozott depriváció. Ezekről az esetektől eltekintve a vizsgálatba bevont családok mindegyike jövedelemszegény (a mediánjövedelem 30%-a alatti jövedelemből élt), és több szempontból deprivált volt.

A szegénységben élő családok esetében elemeztük a *szegénységük dinamikáját*, illetve típusát. Kutatásunk ebből a szempontból – a régebbi kutatások eredményeit tekintve – a társadalmi folyamatokat illető változásokra hívta fel a figyelmünket. A változásokra a szegénységtípusok definiálásakor figyeltünk fel. Elemzéseink szerint a társadalmi változások következtében az eddig megfogalmazott szegénységtípusok⁵⁸ nem fedik le a társadalmunk jelenlegi állapotában kimutatható szegénységi kockázatok mindegyik típusát. Például a családban előforduló betegség – mind a szülők, mind a gyermekek betegsége esetén – erősen hozzájárul a család és az egész háztartás tartós, a betegség megjelenésétől kezdődő szegénységének kialakulásához és tartóssá válásához. Ugyanakkor a szegénység tényét nem lehet az általunk felkeresett családok esetében egyetlen kiváltó tényezőre visszavezetni. Tehát nem lehet azt megmondani, hogy *hagyományos*, vagy *munkaerő-piaci*, „új” típusú szegénység jellemző a kérdezett családokra, mert több tényező – az alacsony iskolai végzettség, a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, a demográfiai okok, sok gyermek, többszöri családiállapot-változás, szociálgeográfiai és etnikai tényezők – együttes előfordulása jellemzi leggyakrabban a kérdezett családok helyzetét. A felkeresett családokban többgenerációs demográfiai szegénység is kimutatható: a többszöri házasság, válás, különböző élettársi kapcsolatok is növelik a szegénység kockázatát, ha másért nem, a különböző kapcsolatokból született gyermekek száma miatt. Különböző deviáns magatartások is előfordulnak az általunk felkeresett családok életében, ami tovább bonyolítja a szegénység kialakulásának magyarázatát, illetve csökkenti a szegénységből való kilépés esélyeit. Ehhez a felsoroláshoz kutatásunk

éves) gyermek 0,65, második (0–14 éves) gyermek 0,50, harmadik és minden további (0–14) éves gyermek 0,40. Nyugdíjas korúak háztartásai esetében az első felnőtt családtag 0,90, további személyek 0,65. KSH 2008f. 8. o.

⁵⁷ Havasi, 2002; 2006; 2008.

⁵⁸ Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon. Tények, megközelítések és értelmezések. Tézisgyűjtemény.* Budapest, 2000.

esetében jelentős tényezőként társult a területi hátrány, kérdezettjeink zöme határmenti, világtól elzárt apró, esetenként a gettóvá válás különböző fokozatain tartó falvakban, nagyobb települések szélein elhelyezkedő cigánytelepen élt a kutatás időpontjában. A 60 megkérdezett családból 26 volt cigány az interjúkészítők szerint.

Ahogy az esettanulmányokból is láttuk, a mélyszegénység sokrétű jelenség. A jövedelemhiány csak egy tényező a szegénységi tünetegyüttesben. Ugyanúgy jelent információs szegénységet, az érdekérvényesítési képesség hiányát (hatalomnélküliséget, társadalmi némaságot), végső esetben a legális túlélési stratégiáktól való megfosztottságot (a megélhetési bűnözésre kényszerülést), a biztonság hiányát (ami ugyanúgy jelenti a megélhetés biztonságának, mint a fizikai biztonságának a hiányát), az egészségtől és a hosszú és jó élet lehetőségétől való megfosztottságot, az izolációt, és így tovább. Az interjúkból rendkívül nehéz sorsokat ismertünk meg. A családoknak nemcsak a létbiztonság hiányából fakadó egymást követő krízisekkel és stresszel kell megbirkózniuk, hanem a súlyos és folyamatos stressz olyan következményeivel is, mint az alkoholizmus, a családi erőszak, a betegségek, amik további stresszforrásokat nyitnak, mint amilyen az elmagányosodás, az olyan sajátos kizsákmányolási formáknak való kiszolgáltatottság, mint az uzsora, a szociálpolitikai kedvezménnyel való visszaélés. A szegénységhez vezető utak, amelyeket a vizsgált családok bejártak, sokfélék. A következőkben azokat a tényezőket vesszük sorra, melyek a kérdezett családok esetében az elnyomorodáshoz vezettek.

MUNKANÉLKÜLISÉG

A történetek hátterét a makrogazdasági változások miatti tartós, az 1990-es évek elején kezdődő tömeges munkanélküliség alkotja. Mindenekelőtt a leépülő helyi gazdaság, a munkahelyek eltűnése vezetett a felkeresett családok jelentős részében a szegénységhez. Persze az esetek egy részében a nyomorba süllyedéshez hozzájárult az alacsony iskolázottság, a sok gyerek, a munkahelyi, emberi magatartást illető rossz döntések, de ezeket nem tekinthetjük elsődleges tényezőknek. Fiatal és középkorú kérdezettjeink vagy tartós munkanélküliek, vagy anyasági vagy rokkantsági ellátásban részesülnek. A kistelepüléseken élők középkorú nemzedéke korábban mezőgazdasági fizikai munkát végzett, és többnyire a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok megszűnésével vált munkanélkülivé. Többségük az általános iskola nyolc osztályát sem végezte el, az a néhány szakmunkás, akit találtunk, rendszerint mezőgazdasági képzettséggel rendelkezik, például állattenyésztő.

Ahogy fentebb már leírtuk, a felkeresett hátrányos helyzetű kistérségekben nagy a munkanélküliség, és nincs, vagy alig van munkaerő-kereslet. A sérült, fogyatékkal élőknek megkülönböztetetten nincs rehabilitációs munkahely. Így például sellyei 40 éves, hallássérült, leszázalékolt kérdezettünknek, aki hét gyermekét neveli feleségével, bármennyire szeretné, reménye sincs arra, hogy több jövedelemre tegyen szert, mint amit az alacsony összegű rendszeres szociális járadék jelent. Főleg nincs lehetősége, mivel cigány származású.

A felkeresett hátrányos helyzetű településeken, kistérségekben a munkanélküliek különböző korosztályból kerülnek ki: vannak első generációs munkanélküliek, akiknek a szülei még dolgoztak, és jogosultságot szereztek öregségi nyugdíjra. Vannak olyan középkorú munkanélküliek, akiknek gyerekei már felnőttek, és szintén munkanélküliek. A kistelepüléseken még a viszonylag keresett szakmával rendelkező fiatalok sem tudnak munkát találni, azaz a családok egy részében úgy nő fel egy generáció, hogy már a szülei sem dolgoztak, hanem munkanélküliek voltak. Bár az esetek többségében a szülők iskolázottsága alacsony, felnövő gyermekeik akár szakképzettek, akár csak a nyolc általánost végezték el, munkanélküliek lesznek. A jelenleg idősebb, már nyugdíjas korosztályba tartozó megkérdezettek is általában azt mondták, hogy az 50 év körüli gyermekeik vagy rokkantnyugdíjasok, vagy munkanélküliek.

A munkaügyi központok ritkán kínálnak álláslehetőséget a munkanélkülieknek. Ha mégis ajánlanak munkát, akkor azt az általunk felkeresett családokban élők többnyire elfogadhatatlan-

nak tartják, különböző indokokból. Ugyanígy nem szívesen mennek el képzésre sem. A munkavállalással kapcsolatos kérdések teljes körét bemutatta a második esettanulmány. A munkavállalás sokba, és nem csak pénzbe kerül: a helyi járatok nem igazodnak a munkakezdéshez és -befejezéshez, a gyerekek hazavitele az óvodából-iskolából komoly szervezőmunkát igényel, a munkavállaláshoz pénz kell ruhára, étkezésre, a vállalatok nem fizetik ki a bejárás költségét, így nem éri meg a munkavállalóknak minimálbérért naponta eljárni más településekre. A képzések pedig nem segítenek hozzá a stabil munkahely megtalálásához.

A cigány munkakeresők – ahogy kérdeztjeink többször elmondták – csak azért mennek el egy-egy munkahelyre, hogy teljesítsék a munkaügyi központ elvárásait. A munkanélküliek tisztában vannak azzal, hogy kötelesek saját maguk is állást keresni, és ezt a felkeresett munkahellyel igazoltatni az álláskereső kiskönyvben. A kiskönyvet negyedévente be kell mutatniuk a munkaügyi központban. Csakhogy a roma származásúakat nem akarják foglalkoztatni.

„De az ember elmegy, és akkor azt mondják, hogy van felvétel, de lássák, lehet, hogy ez a cébetű a hátunkon van, aztán »magának nincs felvétel«. Mit tudom én, lehet, hogy lenne felvétel, de nem fér be az ember.” (Encsi kistérség, Fáj, 46 éves, munkanélküli, rendszeres szociális segélyt kap, házastársa 31 éves, ötödik gyermekükkel van gyeseen.)

Az is gyakori, hogy ajánlanak valakinek munkát a munkaügyi központban, ám amikor elmegy a megadott munkahelyre, közlik, hogy nincs felvétel, nincs rá szükség. Egy 48 éves roma származású asszony a Mezőkovácsházai kistérségből, aki jelenleg ápolási díjat kap, ezt megelőzően három évig volt regisztrált munkanélküli. Véleményét a munkaügyi központ tevékenységéről a következőképpen fogalmazza meg:

„...hát a munkaügyi központtal nekem nincs semmi dolgom. Nem volt semmi problémám, mert rendesek voltak ott. Ha valamit el kell végezni, el kell végezni. Hogy dógozni nem küldtek ki? Nem volt hova. Ha ki is kűttek dógozni, de hát nem vettek föl. Vótam én úgy nézni munkát itt is, ott is, de hát szóval, elutasítottak. Hát, hogy nincs létszám, meg nincs felvétel, kész ennyi. (A Munkaügyi Központ küldte ki jelentkezni munkaadókhoz.) Hát mer kötelező is volt, háromhavonta egy, kettő munkahelyet bele kellett írni abba a kis könyvünkbe, amivel jártunk be háromhavonta. Iskolába most kűttek engem, hogy menjek iskolába, igen, de már akkor a férjem beteg volt. De azelőtt is kűttek, de akkor én nem tudtam, nem mentem. Mer hát, hogy mondjam, nem is látok olyan jól, ahogy kellene, mer a kis apró betűket el se tudom olvasni. Hát bementem, és mondtam, hogy most nem tudom elvállalni az iskolát, mert beteg is voltam. Mer én is beteg vagyok, a szívemmel, szedem is a gyógyszereket. És akkor így mondták, hogy nincs semmi gond. Bementem szólni, hogy most nem tudok jelentkezni iskolába. Általánosba, mert a nyóc osztályt, hogy fejezzem be, mert nekem csak hét általánosom van, és akkor a nyócat, hogy fejezzem be. Hát evvel is csak jót akartak, jót, jót.”

Képzést csak azoknak ajánlanak, akiknek legalább 6 osztálya van.

„A hat-hét-nyolcat kijárni. Akinek nincs meg a hat osztálya, annak nem [ajánlanak munkát]. Ha a hat osztályom volna, a nyolcat régen én is letettem volna, a fiam is ott tette le, mert hetedikes volt, és a munkaügyön körösztil tette le. Meg fizették is. Szakmát is kellett neki mindjárt [tanulnia], parkgondozó. A nagyobbik, igen. A másik most meg tanfolyamra jár, Sellyére, szakiskoláho', ő traktoros, mezőgazdasági gépszerelő, traktorra fölteszi a jogosítvány. Most kezdte az idén. Tavaly járta ki a nyolc osztályt, most kilencedikes. Hát most arra jár a kisebbik fiam. A nagyobbik fiam járt a parkgondozóira, csak nem vizsgázott le. A polgármester nem szólt, mert telefonáltak, hogy egy nappal vagy kettővel előbb volt a vizsga, mire mondták a gyerekek, pénteki nap például, és szerdán volt a vizsga. Így nem vizsgázott.” (Sellyei kistérség, 47 éves férfi, három kicsi és két felnőtt gyermeke van, roma származású, rendszeres szociális segélyezett.)

A felkeresett családokban a nők nagy részének nem volt soha munkahelye. A gyerekek utáni ellátásokból élnek. Az egyszülős családokban a nők elmúlnak 40 évesek, mire a legkisebb gyermek is eléri a nyolcéves kort, és letelik a gyermeknevelési támogatás ideje. Elbeszéléseik szerint vagy abban reménykednek, hogy a gyermekek után járó ellátás megszűnését követően el tudnak majd helyezkedni, azaz munkatapasztalat, befejezett általános iskola, illetve szakképzettség nél-

kül találhatnak majd munkát, vagy egyszerűen regisztráltatni akarják magukat munkanélküliként, de úgy gondolják, munkát úgysem kapnak. Egyik roma kérdeztünk így válaszolt a kérdésre, hogy mi lesz, ha már nem kapja az anyasági ellátást:

„Utána nem tudom, mi lesz. Elmegyek majd én is regisztráltatni magam. Más választás úgyse lesz. Hova tudnék elmenni dolgozni? Nem tudom.” (Encsi kistérség, Fülökércs, hatgyermekes, házasságban élő nő)

A munkanélküliség kezelésének egyik legfontosabb eszközeként tartjuk számon a közfoglalkoztatást. Fentebb, a helyi szakemberekkel folytatott interjúk tapasztalatai alapján már írtunk ennek problémáiról. Itt az „alulnézet” néhány tapasztalatát idézzük. Van olyan település, ahol nincs esélyegyenlőség a munkanélküliek között a közfoglalkoztatásba való bekerülést illetően. Van, akit rendszeresen foglalkoztatnak, van, akire 3-4 évente kerül sor. A közmunkához való hozzájutás igazságtalanságát több kérdeztünk is kiemelte, főleg a cigány származásúak.

„Hát van, aki minden hónapba dolgozik. Ez nem úgy működik, hogy beforgatom mindegyik embert. Rokonság, barátság számít [...] Van olyan, ahol egy családból dolgozik még három is. A nagycsaládosokat, akiknél sok gyerek van, nemigen veszik fel. Olyanok dolgoznak, akiknek családja nincsen. Aki fiatal fiú, akinek csak arra kell a pénz, hogy vagy iszik, vagy csavarog. Nem azok vannak előnybe, akiknek nagy családja van. Olyanokat, ahol öt-hat gyerek van, azokat kellene felvenni. Hogy valahogy tudjanak boldogulni, haladni. Mert milyen segítség az, hogy nem huszonegyezer forintot kap fizetéskor, hanem ötvenezer forintot! Azért nem kevés az! Nem mindegy. Aki takarít az orvosi rendelőbe, az egy éve dolgozik. A polgármesterné javasolta a testület felé, és az alpolgármesternek adta át, és ő kivételez.” (Encsi kistérség, 29 éves roma származású nő, házasságban élő, öt gyermeke van, gyest kap. 30 éves férje munkanélküli, rendszeres szociális segélyt kap.)

A munkanélküliek közül azok, akiket csak egy-egy hónapra foglalkoztat az önkormányzat, szeretnék, ha hosszabb időre kapnának munkát. Így beszélt erről egyik nagycsaládos cigány kérdeztünk:

„Úgy működik, a polgármester elmondása szerint, hogy a munkaügyi központ letelekezik neki, hogy már ennek meg ennek lejárt az az egy vagy két év, nem tudom, mennyi a határidő, szól, hogy már majdnem lejárt, és foglalkoztassa. És akkor azokat foglalkoztassa. Hogy ne szűnjön meg a szociális segély is. Azért foglalkoztat egy hónapig. Tehát harmincöt napot vagy negyvenöt napot szokott venni. Ami nekünk kell [...] Mondjuk több kellene, mert akkor már kezdenénk kimenni a kamatos pénzből, de akkor megint visszacsöppenünk bele [...] Az az álma minden normális embernek, hogy lenne egy rendszeres munkahely, ahol kapná az ember a bért. Ha kevés is az a pénz, az ötvennégyezer forint, akkor is jobb lenne, mint a harmincnégyezer. Mert ugye öt gyereket öltöztetni kell, ruháztatni, etetni. Az nem gyerekjáték, ma gyereket vállalni.” (Encsi kistérség, 46 éves, munkanélküli férfi, rendszeres szociális segélyt kap, házastársa 31 éves, gyest kap, öt gyermekük van.)

A szegény családokkal folytatott interjúk nem erősítették meg a helyi vezetők megállapítását, miszerint a régen munkanélküliek nem akarnának dolgozni. A munkától helyzetük javulását (az előbb idézett kérdezt példálul a kamatos pénz visszafizetését) remélik. A közösségi értékekhez való igazodást mutatja, hogy családjukra, gyermekeikre hivatkoznak. A helyi közösségekben ma is érték a család. A rendkívüli segély megítélésénél is előnyben vannak a gyermekek, és a családok legfőbb jövedelmét jelentő ellátásokat is a gyermekek után kapják nagycsaládos kérdeztjeink. A cigány családokban hagyományosan érték a gyermek. Mindkét idézett házaspár öt gyermeket nevel, ami már nem elterjedt szokás. A legtöbb helyen a cigány családokban is csak három gyermek van.

MEGÉLHETÉSI NEHÉZSÉGEK

A nélkülözések listáját az életképek és az esettanulmányok alapján összeállíthatjuk. A nyomorgó családokban az elemi szükségletek kielégítése is problémát jelent. Az egyedül élők helyzete különösen nehéz: előfordul, hogy nincs ennivalójuk, nincs fűtésük. Az ennivaló hiánya, az éhe-

zés megjelenése a megélhetési nehézségek között a szegénység mélyülését jelzi.⁵⁹ A szűkölködésről így vall az 53 éves piskói tartós munkanélküli cigány férfi:

„Kérem, az úgy történik, hogy számlára küldik a jövedelmünket. Takarékosan és aprólékosan, amit le tudok csípni, ha nincs más... Ez általában úgy van, hogy semmire se telik belőle, mert hitelre hordjuk még a kenyeret is a boltból, befizetjük, amikor megkapjuk a következő jövedelmünket, tehát azt a negyvenötezer forintot. Ebből, tessék elképzelni, naponta egy kenyér, azt ki kell fizetni. Úgyhogy ez egy ördögi kör, és még fontos a cukor, a zsír, liszt, satöbbi, és azt se tudjuk megvenni. Majdhogynem szégyenkeznünk kell. Hogy mondjam? Itt is van adósság, és a környező településeken bárhol. Ami elmaradt előző hónapba, kifizetjük, aztán megint elhozzuk hitelbe, amire nincs pénz. És amikor már a kenyéren kívül egyebet nem tudunk beszerezni, ideig-óráig még az fölött megvesszük, és amikor nincs ki a hónap, akkor megpróbálkozunk ott, ahol tudunk. [...] Ilyen csekélységet, mint inget, képtelen vagyok venni. Mondtam önnek, mert egyszerűen nem jut rá, mert a megélhetés, a megélhetés a fontos. Angyalom, úgy tessék elképzelni, hogy ez a negyvenötezer forint ideig-óráig van, amíg van. Egy luk be van nyomva, és főhet az embernek a feje, hogy az adósság szaporodik. És akkor fondorral, ügyességgel... Hát az ember nem tud már elmenni a hatodik faluba, hogy onnan kérjen. [...] Szégyenletes, ismét azt mondom. Hogy egyáltalán valaki tud erről, hogy 2007-ben kénytelen még az ember így élni, és ilyen körülmények között. Én is örülnék egy szép lakásnak, egy normális, meghitt környezetbe leülni, nem egy ezeréves fotelbe... Apósomtól kaptuk, azóta nem tellett egy újra. Amikor összekerültem a feleségemmel, az volt a nászajándékunk, meg a rekamié, amin alszunk. Reggelre kelve egyikünknek jobban fáj a dereka, mint a másiknak. Higgye el! Mert annyira ki van feküdvé. Az, amin mi alszunk, az már harminc éves. Azóta nem jutott rá. Mióta tervezzük, hogy egy nagyobb fekhelyet vegyünk! Hát egy normális fekhelyet nem tudok. Hát szomorú. Hazajönnek a gyerekeim, és attól félnek, hogy reggelre a földön találják magukat. [...] Örökségünk. Hát az anyósoméktól kaptuk, amikor összeköltöztünk. Meg a szekrényesort is. Ott a szobába meg, tetszik látni azokat a szekrényeket, azokat is én vettem kölcsönre, amikor összekerültünk. Az asztalt, azt már szegény mamától kaptuk ajándékba. Meg egy kályhát. Úgyhogy nagyon csóri a helyzet.” (Sellyei kistérség, 53 éves, tartós munkanélküli, az aktív korúak rendszeres szociális segélyét kapja, roma származású. Három már felnőtt gyermeket neveltek fel vele élő feleségével, egy közülük még a szülőkkel él.)

Ahogy kérdeztünk elbeszéléséből látjuk, több családban előre megrendelik és kifizetik a boltban a kenyeret, hogy legalább az jusson az asztalra hónap végén is. Ruhaneműt, bútort, tartós fogyasztási cikket nem tudnak vásárolni. A tüzelőhöz is csak nehezen jutnak. Pedig természetesen gazdálkodnak a jövedelmükkel, átgondolják, mi a legszükségesebb kiadás, mire költhetnek.

A statisztikai adatok és kutatási eredmények szerint a nyugdíjasok jövedelmi helyzete sokat javult az elmúlt évek nyugdíjpolitikájának, vagyis a nyugdíjemeléseknek köszönhetően. Ugyanakkor az általunk felkeresett egyfős, nyugdíjas háztartásokban élők sok esetben nagyon komoly megélhetési nehézségekkel küzdenek. Problémáikat súlyosbítják a betegség és az ezzel kapcsolatos kiadások. A nyugdíjasok kérelmét közgyógyellátás iránt, eseti segély iránt magas nyugdíjukra hivatkozással az önkormányzatok gyakran elutasítják. Számukra, még ha betegségük kezelése nagy összeget igényel is, mert például cukorbeteg, nincs támogatás. Éppúgy nem kapnak támogatást, ha szemüveget szeretnének készíttetni, holott idős koruk miatt erre sokuknak szüksége lenne.

Az egyszülős családok életében is minden csak a nehézségekről szól: élelemre nem jut pénz, előfordul, hogy nincs mit enni adni a gyermeknek, a gyógyszereket nem tudják kiváltani. Egyes családokat a rezsivel kapcsolatos tartozások miatt ki akarnak lakoltatni, ahogy az Életképekben megszólaló szociális munkás elmondta. Több helyütt is említették, hogy dönteni kell: a gyógy-

⁵⁹ 2002-ben végeztek olyan kutatást Magyarországon, amelynek egyik megállapítása az volt, hogy „a pozitívumok közé tartozik, hogy az éhség csaknem ismeretlen a népesség legszegényebb harmadában”. (Ferge et al., 2002, 8. o.)

szert váltja ki az anya, vagy enni ad a gyerekeknek. A rezsi kifizetése a felkeresett – különösen a sokgyermekes – családok többségének nagy problémát jelent. Gyakran az önkormányzat segítségére sem számíthatnak, egy sokgyermekes cigányasszony elbeszélése szerint az Elektromos Művek munkatársai megértőbbek és segítőkészebbek voltak a tartozásával kapcsolatban, mint a helyi hivatal. Helyenként a villanyt, gázt, vizet is kikapcsolták már. Azaz, a krízishelyzetekre nincs tartalékuk, a havi kiadásaik mellett meg nem tudják kigazdálkodni az időnkénti többletkiadásokat, amit például egy magasabb villanyszámla jelent. Télen egy szobát használnak, hogy csökkentsék a fűtési költségeket.

A megélhetési gondokat csak fokozza az, hogy a különböző szakorvosok, háziorvosok más-más településeken érhetőek el. Az útiköltséget az önkormányzatok csak utólag, esetleg hónapok múlva számolja el, ami növeli a betegségek kezeletlenül maradásának kockázatát.

LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK

A vizsgált kistérségben élő nyomorgó családok lakáskörülményeiről sokat elárulnak az életképek és az esettanulmányok. Az Életképek második darabjának cigánytelepén túlnyomórészt szociálpolitikai kedvezménnyel épült házak vannak, már csak a telep végén láthatunk valódi putrikat (bár a szociális munkás a „szocpol-házakat” nevezi putrinnak a higiénés körülmények miatt). A telepfelszámolási program jobb házakhoz jutatta a cigány családokat, jó részük beköltözhetett a település központibb részében lévő megüresedett házakba. Erről a következőket mondta az encsi gondozási központ munkatársa: *„Lepusztították a Bercsényi utcát: a házaik ablakán nincs üveg, csak nejlon, az ajtók kirugdosva, rémes, hogy hogy tudnak élni.”* Azaz elkezdődött a régebben konszolidált életkörülményeket biztosító házak „putrisodása”. Ugyanis a házak karbantartásához szükséges készségeket nem lehet megtanulni a putriban. Az Életképek első darabjának vándorlói, akik a városokban elveszítették létfenntartási lehetőségeiket, olcsó házat keresnek, ami bizonyosan a korábbi lakhatási feltételeiknél rosszabb körülményeket jelent. Ha korábban nem laktak kertes házban, ugyanúgy nem tudják azt karbantartani, mint a korábban putriban lakók. A gazos kiskertekről az 5. életkép polgármestere beszél. A városok még megmaradt szociális bérlakásaiban tengődőkről, a lakbér- és közüzemidíj-tartozásokról az Életképek 3. szociális munkása számol be. Az első esettanulmány díszműkovács házaspárja jó körülmények között lakna, de a betegség nem hagy erőt, létfenntartásért folyó küzdelmük pedig időt arra, hogy rendben tartsák a házat, amiben egyébként jogcím nélkülüként élnek, és bármikor kilakoltathatják őket. A 2. esettanulmányban bemutatott házaspár még tartja magát, nem sorolják magukat a nyomorgók közé, és képesek a szoba-konyhás lakrészt rendben tartani, a kiskertet megművelni. A 4. esettanulmány cigányasszonya viszont olyan lakásban él, amelynek bizonytalan a tulajdonjoga, félő, hogy elüldözik belőle, és már csak a villany nincs kikapcsolva a közüzemi tartozások miatt.

Amiről itt még szót kell ejtenünk, az a szociálpolitikai kedvezményekkel épült lakások, melyekből nem egyet láttunk kutatásunk során. Az 5. életkép megszólalói is beszélnek a szociálpolitikai kedvezményekkel való visszaélésekről. Az egyik nyomorgó család szintén szociálpolitikai kedvezménnyel épített házat az interjú készítője a következőkkel jellemezte:

„Szendi Bertalanék a zömében romák lakta falu szélén laknak. A településen azt tartják, hogy itt élnek a legszegényebbek, ezért ezt a részt kínai negyednek hívják. Szendiék háza az utolsó ebben az utcában. Szociálpolitikai támogatással épült a ház, de a padlástér nem használható. A porta elhanyagolt, a ház külső festése hiányzik, pedig már majd tízéves az épület. Az ereszsatorna hiányzik, a tetőszigetelés tökéletlen, beázik, ezért nem is lakják a padlástér-beépítéssel kialakított szobát. Klasszikus szocpolház: az ajtók mozognak, a bejáratú ajtó épp hogy becsukható, foltozott. Az ablakok épek. Az alsó szint, a leginkább lakott rész ép, de egészében véve fokozatosan romló a ház állapota. A lakás alapterülete körülbelül nyolcvan négyzetméter, a használhatatlan beépített tetőtérrel kívül. Van két szoba, egy nagy előszoba, fürdőszoba – ez

csak helyiség, minthogy nem vezették be a házba a vizet. Szendiék szerint azért nem, mert a ház épülése idején még nem volt az utcában vezetékes víz. A ház egy közművek nélküli telekre épült. A vécé az udvaron van, az ajtaja helyén barna függöny lebeg.” A családnak egy forintja sem volt az építkezésre. „A vállalkozó állta. Ez így működik. Eljött a vállalkozó, följánlotta, hogy megcsinálja. Belementünk. Tökéletesen kész lett a lakás. Megkaptuk, ami nekünk járt, ő is megkapta, ami neki járt” – mondta erről a kérdezett. Az interjúkészítő kiegészítése: „A »tökéletes ház« elkészülte után a vállalkozó ötvenezer forintot visszaadott, mivel a vizet nem hozta be. A tetőre se tette fel azt a »pléhet«, azaz az ereszt, hogy a víz ne csepegjen be, így előfordul, hogy beázik a padlásszoba. A vállalkozó meg akarta csinálni, csak hogy a kérdezett, mivel megfizette a vállalkozót, ragaszkodott ahhoz, hogy az bádogost hívjon, a bádogos meg azóta is jön.” Jellemző a higiénés viszonyokra, hogy a többnyire romák által lakott szociális támogatással épült házakat a falu szélén, közműellátás nélküli telkeken építették fel. A patkányok elszaporodtak ezeken területeken, mert ahogy az előbb megszólaltatott kérdezett magyarázta: „Azelőtt nem voltak ezek a rendszeresített kukák, nem vitték el [a szemetet]. Egy pár háznál volt, hogy a kinti toalett nem volt megcsinálva, és akkor a bélsár ment ide-oda, meg a moslék, meg ilyesmi. Jóság nem volt egynek se. Kiöntöztették a szemétre, és akkor a patkány, tudni illik a koszra megyen, meg erre, arra. Nekem volt egy kecske ott a kecskeólba, idejött nekem annyi patkány, hogy az jaj. És a takarmányt bent tartottam a vécéhelyiségbe, és átjöttek ezen, befúrtak, meg minden, és alig tudtam kiirtani. Ugyhogy megszüntettem. Eladtam a kecskét. Na, most már, ahogy látom, már mindenütt van vécé is csinálva meg a szemetet is elviszik. Kevés van. Már a portán nem látok egyet se. Itt lakunk a végén mi, a falu végén.” (Ötgyermekes cigány család, Fáj)

Az emlegetett „vállalkozók” (legtöbbször a helyi uzsorások) nélkül ezeknek a családoknak nem lehetett volna saját otthona. Az árválkodó betonalapok is azért kerültek az ópályi cigánysor szélére, hogy hasznosuljanak felmutatható önrészként. Csak valamiért nem sikerült az üzlet.

A szociálpolitikai kedvezménnyel épült lakások körüli anomáliákról mindenki tudott, de ez – tehát, hogy nem megfelelő minőségben épültek, vagy egyáltalán fel sem épültek – csak a probléma ismertebb vetülete. Legalább ekkora probléma – ahogy Ladányi János egy beszélgetésben említette –, hogy a rendszernek köszönhetően ezek a házak olyan területeken is „épülhettek”, ahol semmilyen munkalehetőség sincs, s nagy valószínűséggel a következő években sem lesz. Ennek egyenes következménye, hogy a legképzetlenebb tömegek a legkisebb képzetlen munkaerő kereslettel rendelkező térségekbe szorultak.

BETEGSÉGEK

A betegségekről is többször olvashattunk már a tanulmány előző fejezeteiben. A felkeresett nyomorgó családokban nagyon sokan, nagyon sokfajta betegségben szenvednek. Az 1. esettanulmány családfője súlyos cukorbeteg, valószínűsíthetően depressziótól szenved, ahogy a 2. esettanulmány családfője is. A bajt Kovácsék esetében tetézi, hogy nincs pénz a betegség gyógyítására, ami miatta családfő egyre súlyosabb állapotba kerül.

A 4. esettanulmány 51 éves cigány kérdezettjéről az interjú készítője megjegyezte, hogy legalább 70 évesnek látszik, ami nem is csoda, ha figyelembe vesszük sokféle betegségét: hallásérült, depressziótól, mozgásszervi panaszoktól szenved, magas a vérnyomása, az értelmi fogyatékosságra is utal, de látható az elbeszélésből, hogy Ibolya minden idegi problémát szellemi fogyatékosságnak vél, úgyhogy ezt a közlést fenntartásokkal kell kezelnünk.

A 2. esettanulmány kérdezettjei beteg, fogyatékkal élő gyermeket nevelnek, ami a család egész életvitelét befolyásolja a szülők munkavállalási lehetőségétől kezdve a mindennapi élethez szükséges élelem, a tüzelő, a rezsi fizetésével bezárólag. Hasonló a helyzet, ha a házastárs vagy szülő ápolásra szoruló beteg. Gondozása lehetetlenné teszi az őt ápoló családtag iskolába járását vagy munkavállalását, ahogy a 4. esettanulmány. szereplői esetében látjuk.

A szegény és sok gyermeket nevelő cigánycsaládokban különösen halmozódnak a betegségek. A nyomorgók, akik sokféle betegséggel küzdenek, megpróbálják leszázalékoltatni magukat. A leszázalékolás is a szegénység kultúrájához tartozó életpályamodell egyik jellemző része, főleg a nőknél. A gyerekek felnevelése idején az elsődleges jövedelemforrást a családi ellátások jelentik, amikor azok már nem biztosítottak, mert a legkisebb gyermek is elmúlt nyolc éves, akkor szóba kerül a leszázalékolás, már csak azért is, mivel erre az időre az asszonyok már igen rossz fizikai állapotban vannak. Tekintve, hogy legtöbbjük maga is szegény családban nőtt fel, az egészségi állapotuk már az első gyermek születésekor sem kifogástalan, amit a következő évek megpróbáltatásai (a napszámos munka, a szegénységgel járó stressz, a szülések) még tovább rontanak.

Interjúink szerint az egészségügyi kártya hiánya is nehezíti a szegénységben élő családok egy részének életét.

SZEGÉNYSÉGDINAMIKA ÉS KIREKESZTETTSÉG

Kérdezettjeink többsége – és mindenekelőtt a cigány származásúak – emberemlékezet óta szegénységben élt. Jelentős szerepet játszik e tekintetben a hátrányos helyzetű településeken a lehetőségek és források hiánya, az öröklött kulturális tőke elégtelensége, az alacsony iskolázottság, a devianciák és a betegség előfordulása a családban, vagy a kérdezett saját betegsége, a kapcsolati tőke hiánya. De ugyanígy fontos szerep jut a szegénység kultúrájának is, mely ugyan megvédi a nyomorgókat a szegénység súlyos lelki következményeitől, és lehetővé teszi a túlélést a nyomor jelentette szélsőséges helyzetben, de meg is akadályozza a be- vagy visszatérést a munka világába, a kínálkozó lehetőségek kihasználását.

A kérdezett családok kisebbik hányada esetében mutatható ki a *szegény–nem szegény* életszakaszok váltakozása⁶⁰. Mivel eleve azt kértük az interjúkészítőktől, hogy a nyomorgó családokat keressék meg, nem is volt várható, hogy a szegénység határán élőket találják meg. Ugyanis azokat a családokat, amelyek életében váltakoznak a szegény–nem szegény periódusok, a helyi közösségek nem számítják a nyomorgók közé. A megkérdezett családok zömében, és főleg a cigány családokban a szegénység, a munkanélküliség, a kirekesztettség élménye és érzése több generáció életén átívelő tapasztalat, és hiányzik mindennemű pozitív integrációs élmény és családi minta. Ezen családokban a szülői generációnak soha nem volt még munkahelye, és a már felnőtt gyermekeik egy része is munkanélküliként vált felnőtté – ennek összes szociális és pszichológiai hátrányával együtt. A legnehezebb helyzetben a nyomorgó cigány családok vannak ebből a szempontból. Ezek a családok a kínálkozó integrációs intézmények – elsősorban az iskola, a munkaügyi központ, a helyi önkormányzat és a szociális szolgáltatások – nyújtotta lehetőségeket sem tudják használni. Láttuk például, hogy a közmunkában is szívesen részt vennének nagyobb mértékben, de nem hívják őket. Hogy miért nem, arra a szakemberekkel készült interjúk adják meg a választ. A foglalkoztathatóságához szükséges szakmai és életkézségek hiánya, az alacsony munkakultúra, a leromlott fizikai és lelki állapot miatt nincs haszna belőlük a foglalkoztató önkormányzatnak, így nem szívesen foglalkoztatják őket.

Első és második esettanulmányunk szereplői valaha jobb napokat látott családok, amelyek esetében a kirekesztődés folyamatát követhetjük nyomon. Ők kicsúsztak az integrációs hálóból, elvesztették megélhetésüket, és a helyi közösség kapcsolati hálójából is kimaradnak, hiszen nem képesek a kapcsolatokat ápolni. Esetükben mind a munkaerőpiac, mind a közösségi kapcsolatok, integrációs hálók kudarcot vallottak. Megtartott önértékelésük és kemény, minden kínálkozó lehetőséget megragadó küzdelmük lehetővé teszi, hogy ne örökössék át kirekesztett helyzetüket, de az elmagányosodástól nem védi meg őket, miközben egészségi állapotuk romlik.

⁶⁰ Kérdezettjeink életútjára tehát nem jellemző a szegény–nem szegény életszakaszok változása, amit az országos reprezentatív mintával végzett MHP 1–6 hullám kutatások alapján kimutattak. Ezen adatok alapján a teljes népesség 73,6%-a egyszer sem volt szegény 1992–1997 között. Egyszer volt szegény 10,7%-a, kétszer volt szegény 7,0%-a, háromszor volt szegény a teljes népesség 2,6%-a, négyszer volt szegény 1,7%-a, ötször volt szegény 2,1%-a, hatszor volt szegény 2,3%-a. (Spéder, 2002, 72. o.)

A kirekesztettséghez az emberek lakáshelyzete, munkaerő-piaci és egészségügyi helyzete, a közlekedési problémák, a szociális ellátórendszer és a társadalmi segítségnyújtás hiánya vezet.⁶¹ Kutatásunk is igazolta például, hogy már a gyerekeknek meg kell tanulni a lemondást, azzal a tudattal kell együtt élniük, hogy nekik nem jut olyan dolgokra, amire másoknak jut, hogy ők kimaradnak, kirekesztődnek valamiből. A nyomorgó családok gyermekeinek le kell mondaniuk a közös programokon való részvételről, kimaradnak például a nyaralásból, táborozásból, a jobb szakkörökből, mert azok pénzbe kerülnek. A kirekesztettségéből való kilépéshez, a munkaerő-piacra való belépéshez, a közösségben való megjelenéshez az embernek olyan külsővel kell rendelkeznie, hogy a közösség befogadja. Jellemző, hogy az egyik felkeresett család arra gyűjt, hogy a munkanélküli fiúnak ruhát tudjanak venni.

A kirekesztettségnek többféle formáját láttuk a kutatás során. A legkiszolgáltatottabbak – mint már említettük – a vándorló családok, amelyek régi lakhelyükkel a családi, szomszédsági, baráti kapcsolati hálót is odahagyták. De emellett a vizsgált települések nyomorgó családjai kimaradnak az intézményi ellátásokból és szolgáltatásokból is, ahogy a tanulmány későbbi fejezeteiben látni fogjuk. A felkeresett hátrányos helyzetű településeken – elsősorban pénzhány, anyagi problémák miatt – az emberek magukra maradnak: elzártan a külvilágtól, más településektől, városoktól, történelmi emlékektől, kulturális programok megismerésétől. Helyben a kocsmán kívül legtöbbször nincs más szórakozási lehetőség a fiatalok számára sem.

A nyomorgó családok életvitele

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK

TAKARÉKOSSÁG

Ahogy az esettanulmányokból láttuk, a legalapvetőbb megélhetési stratégia a „spórolás”. A szegénységben élők nem fűtenek be, csak ha nagyon muszáj; télen összehúzódnak egy szobába, és csak azt fűtik, reggel nem gyűjtanak villanyt, hanem gyertyafénynél készülődnek, nem kapcsolják be a mosógépet, inkább kézzel mosnak. Ősszel kikapcsolják a hűtőt. Nem mennek orvoshoz, mert ahhoz el kellene utazniuk másik településre, de nincs pénzük útiköltségre. Ha mégis elmennek, akkor vagy nem váltják ki a gyógyszert, vagy csak minden másodikat. Rácáfolva a helyi jobb módúak előítéleteire, a nyomorgó családok mindegyike igyekszik készülni a télre, illetve biztosítani, hogy hó végén is jusson legalább kenyérre. Ezért fizetik ki például a kenyeret hó elején előre a boltban, vagy vesznek téstát, lisztet, zsírt nagyobb tételben. Így beszél erről 47 éves nagycsaládos cigány kérdeztünk:

„A kenyeret be szoktuk fizetni előre egy hónapra, és akkor eleve már jó, mert nem kell azon gondolkodni, hogyha van pénzem, eszek, ha nincs, nem eszek. Így ki van fizetve előre egy hónapra a kenyér, és akkor nekünk nem kell attól félni, hogy máma kapok kenyeret, de holnap már nem eszek.

⁶¹ A kirekesztettségben élő kérdeztettek jellemzőnek mondható Szalai Julia megállapítása a kirekesztődés kárvallottjairól: „A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a Rubicon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak, vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejűvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomor szintű. (...) Ami pedig e helyzet kikerülhetetlen velejárója: a kikapaszkodást segítő társadalmi kapcsolatok további erodálódása, a mindennemű társadalmi védelem nélküli, feudálisztikus személyes függelem és a vele járó kiszolgáltatottság elmélyülése, röviden, a polgári társadalmi viszonyokból való – immár vissza nem fordítható – kisodródás végleges megpecsételődése.” Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002, 4. sz. 43. o.

Egy héten kilenc kiló. Hét elején három, hétfőn, mert kedden nincs nyitva a bolt, szombaton három. Úgyhogy kilenc kiló kenyér megy el egy héten. Itt a boltban adnak hitelt. Már akinek. Öt-ezerig, tízig, és nem számolnak rá kamatot.”

Azoknál, akik hozzájutnak az egyre ritkább napszámos munkához, máig is élnek a napszámos életforma gazdálkodási szokásai: a nyári bőségebb hónapokban félretesznek a téli ínségebb időkre.

JÖVEDELEMSZERZÉSI FORMÁK

Jövedelmüket különböző módon próbálják kiegészíteni. A nyári időszakban kerti munkákat vállalnak pár ezer forintért. Saját kertjüket megművelik, a téész felszámolásakor kapott szántót bérbe adják, és a kapott terményből állatokat tartanak. Malacot hizlalnak, kettőt, egyet eladásra. Előfordul, hogy a malac elhullik, mert nincs pénzük állatorvosra, oltásra. Az oltás két-háromezer forint lenne, az orvos kiszállásának díja kétezer. Ha a disznó elhullik, hitelbe vesznek. Az állattartás legalább az étkezés biztonságát garantálja. Az állattartás az öngondoskodás egyik legfontosabb formája a vidéken élő családoknak. Így beszél erről besencei 50 éves cigány férfi kérdeztünk:

„...mert azért általában mindig van egy kis jószágállományom, amivel itt foglalkozok. Vannak hízóim, csirkéket szoktam tartani. Most például nincsenek, mert levágtam őket, a tavaszig nem is tartok, majd tavasszal megint, tojóállományt [...] Hát, nézze, falun éltem le az egész életemet, a szüleim is mindig ilyenfel foglalkoztak, ez az embernek úgy mondván benne van a génjeiben, az állattartás, meg mit tudom én. Én nem érzem jól magamat, ha nekem nincsen jószágom. Most is vannak hízóim, vannak növendékek, akár meg is tudom őket mutatni. Komoly példányok vannak, amiket majd most nyolcadikára tervezek levágni.”

A helyi közösségek jobb módú családjai rendszerint munkaigényes kultúrákat termelnek a rendelkezésükre álló csekély földterületen. A nyomorgó gyermekes családokban a szülők ezekbe a kisgazdaságokba járnak februártól októberig mezőgazdasági munkát végezni, hogy a gyerekeknek ebből tudjanak iskolakezdésre ruhát venni, illetve ebből pótolják a rendszeres bevételeikből az étkezésre költhető, többnyire nem elegendő pénzt. A tüzelőt maguk gyűjtik az erdőn, ha kapnak engedélyt a tulajdonostól, akkor irtással, ha nem, lopnak. Mások alkalmi munkát vállalnak, például diópucolást. De nehéz egyéb munkát találni, mert a kisbirtokos gazdák családtagjai inkább maguk végzik a munkákat, hogy ne kelljen másnak fizetni.

Az alkalmi (időnként fekete-) munka, a napszám tehát egyike a legfontosabb túlélési technikának a nyomorgó családokban. Ráadásul ez biztosítja a foglalkoztathatóság bizonyos mértékű fenntartását a felnőttek esetében. Azért csak bizonyos mértékben, mert egyrészt a feketemunka rendkívül nehéz, igen rossz körülmények közt végzett munka, ami aláássa a nyomorgó emberek fizikai egészségét (ennek is betudható a rokkantnyugdíjasok igen magas száma a vizsgált településeken), másrészt a mezőgazdaság munkafeltételei eltérnek az ipari munka feltételeitől. A földeken végzett munka idényjellegű, az év egy szakaszában nagy erőfeszítéseket követel, míg másik részében sokkal kevesebbet (az állatokat etetni kell). Az ipari munka viszont folyamatos közepes erőfeszítést igényel, emiatt más életritmus kialakítását teszi szükségessé.

A feketefoglalkoztatás viszont nem eleve adott lehetőség, mindig nyitva álló kapu, amelyen a segélyezett akkor lép be, amikor akar. A napszámos munka általában nehéz fizikai munka, sok esetben szakértelmet és tapasztalatot kíván. Az illegális munkaerőpiacon sem mások a törvények, mint a legálison, és az innen való kiszorulást is ugyanazok a folyamatok határozzák meg, mint amelyek a legális foglalkoztatásban érvényesülnek.

Ahogy már fentebb írtunk róla, a közmunka vállalása, a közmunkába való bevonás kérése nagyon elterjedt a szegények, segélyből élők körében, erről nemcsak a kért szegény családok, hanem a szakemberek is beszámoltak. Ennek oka az, hogy a családok nagy hányada – a gyermekes családok – a minimálbérrel többet kapna, mint a segéllyel kap. A vizsgált kistérségek településein a rendszeres szociális segély átlagos összege 25 000–35 000 forint között van, tehát lehet-

séges, hogy néhány szegény család közel annyit kap segélyként, mint a minimálbér (ami a segély összegének plafonja), de bizonyosan csak a segélyezettek kisebbik hányada részesül ennyiben. A segélyezettek lustaságáról szóló megjegyzések, amelyeket a falvak vezetőitől hallottunk, tehát nélkülözi az alapot. Az tény viszont, hogy a feketemunka akadályozza a közmunka elfogadását, hiszen a napszámosok féltik a munkahelyeiket. Ha bármilyen okból nem mennek, akad helyettük más, és legközelebb már nem hívják őket.

KÖLCSÖNÖK

A nyomorgó családok életében a kölcsönkérésnek, a hitelnek igen nagy szerepe van. Ahogy már fentebb láttuk, sokan hitelre vásárolnak a boltban, kölcsönt kérnek a rezsi kifizetésére, vagy hó végén élelmiszert kérnek a családtagoktól, szomszédoktól vagy azoktól a jómódúaktól, akiknél munkát szoktak vállalni. A következő hónapban érkező segély gyakran épp arra elég, hogy az előző hónap adósságait törlesszék. Vagy arra se, és akkor *„főhet az embernek a feje, hogy az adósság szaporodik”*. Mint Ibolya elbeszéléséből (5. esettanulmány) látszik, a jótékonykodás szokásának maradványai is fennmaradtak a falvakban.

CSALÁDI STRATÉGIÁK

A családi segélyezés bevezetésével a házaspárok – jövedelemforrásaik növelése érdekében – rákényszerültek, hogy hivatalosan elváljanak, vagy legalábbis különélőként jelentsék be házastársat, élettársat, a felnőtt, velük élő gyermekeket. A Sztv. előírása szerint ugyanis egy családban csak egy személy részesülhet az aktív korúak szociális segélyében.

A családi helyzetből adódó előnyök kihasználásának formája a nagyon korai szülés is. Így beszél erről a Mezőkovácsházai kistérség egyik szociális ügyintézője:

„A roma családoknál nagyon korán szülnek a gyerekek, ez náluk hagyomány. Meg a magyaroknál is az iskolázatlanabb, aki nem áll munkába, náluk is [előfordul a korai szülés]. Van egy ilyen nagyon fiatal réteg... Két olyan családuk van itt – mondjuk az egyik vegyes házasság, az asszony roma, a férj az magyar – ahol már a nyolcadik gyerekkel terhes az asszony, és se a gyámhatóság, se a családsegítő nem tudja őket befolyásolni. Ők inkább a családi pótlékra utaznak. Sokan próbálnak megélni a gyesből, a gyedből, a családi pótlékból. És inkább ez a roma réteg, meg a szegényebbek, az iskolázatlanok ebből próbálnak élni.”

Nem gondoljuk, hogy a szociális ügyintézőnek igaza lenne, hogy a családok a gyerekeket a pénzért hozzák világra. Inkább arról van szó, hogy kialakult egy sajátos nyomor-életforma – ezt nevezzük a szegénység kultúrájának –, amihez hozzátartozik a korai gyermekszülés, a gyerekek után járó ellátásokon és segélyen tengődés, a máról holnapra élés, a jövővel kapcsolatban a rokantnyugdíj reménye. Ok-okozati összefüggés nincs az egyes elemek között, csak együttjárás. A mintázat összetartó eleme pedig az alkalmazkodás a szélsőséges szegénység helyzetéhez. A férfiak helyzete lényegesen nehezebb, mint az asszonyoké, akiknek a gyerekek után biztos jövedelme és családi státusza van. Ez alakítja ki a sajátos matriarchátusokat, mint már említettük. A nők állnak kapcsolatban a hivatalokkal és a szolgáltatásokkal. A válást is leggyakrabban a nők kezdeményezik, ami a férfiak számára adott esetben a hajléktalanságot jelenti. Így beszél erről 29 éves négygyermekes cigány asszony kérdeztünk⁶²:

„Kapott 30 171 forintot a kisgyermekeknek az édesapja. Mivel megtudták azt, hogy én egyedül állónak nyilváníttam magam az építkezés végett, és mondtam, hogy olyan, hogy elzüllött meg satöbbi, és akkor mondtam a jegyző úrnak, hogy én az én négy kiskorú gyermekemmel egyedül fogok bejelentkezni [a szociálpolitikai kedvezménnyel épült lakásba]. És akkor attól a pillanattól kezdve, nem harmincegyezer-hétszázhetvenegy volt a szociális járadéka, hanem huszonnégyre mindjárt lecsökkentették. Hát könyörgöm, ha feljelentem gyerektartásért?! Akkor miből fizeti? És akkor mi-

⁶² Amennyiben a szociális ellátásokkal való visszaéléssel vádolhatók interjúalanyaink az általuk elmondottak alapján, az azonosíthatóság elkerülés érdekében nem jelöltük meg a helyet, ahol élnek.

ből éljen? Mondtam a jegyző úrnak is, hogy hát gyerekenként ötezer forint a tartásdíj, az húszezer forint, most akkor négyezer forintból éljen meg?”

Ahogy az interjúrészletből látjuk, az együtt élő családtagok válását, különélésének bejelentését a gyermekeit egyedül nevelő szülőnek járó szociális kedvezmény igénybevétele érdekében a lakáshoz jutás esetében is megtették a családok. A jövedelem nélkül maradó férfiak sorsát a mezőkovácsházai szociális ügyintéző így írja le:

„...Elveszti a munkáját, elveszti az emberi kapcsolatait, az alkoholizmusba menekül. Elveszti a családját, jön a válás, és teljesen kirekesztődnek ezek az emberek.”

VÁNDORLÁS

A mélyszegénységben élők körében előfordul, hogy az amúgy is rossz állapotú lakásukat eladják, rosszabbra cserélik, hogy a különbségből pótolják a megélhetésük hiányzó költségeit. Ahogy az Életképek első szövegéből kiderül, gyakran úgy vesznek egy másik településen házat, hogy nem is tudják, hova, milyen körülmények közé költöznek. A költözködés egyébként is benne van a nyomorgó családok túlélési repertoárjában. Ahogy a gettósodó településekről szóló beszámolókból és interjúkból látjuk, a nyomorgó családok nagy része egyre rosszabb körülmények közé kényszerül, és a nagyon rossz körülmények közül is időnként el kell menekülnie, amikor felhalmozódnak az adósságok, kifizetetlen számlák.

UZSORAKÖLCSÖN

Más esetben az ellehetetlenült családok kénytelenek uzsorakamatra pénzt felvenni. Az uzsorásokra szoruló szegényekről több híradás is beszámolt.⁶³ Ismert tény, hogy aki egyszer uzsorástól kényszerült pénzt felvenni, többnyire nem tud szabadulni az ezzel járó terhektől. A nyomorgó családokkal, a szociális ellátórendszer képviselőivel, a helyi önkormányzatok munkatársaival, vezetőivel készített interjúk, a szakmai műhelybeszélgetések mind egyértelműen mutatják, hogy az uzsorások tevékenységéről, a kölcsönt visszafizetni képtelen emberek megfélemlítéséről, ott-honukból való elűzéséről mindenki tud, az uzsorásokat a helyi közösségek minden tagja ismeri, de – néhány esetet kivéve, melyekben a cigány kisebbségi önkormányzat lépett fel ellenük⁶⁴ – csak a rábeszélés és a felvilágosítás eszközeivel igyekeznek lebeszélni a nyomorgókat az uzsorakölcsön felvételéről. A felvilágosítás nem segít, mivel a nyomorgók is pontosan tudják, hogy mire vállalkoznak, a lebeszélés sem hatékony eszköz, mivel a „kamatos pénz” felvételére a legvégső esetben kerül sor, amikor már semmi más lehetőség nincs. Példa erre Ibolya esete (4. esettanulmány), akinek nincs lehetősége más módon fizetni a házban lakásért, és nem látja esélyét, hogy más módon elkerülje a házból való (akár erőszakkal történő) eltávolítását.

A hivatalos fellépés az uzsorásokkal szemben – egy-két esettől eltekintve – szinte reménytelen, mivel a károsultak nem hajlandók tanúskodni, hiszen azzal egyrészt a bebörtönzött uzsorás családja részéről bizonyosan bekövetkező bosszút vállalják, másrészt esetleg még azt az utolsó mentsvárat is elveszítik, amit az uzsora a kritikus helyzetekben jelent. Még azok a károsultak is visszavonják az eljárás során a vallomásukat – a rendőrségi beszámolók szerint⁶⁵ –, akik esetleg kezdetben vállalták a tanúskodást. A megfélemlítésre és szemhunyasra elegendő a kudarcos történetek, amelyeket széles körben beszélnek. Ezért még akkor sem tesznek az áldozatok feljelentést, ha menekülni kényszerülnek (lásd: 3. esettanulmány), a rend őrei pedig még akkor sem kezdenek nyomozást, ha tudnak az ügyletekről.

A legszegényebbek számára a fent leírt spórolási, felhalmozási módszerek sem alkalmazhatók. Egyrészt a kutatás során hallott elbeszélések szerint (lásd: Életképek 1.) nincs hozzá-

⁶³ Lásd például: Bass László et al.: *A gyermekszegénység elleni küzdelem állása 2008-ig*. MTA KTI Gyerekprogram Iroda. 9–11. o.; Béres Tibor – Lukács György: *Kamatos pénz a Csereháton. Esély*, 2008. 5. szám.

⁶⁴ Ezekről nem a jelen kutatás során szereztünk tudomást.

⁶⁵ Ezt az értesülésünket más hírforrások is megerősítették, lásd: Kricsi Gábor: *Kamatrabszolgaság Magyarországon – uzsorások a cigánytelepen I–II*. HVG, 2008. július 8., július 15. http://hvg.hu/itthon/20080715_kamatos_penzek_uzsora.aspx

értésük, másrészt a segítő hálók hiányában leginkább ők válnak uzsora áldozataivá. A segély megérkezésekor azonnal elveszik tőlük a pénzt az uzsorások, ahogy az Életképek 2. szociális munkása meséli klienseiről. Egy részüknek a bankkártyáját eleve eltulajdonítják, és a megérkező pénznek legfeljebb töredékét adják oda a nélkülöző családnak.

Ahogy fentebb már írtuk, a szociálpolitikai kedvezményekkel épült házak is rendszerint az uzsorások közreműködésével épülnek a nyomorgó nagycsaládok számára. Általában a vállalkozók keresik meg a nagycsaládokat, és megelőlegezik nekik azt a pénzt, amivel már el lehet kezdeni a házépítést. Egyik kérdeztünk, a fentebb már idézett 29 éves, négygyermekes Izabella így beszél az ügyletről:

„Az önkormányzat tudta azt, hogy ez egy olyan házhely, hogy a telek és a víz a legfontosabb. Nem is az áram, hanem a víz. És sehol semmi. Megnyerték a pályázatot a vízre, megnyerték a járdára, és sehol semmi. Négy ilyen telek van. A vállalkozó vásárolta meg azt a kis birtokot, és akkor azt mérette ki házhelyeknek. Fordultam az önkormányzathoz, hogy itt vagyok egyedülállóként négy kiskorú gyermekkel, és mivel négymillióhat[százezer] szocpolt kapok a négy kiskorú gyermekeim után, hogy nem-e tud az önkormányzat nekem önkormányzati telket adni. Nem. Nincs. Én azt megmondtam a polgármesternek a szemébe is, hogy itt a szegénynép meg van halva, és semmi-ben nem segítik a nagycsaládokat. Ha írunk egy segélyt, most mi az a kétezer forint négy kiskorú gyermekre? Semmi. Akik nyugdíjasok, azok megkapják a húszezer forintot, meg a tízet is. A vállalkozó nekem megelőlegezte a telkemet, ő előlegezett meg nekem az építkezéstől kezdve mindent. Mindent az égadta világon. Ha nekem nincs a vállalkozó, akkor nekem nincs házam. Nekem 75 százalék alatt kellett volna lennem, hogy kezdjem el az építkezést, és kapjak szocpolt. Na, most akkor a vállalkozó a saját pénzét befektette, hogy 75% alatt álljon a házam, hogy a fél szocpolt kapjuk meg. Most már megkapták, most már lassan kész. Most már le van járólapozva, most már a fürdőt csinálja a héten, meg a WC-t, aztán kész. És ha lesz víz, villany, akkor költözhetek be. Úgyhogy nagyon rendes volt nekem ez a vállalkozó, mert ez csinált mindent. Igen, most már lassan kész. Mi úgy állapodtunk meg, hogy mivel ő vette meg nekem a telkemet, és ő azért nem kért tíz fillért sem, amiért ő azt előlegezte meg nekem. Ő elvállalta a házamat, pénz nélkül. Ha nekem lett volna 75% alatt a házam a saját tőkéből, akkor ugyanúgy nyert volna rajta pénzt. Ő megmondta nekem nyíltan, hogy őneki így is megérte. A négymillió nyolcból is tudott ő kikalkulálni magának annyi pénzt, hogy ő nincs veszteségben.” Az interjúkészítő hozzáfűzése: „Izabellának még fel kellett venni jelzáloghitelt is. Azt most intézte el. A polgármester meg is kérdezte tőle, hogy meggondolta-e jól ezt az építkezést, mert sokat kell majd fizetnie. De Izabellának most az a fontos, hogy ház lesz a nevében, és lesz hol lakniuk a gyerekeinek. Hárommillió után 11 évre 44 000 forintot kell havonta fizetnie, de az apukája megígérte, hogy segíteni fogja.”(Izabella jelenleg anyósáékkal, az elvált férjével és annak felnőtt testvérével él együtt.)

Ezeknek a családoknak tehát a „vállalkozók” nélkül nem lehetett volna otthona. Ez a család pedig végképp – néhány kivételtől eltekintve – felderíthetetlen, mert a nyomorgó családoknak a bírósági eljárás következtében vissza kellene fizetnie a támogatást, és büntetést is kapnának a család bűnrészeseként.

MEGÉLHETÉSI BŰNÖZÉS

Ha semmilyen más forrás nem áll rendelkezésre – ahogy az a hányódó, vándorló szegény családoknál előfordul –, akkor csak az illegális eszközök maradnak. Az Életképek 5. darabjában az önkormányzat tisztviselőjének beszámolójában már láttuk, de minden vizsgált településen említést tettek arról, hogy a szegénység növekedésével a lopások száma is növekedett. A Mezőkövácsházai kistérség egyik gyermekjóléti szolgálatára erről a következőket mondta:

„Nagyon kevés a kereset, a munkahely. Nagyon sokszor a családi pótlék és a segélyek azok, amiből élnek úgymond. Emellé szoktak ők alkalmi munkát végezni, jellemzően bejelentés nélkül, feketén. Meg elég magas itt a megélhetési bűnözés is, boltlopások, falopás...” A kérdésre, hogy gyerekek is lopnak-e, így válaszolt: „Hát olyan is van. Tudják, hogy ők nem büntethetőek. Azért

előfordul [...] volt olyan, hogy a könyvtárban, a kabátokból, bizony, amit tudtak, elvittek a gyerekek [...] rendőrségi vizsgálat indult, szabálysértési eljárás, de büntetni nem lehet. Egyetlen eszköz, ha a gyámhatóság védelembe veszi [a gyermekkorú elkövetőt], és onnantól kezdve fokozottan figyelemmel kísérik a családot, de olyan segítséget nem tudnak nekik adni. Hathatós segítség erre nincs. Nem tudják a szülők megnevelni, hát marad ez a minta...

Ami a legfájdalmasabb, hogy szegények lopnak szegényektől, olyanoktól, akik nem tudják megvédeni javaikat, sokszor ki sem mernek menni, mikor látják, hogy az udvarból elviszik a nyomorgó szomszédok a fát vagy a kiskertből a terményt.

TÁRSAS TÁMOGATÓ RENDSZEREK

A családi és szomszédsági segítségnek nagy szerepe van egyes felkeresett családok életében. Vannak olyan nyugdíjasok, akik csak a gyermekeik segítségének köszönhetően képesek mindennapi életük gondjait megoldani. Különösen jellemző ez a nyugdíjból élő egyfős háztartások tagjaira, akik csak családi segítséggel képesek elkerülni a megélhetési szegénységet. Jóllehet az önkormányzattól kapnak lakásfenntartási támogatást, szociális étkeztetést és közgyógyellátást, ezzel együtt rászorulnak gyermekeikre, akik kifizetik a számláikat, élelmet vásárolnak, és intézik az önkormányzati támogatások iránti kérelmek benyújtását, ahogy ezt Ibolya elbeszélésében (4. esettanulmány) is láttuk.

A hátrányos helyzetű településeken inkább az a jellemző, hogy mindenki szegény, nem tudnak egymásnak segíteni, legfeljebb kisebb dolgokban: ez főleg munkasegítség, például mikor kinek van valami házfelújítási, tüzelő- vagy betegszállítási gondja, ahogy azt a második esettanulmányban láttuk. A társas támogató rendszer igénybevételének azonban komoly korlátai vannak. Ahogy a 3. esettanulmány kérdeztje mondta: *„Ma nekem, holnap őneki.”* Ha nem tudják ellentételezni a szívességet, nem is kérhetnek. A másik korlát, hogy a szegények rendszerint a szegényekkel tartanak kapcsolatot, akik ugyanolyan nincstelenek, mint ők maguk. Ettől függetlenül az interjúk többségében megemlítették kérdeztjeink az informális segítőket, családtagokat és szomszédok segítségének fontosságát.

HIVATALOS SEGÍTSÉGEK IGÉNYBEVÉTELE

A szociális szolgáltatások igénybevételi lehetőségeiről és e szolgáltatások tevékenységéről részletesen a következő fejezetben beszélünk majd, így itt az egyéb szervezetektől jövő segítségről lesz szó.

A nyomorgó családok a hivatalos támogató rendszerek tagjai közül elsősorban a települések önkormányzataitól várnak segítséget, és elsősorban kézzel fogható, materiális segítséget: segélyt, élelmiszer- és ruhaadományt, házhelyet. Az egyes települések segélyezési gyakorlata nagymértékben eltér egymástól, és ez nem csak az önkormányzatok különböző anyagi helyzetétől függ, ahogy az Életképekben az önkormányzati tisztségviselők vitájából kiderül. Az Esettanulmányokban láttuk már, hogy segélyt (adományt) kérni rendszerint szégyenletes dolognak számít. Az egyik vizsgált település jegyzője így fogalmazott: *„Vörös segély, amit pirulva kell felvenni.”* Olyan gyakorlattal is találkoztunk, amikor az önkormányzat szabályozta a rendkívüli segélykérelmi lehetőséget, és a szabályoknak megfelelően jár el.

„Hát igen, ilyen egyszeri gyorssegélyt szoktunk [kapni], igen, hát azt egy évben kétszer lehet igényelni. Idáig nem mondom, hogy nem kaptuk meg, mer megkaptuk, ebbe az évbe már másodjára. Mi szoktuk igényelni. Hát van, akinek ebédet adnak, van, akinek ötezer forintot adnak, kinek mit, mivel bírnak segíteni. Azt, hogy ki mibe sérült, mondom. [...] Mi hát a gyógyszer költségre, mer ugye hónap vége fele mán, amikor fogyóba van a gyógyszer, akkor általában inkább azt, mer az ennivalónkra nem, de inkább a gyógyszer költségre. Erre szoktuk amire, amire kell, nagyon, nagyon kell. Hát a gyógyszert nem lehet..., a gyógyszertárba azt mondani, hogy nézz rám, most nincs pénzem, adja ki hitelbe. Gyógyszertárba nincs hitel, mer még egy boltba elmegy az ember és akkor néha megszorul, hogy írájál már föl légy szíves, vagy mit tudom én.” (Mezőkovácsházai kistérség,

Magyarbánhegyes, egygyermekes család. Háztartásfő: 32 éves munkanélküli, közmunkás, de hónap végétől az aktív korúak szociális segélyét kapja ismét, felesége 23 éves, gyese van.)

A szabályozott segélyezés, amire számítani lehet, a legkevésbé stigmatizáló, a legkevésbé alakít ki függelmi viszonyt a kérelmező és az adományozó között. A jobb helyzetű önkormányzatok között még olyan is akad, amely úgy segít, hogy nem is szól előtte.

„Volt, hogy kaptunk tüzelőt, például tavaly, nem tudom mennyi volt, de pár mázsa. Csak hazajöttem, és meglepődtem, hogy az udvaron van a fa. Gondoltam, hogy kaptuk, mer pénzem nem volt rá, hogy én hozassak. Nem tudtam, hogy honnan van, csak aztán tudtam meg, hogy a polgármesteri hivatalból küldték.” (Mezőkovácsházi kistérség)

A kisebbségi önkormányzatok helyenként adományok közvetítésével segítenek a szegényeknek. Az adományok elosztásakor viszont rendszerint felmerül az igazságosság kérdése. Az adományelosztásról szóló következő beszámoló, amit 47 éves, három kicsi gyermeket nevelő roma kérdeztünkől hallottunk, azért is érdekes, mivel igazságosnak tekintett gyakorlatról is beszámol.

„A kisebbség szokott hozni ingyen ruhát a faluba, és úgy válogatnak ruhát, ki milyent akar. De ez is úgy van, hogy aztat már kiválogatják azelőtt. Itt például, megmondom őszintén, pléd, vánkoshuzat, vagy dunyhahuzat, lepedő, ágynemű, ilyenhez nem jutunk. Itt csak azoknak, aki a kisebbségnek a rokonsága. Úgy szokott lenni. Na most, a luzsoki polgármester már csinált olyat, hogy olyan szabadidő-ruhákat hozott, hogy benne voltak fóliába, senkinek nem volt még. Megállt a kocsí, és először odaállhattak a nagycsaládosok, mindenki, és ahol három gyerek van, annyi szabadidő-ruhát adott. Utána jöttek a nem nagycsaládosok, mondjuk, ők is ugyanúgy rá vannak szorulva. És adnak ott élelmiszert is.” (Sellyei kistérség, Piskó)

Az igazságos elosztás tehát azt jelenti, hogy a nagycsaládosok kapnak először, a többiek csak utánuk. A segítség elmaradása gyakran szerepel az interjúkban, és előkerülnek a „bezzeg a szomszéd faluban” kezdetű történetek is arról, hogy mi mindent ad a másik falu a szegénységben élő lakóinak. Így beszélt erről négy gyermeket nevelő sellyei roma kérdeztünk:

„Élelmiszercsomagot kaptak a környező falvakban. Két településen nem kaptak. Ez a két polgármester nem írta alá ezt a papírt. Ezt én így hallottam, és többen mondták. És csak igazság van benne, mert mi nem kapunk. Most meg jönnek karácsonyra, hoznak csirkéket, pucolt csibét. Megkérdezték, hogy milyet kérnek. Egy személy, egy nőszemély a falut járta. Vejtiről beszélek, egy nőszemély járta, és megkérdezte, csirkét kérnek, vagy tyúkot kérnek, puculva vagy ezt a... Milyen combnak mondják? Pecsenyecombot kérnek. Azt fognak kiosztani, lisztet, cukrot, szóval minden ilyen téztafélét. És ezt már nem egy alkalommal. És most is karácsonyra plusz ötezret kapnak, személyenként. Itt a faluba semmit, semmit se [osztanak]. Semmi segítségünk nincs, csak amit önerőből tud az ember.”

Ahogy később, a szociális szolgáltatásokról szóló részben is lesz szó róla, a nyomorgó családok elsősorban anyagi segítséget várnak. Ez természetes, hiszen a legalapvetőbb szükségleteik kielégítése sem biztosított, és amíg az nem nyer kielégítést, addig a magasabb rendű szükségletekre nem is gondolhatnak.⁶⁶

Azt is többen nehezményezik, hogy a kisebb településeken nincs önkormányzati hivatal, a lakosoknak kell átjárni a másik településre intézni az ügyeiket. Az önkormányzati ügyintézők nem jönnek ki arra a településre, amelyik lakosságának az ügyeit intézik. Ahogy például Ibolya történetéből is látjuk (4. esettanulmány), de mások is említik, hogy gyakran egy rövid tanácsal „lerázzák” a hivatalok ügyfeleiket, és azzal már nem törődnek, hogy értik-e a javaslatot, meg tudják-e tenni az abban foglaltakat. A polgármesterekkel és a hivatalnokokkal kevesen mernek vitatkozni, holott a kérdeztettek közül többen említették, hogy ügyüket nem a törvényi előírásoknak megfelelően intézték, és ha szóltak a polgármesternek, azt válaszolta: a kérelmezők nem ismerik jól a törvényt. Pedig a lakosok egy része más szervezeteknél tájékozódik a jogairól,

⁶⁶ Lásd a Maslow-féle szükséglet-piramist, melynek egyes szintjei egymásra épülnek, és amíg az alsóbb szintű szükségletek kielégítetlenek, a felsőbb szintű szükségletek kielégítésére az egyénnek nincsen módja. Maslow, A.: *Toward a Psychology of Being*. New York: D. Van Nostrand Co., Second Edition, 1968, 30. o.

és csak utána reklamál a polgármesternél. Így egyes esetekben a kérelmező saját bátor fellépésén múlik, hogy kijárja a családját törvény szerint megillető támogatásokat: a nyomorgó családok némelyike jelentős tudással és érdekérvényesítő képességgel rendelkezik jogai kivívására. Ezt példázza a következőkben megszólaltatott 38 éves, kétgyermekes, Besencén lakó rokkantnyugdíjas kérdeztünk elbeszélése.

„Mondta a húgom, hogy ők kaptak tavaly kétszer ilyen rendkívüli gyermekvédelmi támogatást, gyerekenként ötezer forintot. És tavaly szeptemberben és novemberben kaptak. És én szoltam az önkormányzatnál, hogy szeptemberben kapjunk mi is. Hát, mondom, a törvény, a 97-es törvény szerint jár, hogy aki részesül gyermekvédelmi támogatásban, az egyszeri segítyt kap. Azt mondja polgármester, hogy honnan veszem én, mondom, van erre törvény, és akkor szólni mertem novemberben, hogy még mindig nem kaptuk meg a novemberi pénzt, fejenként az ötezer forintot gyerekenként. Állítólag az államtól kell kérvényezni, és még nem jött meg a pénz. Lehet, hogy nem is jön. De már november vége van, ugye. És még mindig nincs meg az ötezer forint gyerekenként. Lehet, hogy nem is lesz. És hogy én honnan veszek ilyeneket? Hát nem hülye emberek közt mozgok, a mozgáskorlátozott vezető sellyei, hát ő is jár a megyében mindenhol, Pestre. Tudja a szabályokat az ember, hogy mi jár, mi se jár. Akkor, akit említettem, a pécsi pszichológust, pszichológiából vizsgáztat, meg külföldre is kijár, ő is jártas a jogban. Meg a családsegítő is, akihez bemegegyek, meg járnak ki hozzánk, azok se buták [...] Épp mondtam a polgármester úrnak, hogy lesz-e karácsonyra valami csomag? És mondja, hogy nem. Én mondtam, hogy bent voltam a Vöröskeresztnél Pécsen. Tavaly mentem be többször is, volt úgy, hogy ők adtak a gyerek gyógyszerére pénzt, hogy ki tudjam váltani; a pécsi Vöröskereszt. És akkor bementem a Vöröskereszthez tavaly, karácsony előtt, hogy nem lehet-e csomag vagy valami, és akkor épp mondták, hogy Pécsen a plázánál vannak, ott osztanak, és kimentem, és a főnökhasszony adott, adott több dobozzal, hogy osszam ki a falunak. Megkérdeztem a polgármestert, hogy voltam bent most a Vöröskeresztnél múlt héten, és bent volt a főnökhasszony helyettese, és azt mondta, nem biztos, hogy kapunk idén, mert minden évben más települést patronálnak. Azt mondta, próbáljak meg én szervezni valamit.”

Az ügyintézés legtöbb esetben rendkívüli tortúrával jár, mint ugyanez a kérdeztünk a tartós beteg fia közgyógy-igazolványának megújításával kapcsolatban elbeszélte.

„És akkor föl hívtam a házi orvost, és azt mondta, hogy a gyógyszerköltségre állítsa ki a szociális előadó a közgyógyot, de azt mondta, hogy szó se lehet róla, amíg nem viszek igazolást. Mondom, és honnan? Az orvosnő nem úgy van, hogy én szólok neki, utána hopp, elugrik a kórházba, és kiállítanak nekem egy igazolást, hogy tartós beteg az én fiam. Mert a családi pótlék osztályhoz december végén le kell adni, hogy januárban megkapjam. Mondom, akkor most hova menjek? És föl hívtam a tébét, a családi pótlék osztályhoz be kellett mennem Pécsre, kérni egy igazolást, bevinni, hogy tartós beteg, de két teljes napot kellett várni, míg megkapta a gyerek a közgyógyot. Az enyémmel fogalmam sincs, hogy mi van. Elutasították, és meg kellett fellebbeznem. Most a közigazgatáson van valahol, hatezer forintot állapított meg a tébé, az önkormányzat elutasította. A tébé hatezer forintot állapított meg, de nekem tizenhatszáz a költségem, végül is önekik kellett volna pótolni az összeget. Most aztán fogalmam sincs, hogy mi lesz.”

Ez az asszony sokat köszönhet a segítő kapcsolatainak. A Mozgáskorlátozottak Egyesületétől 150 000 forintot kapott akadálymentesítésre. A családsegítőtől ágyat, a Máltai Szeretetszolgálatól ruhát kap a család, és a Vöröskereszt is segíti. Néha a falugondnok váltja ki számukra a gyógyszereiket. Pszichológushoz jártak tanácsadásra, családi problémáik voltak, mert közel lakott a férj volt felesége, de a pszichológus segítségével ezt megoldották. Az interjúkban többször előfordultak a jótékonyági szervezetek a segítség forrásaiként: a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, a Vöröskereszt, a Gyermekétkeztetési Alapítvány, a Mozgáskorlátozottak Egyesülete, a Nagy-családosok Egyesülete.

Ilyen bátor, és határozott érdekérvényesítési képességgel rendelkező kérdeztünk azonban mindössze kettő akadt a hatvan megkérdezett családban.

A kistelepüléseken hiányzó egészségügyi intézmények, a csak heti, kétheti, korlátozott időtartamú orvosi, védőnői jelenlét, a gyógyszertárak megszűnése mind a betegségek kezelését, ellátását, a felkeresett családok életét nehezítő tényezők. Az egészségügyi szakellátások e hátrányos helyzetű településekről nehezen megközelíthetőek, a szakellátó intézmények ellátástípusonként más-más településeken működnek, a gyógyszertárak szintén más településeken érhetők el. Az egészségügyi intézmények elérésének költségeit a rászorulóknak csak kevesen, és a saját költségvetésből történő kifizetéstől számítva nagy időeltolódással kapják vissza. Akik nincsenek tisztában az útiköltség visszaigényelhetőségével, a visszaigénylés eljárási módjával, azokat az egészségügyi dolgozók, orvosok, védőnők gyakran nem tájékoztatják lehetőségeikről. A mozgáskorlátozottak szállítására a felkeresett családok közül néhányan – az igénybe vehető szolgáltatások hiányát pótolandó – saját maguk vesznek, lízingelnek autót. Ennek anyagi terhei számukra – családjuk anyagi helyzetét tekintve – a jövőt illetően kigazdálkodhatatlanok, és a család majdani fizetéseképtelenségének bekövetkezését valószínűsítik.

A Sztv. módosítása, ami 2007-től megszüntette az önkormányzatok információs tevékenységét, illetve annak kötelező jellegét, sérti az állampolgárok alkotmányos jogait, mivel nem garantálja számukra az információkhoz való hozzáférést. A támogatásokra, szolgáltatások igénybevételére szorulóknak tájékozatlanságuk következtében nem részesülnek olyan ellátásokból, amelyekre jogosultak lennének, ennek következtében előfordul, hogy a családok, a gyerekek sokkal rosszabb körülmények között élnek, mintha megkapnák mindazokat az ellátásokat, szolgáltatásokat, amelyekre a jogszabályok szerint jogosultak.

Jogsegélyszolgálat működését a felkeresett családok nem említették, holott sok esetben – ahogy a 4. esettanulmány szereplőjének esetében is láttuk – a szegénységben élők nem képesek jogaikat egyedül érvényesíteni, mivel nem ismerik azokat, és nem is tudják, hogy hol, milyen szervezethez, milyen ügyintézőhöz kellene fordulniuk. Nem működik olyan automatikus mechanizmus, hogy amennyiben egy hivatalnak tudomására jut valamilyen visszaélés, akkor azzal kapcsolatban hivatalból vizsgálatot indítson.

A SZOCIÁLIS ÉS GYERMEKVÉDELMI SZOLGÁLTATÁSOK SZEREPE A MÉLYSZEGÉNY CSALÁDOK ÉLETÉBEN

E fejezet első részében áttekintjük, hogy milyen szolgáltatások érhetők el a vizsgált kistérségekben, második részében a szolgáltatások működését tárgyaljuk, elemezzük. A szegény családokkal folyó szociális munka két aspektusát, a szociális munkások és nyomorgó ügyfelek közötti kapcsolat felépülésének jellegzetességeit és a velük folytatott munka tartalmát, azaz a szolgáltatási repertoár összetételét vizsgáljuk.

A szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások elérhetősége

A vizsgált kistételepülések szinte kizárólag a kötelező alapszolgáltatásokat tudják nyújtani lakóiknak (egyes esetekben még azokat sem), ezeken felül civil szervezetek, önkormányzatok és társulások kezdeményezéséből, nem egyszer projektek keretében jönnek létre szolgáltatások. A nagyobb településeken láttunk támogató szolgáltatásokat is, melyek adott esetben a kistérségi társulások keretében a kistérség más településein is nyújtottak szolgáltatást a rászorulóknak. Egyes kistételepüléseken még az alapszolgáltatások egy része, a házi segítségnyújtás és a szociális étkeztetés is hiányzott.

A nyomorgó családokat – tapasztalataink szerint – elsősorban a családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatások, illetve a falu- és tanyagondnoki szolgáltatás érik el. Ez részben nem is csodálható, hiszen a mélyszegény családokban elvétve található csak hatvan éven felüli családtag. A házi gondozásra és étkeztetésre pedig a helyiek csak az időseket tekintik jogosultnak, jöllehet, ezeknek a szolgálatoknak nagy szerepe lehetne a nyomorgó családok életminőségének javításában.

AZ ALAPSZOLGÁLTATÁSOK ELÉRHETŐSÉGE A VIZSGÁLT KISTÉRSÉGEKBE

CSALÁDSEGÍTŐ ÉS GYERMEKJÓLÉTI SZOLGÁLTATÁS

A törvények⁶⁷ külön szolgáltatásként említik a családsegítő és a gyermekjóléti szolgáltatást. A kutatásba bevont települések nagy részén az alacsony lakosságszám miatt (a 16 vizsgált településből 10 kétezer fő alatti volt) 2007-ben csak a gyermekjóléti szolgáltatást volt kötelező működtetni, a települések többségében azonban a kistérségi feladatszervezés miatt nagyobb, a családsegítést és a gyermekjóléti szolgáltatást egyaránt biztosító komplex intézmények nyújtottak szolgáltatásokat, így a kistételepüléseken dolgozó szociális munkások legtöbbször egyidejűleg végezték a családsegítés és a gyermekjóléti szolgáltatás körébe tartozó – egymást jelentős mértékben átfedő – teendőket. A gyermekjóléti szolgáltatás szempontjából súlyos ellátási problémák, hiányok fokozottan az aprófalvas (zárványtelepülés, zsákfalú), elszórt településszerkezetű, városszerű (Sellyei, Encsi kistérség), illetve az egyes elkülönült, gettósodott településrészekkel rendelkező kistérségekben jelentkeztek (Mátészalka). A Sellyei és az Encsi kistérségben társulásos formában ugyan működtetnek családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokat – így papíron meg-

⁶⁷ A családsegítő szolgáltatásról a szociális törvény 64. § -a, míg a gyermekjóléti szolgáltatásról a 1997. évi XXXI. számú, A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló törvény 39. §-a rendelkezik.

szűntek az ellátás fehér foltjai –, de sokszor több ellátandó település jut egy-egy családsegítő és gyermekjóléti feladatokat ellátó szakemberre. Például a Sellyei Családsegítő és Gyermekjóléti Társulás kilenc családsegítő és nyolc gyermekjóléti szociális munkása 35 településen látja el a szociális alapfeladatokat. Ahogy később majd kifejtjük, ha a szociális munkások munkanapjának nagy részét az utazás teszi ki, egy-egy településre esetleg csak hetente egyszer jutnak el, ráadásul képzetlenek, nemigen lehet elvárni tőlük az igényes munkavégzést. A cigánytelep vagy a lepusztult lakóövezetek, ahol a legszegényebbek laknak, súlyos munkaterhet jelentenek a szociális szolgáltatások számára, ahogy azt az Életképekben megszólaló szakemberek is elmondják. A települések lélekszámahoz kötött szolgáltatói létszámok rendszerint nem elegendőek a tömeges problémáknak még az észlelésére sem, nem hogy azok alapos feltárására, a segítő intervenciók megtervezésére és kivitelezésére. Így ez esetben is joggal beszélhetünk szolgáltatási hiányról. Mindemellett tény, hogy a családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatás az, amely általában eléri a nyomorgó családokat. A családsegítőknél a rendszeres szociális segélyben részesülők beilleszkedési programjában való részvétele is elősegítette a kutatás időpontjában, hogy ez a nagyon nehéz helyzetű csoport mindenképpen bekerüljön a szociális szolgáltatások felhasználói körébe.

FALUGONDNOKI SZOLGÁLAT

A harmadik olyan szolgáltatás, amely nagy valószínűséggel eljut a legszegényebb családokhoz is, a falugondnoki szolgálat. A kutatásba bevont, a szolgáltatás indítására, működtetésére jogosult⁶⁸ települések mindegyikében működött falu- vagy tanyagondnoki szolgálat.

A térségközpontokban, városokban elérhető ellátások – legyen szó akár az oktatási, egészségügyi, szociális vagy foglalkoztatási szolgáltatásokról – megközelíthetősége kulcskérdés a szegénység következményeinek csökkentésében. Ez az összekötő szerep és a szolgáltatás hozzáférhetősége (alacsony küszöbű mivolta) indokolja rendkívüli sikerességét.

A falugondnoki szolgálattal kapcsolatosan felmerülő igény/szükséglet kielégítéséről leginkább a megkérdezett szakemberek tettek említést. Hasznosnak, megfelelően célzottan minősítették a településükön működő a falu- és tanyagondnoki ellátást. A szolgáltatásban dolgozó interjúalanyok arra is rámutattak, hogy a falugondnoki szolgálat a már működő szociális szolgáltatások hatékonyságát is fokozza. A szociális szolgáltatást nyújtók munkájuk elvégzéséhez fontos segítségnek tartották a gondnokok tevékenységét.

„Ha rossz idő van, akkor a falugondnokkal [jutok el a klienseimhez]. Megkérem, hogy amikor jön be Sellyére, akkor vigyen el. Ha teszem fel, nem egy családhoz szeretnék kimenni vagy kettőhöz, de mondjuk egy jó óra alatt, akkor ő kivisz, és akkor a következő busszal tovább tudok menni másik településre.” (Sellyei kistérség, családsegítő és gyermekjóléti szolgálat)

A szolgáltatást igénybe vevők is pozitívan nyilatkoztak a falugondnokok munkájáról.

„Igen, ő abban tud segíteni, hogyha netán valami elmaradt vásárláskor, akkor vele meghozatom. Vagy hogyha valami papír kéne, kihozza az önkormányzattól vagy a körjegyzőségtől, segít kitölteni, aztán beviszi. Meg hogyha arról van szó, hogy valakinek bankkártyája van, és hogyha... Hát, szóval minden.” (Encsi kistérség).

A gyógyszerkiváltás, különböző hivatalos és egyéb ügyek intézése, információnyújtás mellett a gondnokok szállítják a gyerekeket a körzetesített iskolákba az Encsi kistérségben. A megkérdezettek a falugondnoki, tanyagondnoki szolgáltatások közül kiemelték még a tanyagondnokok kapcsolattartásának fontosságát a külterületeken, tanyás térségekben élőkkel:

„Tanyagondnok van, aki mindennap kijár a külterületekre, és tartja a kapcsolatot velük. Autó van, de mobiltelefonja is van a külterületen élőknek, azon is elérik a szolgálatot. Olyan beteg, elhagyatott ember nincs a külterületen [akit ne érénk el].” (Bácsalmási kistérség)

⁶⁸ Lásd: Szt. 60. § (2) bekezdés, mely szerint falugondnoki szolgáltatást 600 fő alatti települések, tanyagondnoki szolgáltatást pedig azok a községek, városok indíthatnak, amelyek határában 70–400 fő külterületi lakos él.

Azonban a településeken csak akkor funkcionálhat jól a szolgáltatás, a falugondnokok akkor tudnak igazán a falu lakóinak segíteni, ha a helyi önkormányzat vezetői felismerik a szolgáltatásban rejlő lehetőségeket. Ha a település vezetői úgymond „ráülnek” a szolgáltatásra (saját igényeik kielégítésére használják a falugondnokokat, a buszokat), s egy szűk mozgástérrel rendelkező falugondnok dolgozik a polgármester napi, esetenként óránkénti irányításával („kézi irányítás”), akkor a szolgáltatás nem tud megfelelően működni, „nem sokat nyújt”. S ez már alapvetően az ellátottak jogait, szükségletei kielégítésének problémakörét is érinti.

A fentiekén kívül a megkérdezettek a falugondnoki szolgáltatás működtetésével kapcsolatosan több negatívumra is felhívták a figyelmet. Problémát jelent, hogy egyes településeken az önkormányzatok a falugondnoki szolgáltatásra terhelik a házi segítségnyújtás feladatkörét, azaz a falugondnoki szolgálattal „váltják ki” a kötelező alapszolgáltatások közül a házi segítségnyújtást.

További komplikációkat okoz, hogy egyes kistérségekben a Volán a falugondnoki buszokra hivatkozva ritkította, több esetben megszüntette egyes járatait. Így a nagyobb távolságra lévő települések, központok, megyeszékhelyek elérhetősége nehézséget okoz a lakóknak. A falugondnokok ugyanis a napi feladataik ellátása miatt nem, vagy ritkán vállalkozhatnak olyan nagyobb utak megtételére, amelyek hosszabb menetidőt, továbbá plusz költségeket jelentenek. A gondnokoknak rangsorolniuk kell a közösségi, illetve egyéni igények között, és ez egyes esetekben elégedetlenséget szülhet.

A felsorolt nehézségek, problémák ellenére, az interjúk alapján elmondható, hogy a falu- és tanyagondnoki szolgáltatás a különböző szociológiai változók mentén (településszerkezet, lakhelytípus, korcsoport, anyagi helyzet) vizsgálva valóban jól célzott, ténylegesen eléri a mélyszegénységben élő embereket, családokat.

HÁZI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS

A szociális alapszolgáltatások közül a vizsgált kistérségekben a házi segítségnyújtás megszervezése és ellátása igen eltérő volt. Azokon a településeken, ahol igénybe lehetett venni a szolgáltatás valamilyen formáját – a mintába került tizenhat település közül tizenegyben –, a gondozási feladatokat általában a gondozási központok, illetve az időotthonok szakképzett gondozói látták el. A házi segítségnyújtást a vizsgált kistérségek közül az Encsi kistérségben társulási formában szervezték meg, a Mátészalkai, a Mezőkovácsházai, valamint a Bácsalmási kistérség vizsgált települései saját fenntartású intézményeiken keresztül biztosították.

A leginkább aprófalvas kistérségekben (Sellyei, Encsi) okozott problémát a szolgáltatás megszervezése. A vizsgált települések közül két helyen (mindkettő 600 fő alatti aprófalú) semmilyen formájában nem működik ez az alapszolgáltatás. A kutatásba bevont települések közül háromban „társult munkaköri kötelezettségként”, a falu- ill. tanyagondnoki szolgálatokhoz kapcsolva, szakképzetlen, ápolási, gondozási szaktudással, tapasztalatokkal nem rendelkező gondnokok végzik a házi gondozást. Egyes településeken önkormányzati dolgozók, ill. közmunkások bevonásával tudták csak biztosítani a szolgáltatást.

ÉTKEZTETÉS

A vizsgált öt kistérség tizenhat településéből egy aprófaluban (Sellyei kistérség) nem tudják biztosítani a szociális étkeztetést. A többi településen különböző intézményi formákban (leginkább a gondozási központok, illetve idősok klubjai) biztosították ezt a szolgáltatást. Kutatási tapasztalataink megegyeznek egy, a közelmúltban megjelent, a szociális feladatellátást vizsgáló tanulmányban⁶⁹ leírtakkal, miszerint: a szociális alapszolgáltatások közül az étkeztetés biztosítása szorosan összefügg a helyben működő intézményrendszerrel: mérhető hatékonysági szemponto-

⁶⁹ Rácz Katalin: Szociális feladatellátás a kistelepüléseken és többcélú kistérségi társulásokban. In: Somlyódy Péter E. – Kovács K. (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Budapest. 2008, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 183–209. o.

kat elsősorban az óvodát, általános iskolát működtető települések képesek érvényesíteni a gyermekek és a felnőttek étkeztetését egyszerre biztosító konyha működtetése révén.

JELZŐRENDSZERES HÁZI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS

A Sellyei kistérség kivételével a felkeresett területeken megtalálható, de nem minden településen érhető el a jelzőrendszeres szolgáltatás. A szociális szakemberek a települések mindegyikében frissen bevezetett, bővítés alatt álló, örömmel fogadott szolgáltatásként írták le.

TÁMOGATÓ SZOLGÁLAT

A Mezőkovácsházai kistérségben térségi együttműködés keretében biztosítják a támogató szolgálat működtetését. A mezőkovácsházi székhellyel működő szolgálat gesztorként a térség 8 települése számára biztosítja a szolgáltatás működtetését. Működik támogató szolgálat Bácsalmáson is. A kistérséget látja el, de az önkormányzat a fenntartó. Encsen is van támogató szolgálat, amely kistérségi szinten működik. A társulás elemei: jelzőrendszeres, családsegítő, támogató- és gyermekjóléti szolgálat. 33 település – köztük a vizsgált települések közül Fáj és Fülökércs – bízta meg Encs város önkormányzatát, hogy intézménye által lássa el a felsorolt feladatokat. A kistérségben a civil szervezetek és az egyházak nem vesznek részt a szociális ellátásban. Mátészalkán szintén működik támogató szolgálat. Ópályiban egy és Géberjén két szolgálat is működik, melyeket civil szervezetek működtetnek. A Sellyei az egyetlen olyan kistérség, ahol nem működik ez a szolgáltatás.

KISTÉRSÉGI FELADATELLÁTÁS

A szociális alapszolgáltatások működtetése jelentősen eltér a felkeresett kistérségekben és településeken, tükrözve azt a folyamatot, amelynek során az utóbbi időben növekedett a társulások szerepe, és előrehaladt az integráció a szociális szolgáltatások területén. A kontinuum egyik végén azok a kistérségek állnak, amelyek már valamennyi szociális szolgáltatásukat egy térségi központba integrálták, és valamennyi szolgáltatást társulási formában nyújtják. Így a gyermekvédelmi és családsegítő szolgáltatást Encs város térségében az Encsi Többcélú Kistérségi Társulás keretében létrehozott intézményfenntartó társulás biztosítja a kistérség szinte minden településén. Fájon, Fülökércsen és Hernádvécsein a korábban önállóan működtetett családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok működését 2007-től a társulás látja el, az encsi Gondozási Központon keresztül. A településeken a feladatokat ellátók személye nem változott az összevonás során, munkáltatójuk azonban igen, a 34 települést ellátó 16 szakember a Gondozási Központ munkatársa lett.

A Sellyei kistérségben az Encsihez hasonló térségi Családsegítő és Gyermekjóléti Társulás működik. A Többcélú Kistérségi Társulás 2004-ben jött létre 35 település együttműködésével. A társulás által fenntartott családsegítő és gyermekjóléti szolgálat a 34 településen és Sellyén látja el a szociális alapfeladatokat kilenc családsegítő és nyolc gyermekjóléti szociális munkás foglalkoztatásával.

A Mátészalkai kistérségben is egyértelmű a térségközpont dominanciája, a térségben létrehozott együttműködés központja Mátészalka, a térségi szociális és részben az egészségügyi szolgáltatásokat is a Szatmári Kistérségi Egyesített Szociális és Egészségügyi Alapellátási Intézmények működteti. Az integrált szervezet az egyes ellátások esetében más és más települési körben nyújt szolgáltatásokat, így a családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatást Mátészalkán kívül Ópályi, Nagydobos, Nyírkáta, Jármi, Nyírmeggyes településeken is. A harmadik felkeresett település, Hodász önállóan látja el a szociális alapszolgáltatás biztosításának feladatait.

A Mezőkovácsházai kistérségben a térségi társulás csak későn, 2007-ben jött létre. A térség három 6-7 ezer fős települése felosztotta a feladatokat és kompetenciákat egymás között a térségi munkaszervezet kialakítása során. A szociális ágazatban létrehozott térségi együttműködés

keretében 2007-től a támogató szolgálat, a jelzőrendszeres segítségnyújtás és a szenvedélybetegek közösségi ellátásának közös, térségi szervezésű működtetését alakították ki. Az alapellátások, a családsegítés és a házi segítségnyújtás a kutatásunk során felkeresett mindhárom településen a városi, községi önkormányzatok működtetésében maradt.

A Bácsalmási kistérség településeinek kutatásunk idején a térségi szerveződés még nem érte el a szociális alapellátásokat. Mindhárom felkeresett településen, Kunbaján, Madarasom és a mindössze 413 fős Bácsszőlősen is a községi önkormányzat biztosította a családsegítést, étkeztetést és a gyermekjóléti szolgáltatást.

Már ebből a felsorolásból is látszik, hogy a kistérségi feladatellátás és kiegészítő normatíva nyújtotta lehetőségeket elsősorban a legnehezebb helyzetű települések igyekeznek kihasználni. Az integráció mértékét mutató kontinuum egyik végén ugyanis a vizsgálatba bevont legnehezebb helyzetű kistérségek (az Encsi és Sellyei kistérség) települései találhatók, míg a másik végén a valamelyest jobb helyzetűek (a Mezőkovácsházi és Bácsalmási kistérség), melyek akár önállóan is képesek ellátni a szociális szolgáltatásokat. A Mátészalkai kistérség több szempontból köztes helyet foglal el a két véglet között. Ez annak tudható be, hogy a kistérségi központ, Mátészalka nagyobb város (18 000 fős lakosságszámmal), mely méreténél fogva szélesebb szolgáltatási spektrumot kínálhat lakóinak és egyúttal a kistérség más településeinek is.

AZ ALAPSZOLGÁLTATÁSOKBAN DOLGOZÓ SZOCIÁLIS MUNKÁSOK HELYZETE

Az alábbiakban elsősorban arról a három szolgáltatásról beszélünk, amelyek elérik a nyomorgó családokat. Az idősellátási szolgáltatások, a házi segítségnyújtás és az étkeztetés, mint már említettük, nem érik el őket. Mindenekelőtt azért nem, mert a nyomorgó családokban nincsenek idősek, vagy ha vannak, azok nyugdíjjal rendelkeznek, ami forrást jelent a családok fiatalabb nemzedékének is, úgyhogy nem igényelnek – adott esetben térítési díj fizetéséhez kötött – szolgáltatást. Kutatásunk során minden kistérségben felkerestünk néhány idős, egyedülálló, kisnyugdíjast is, akik ugyan nem voltak jövedelmi értelemben mélyszegények, viszont többféle szempontból voltak depriváltak. Ők sem részesültek az idősellátási szolgáltatásokból, mert vagy külön élő gyermekeik gondoskodtak róluk, vagy igyekeztek magukat ellátni. A szociális szolgáltatások, mint fentebb már írtuk, terheltek a szegénygondozás stigmájával, így nem is szívesen veszik igénybe azok, akiknek lehetőségük van más források igénybevételeivel az önfenntartásra.

TÚLTERHELTÉG

Azokon a területeken, ahová a családsegítő és gyermekjóléti feladatokat ellátó szociális munkás hetente egyszer jut el, sokszor még az igények, szükségletek felmérésére sincs lehetőség. A települések önálló egységei, melyek közösségi viszonyai, társas kapcsolatai, az ott élők előtt álló lehetőségekkel és korlátokkal, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, külön világokat alkotnak. Ezek megismerése és kiismerése fontos, a segítő tevékenységet megalapozó forrásokhoz juttathatja a szociális szakembereket. Amikor a szociális munkás munkaidejének jelentős részét teszi ki a települések közötti ingázás, nem beszélhetünk a szakmaiságot előtérbe helyező térségi integráció előnyeiről. A problémákról így számolt be a sellyei aprófalvas szerkezetű kistérségben dolgozó családsegítő:

„Ott [Csányoszáron], mondjuk, hetente egyszer vagyok. De igazából, hogy ott akár programokat is szervezhessek, ahhoz hetente kétszer kellene ott lenni, meg persze a többi településen is..., vagy a délutáni órákban is [ott kellene lennem], hogy például egy-egy klubfoglalkozást tarthassak, ami egy kicsikét közösségépítő is lehetne, vagy párkapcsolat-segítő, vagy gyereknevelési programokat [tarthassak]. De van, hogy oda meg ki se jutok, csak egy hónapban egyszer vagy kétszer. Ez így nagyon rossz szerintem. Ugyanígy a gyerekjóléti kollegák is szenvednek, mert sok nekik [a munka].”

A tényleges, a rászorulókat igénybe vevő szakmai munkavégzés – például a tanácsadás, információszolgáltatás, forrásfejlesztés, preventív szolgáltatások, a felhasználó képviselete

a különböző társ szervezetekkel kapcsolatban – lehetőségei tehát meglehetősen korlátozottak. Az ellátandó települések közül a legkisebbekben, mint amilyen Piskó vagy Fülökércs, az esetek túlnyomó részében még a legalapvetőbb infrastrukturális feltételek – például a külön helyiség az ügyfelekkel történő tárgyaláshoz vagy az informatikai eszközök használatának lehetősége – sem adottak, de gyakran a nagyobb településekről is hiányoznak ezek. Ahogy az előbb idézett szociális munkás a nehézségekről szóló beszámolót folytatja:

„Mondjuk ilyen nagyobb településekre gondolva, ott az ún. nagyteremben szoktam félrevonulni, de külön önálló iroda nincsen. Csak külön vonulunk akkor, hogy azért a négy szemközti beszélgetés létrejöhessen. Tehát nem úgy [dolgozunk], hogy aki ott van bent a hivatalban [az hallja a beszélgetést], mert hiszen pont ez az, hogy van egy-két ember, akit ez akadályoz, hogy pont az előtt [a hivatalnok előtt] nem akar beszélni.”

A vizsgált hátrányos helyzetű települések önkormányzatainak nagy része, és főleg a legtöbb problémával küszködők, nem képesek saját erőből biztosítani a családsegítő szolgálatok számára a feladat ellátásához szükséges szakmai és személyi feltételeket sem. A vizsgált települési önkormányzatok jelentős hányada még a szakmai létszám bővítését sem tudta megoldani⁷⁰, ahogy azt az Encsi Gondozási Központ vezetője jelezte:

„A kistérségben az a nagy probléma, hogy nincsenek szakemberek. Működnek a szolgálatok, de nem szakképzett munkatársakkal. A családsegítő lehetett védőnő, tanítónő [...] Igaz, hogy a szociális területen a kistérség 33 településén nincsenek felsőfokú végzettségű alkalmazottak, Encs kivételével. Nem tudják a szociális munka eszközeit alkalmazni azok, akik nem szakemberek.”

A vizsgálat tapasztalatai szerint a többcélú kistérségi társulások létrejötte, egyes intézményi társulások működtetése, a „kiszereződések”, illetve a különböző módon, formában, jogcímen igénybe vehető plusz források bevonása sem segített alapvetően a helyzeten. Sőt, egyes kistérségekben (pl. Mátészalkai, Encsi kistérség) létszámleépítés is történt, mint azt a Mátészalkai kistérségben dolgozó családsegítő elmondta:

„Mióta csak egyedül dolgozom, mert tavaly ugye még ketten voltunk, előtte meg még hárman, de mióta magam maradtam, tényleg csak a legszükségesebbeket tudom elvégezni.”

A leépítés körülményeiről, a kényszerekről a következőket mondja a bácsszőlősi jegyző:

„2007-ig a családsegítő és a gyermekjóléti [szociális munkás] főállásban dolgozott nálunk, ha nem is teljes munkaidőben, de főállásban. Sajnos, a pénzügyi helyzet és a normatívák nagymértékű csökkenése rákényszerítik az önkormányzatot arra, hogy a gyermekjólétet társulásban lássa el. 2007 márciusában 4 település fogott össze, hogy a gyermekjólétet ellássa társulásban. Ez azt jelenti, hogy egy gyermekjóléti szakembert foglalkoztatunk közösen. Ez azt jelenti, hogy Bácsszőlőre egy napja jut. [...] Én attól félek, hogy ez az embereknek is nagyon rossz lesz, mert eddig Évi, amikor csinálta, állandóan közöttük volt, bármikor megkereshették, hallgattak a tanácsaira, most egy vidéki ember jár hetente egy nap, meghatározott időnként, nem tudja a családokat folyamatosan látogatni, nem tud olyan kontaktust teremteni.”

A megkérdezett szociális munkások szerint a családsegítés, a gyermekjóléti szolgáltatások ellátása, megszervezése szempontjából, valamint a felmerülő szükségletek, igények oldaláról vizsgálva, fokozottan problémás területeknek számítanak azok az apró települések, melyek a nyomorgó cigány családok gettóivá váltak, például Fáj, Fülökércs, Besence, és a nagyobb települések elzárt településrészei, mint amilyen az ópályi cigánytelep. Bár a települési térszerkezetből adódó problémák (aprófalú, elzárt települések, gettósodott települések vagy településrészek) számottevő befolyással bírnak – többek között – a helyi szociális szolgáltatásokra, a szociális szektor jelenlegi szabályozási és finanszírozási rendszere figyelmen kívül hagyja mind a településszerkezetből, mind a településeken végbemenő gazdasági-társadalmi folyamatokból fakadó problémákat. A szabályozás a szociális (alap)szolgáltatások kiépítését, működtetését a települések lakosságszámához köti, és nem veszi figyelembe, hogy az adott területeken milyen típusúak

⁷⁰ Erre, a jelenlegi folyamatokat figyelembe véve, a közeljövőben sem lesz lehetőségük.

és mértékűek a szociális problémák, melyekre a szolgálatoknak választ kellene találniuk. Ahogy a tanulmány korábbi fejezetében írtuk, az utóbbi évtizedekben megfigyelhető volt, hogy a városokban létalapjukat elveszített, gyakran eladósodott családok a kistelepülésekre költöztek, ahol olcsón lehetett lakáshoz jutni. A legnehezebb helyzetű családok is vándorolnak egyik kistelepülésről a másikra. Így a kistelepülések egy része gyűjtőhelyévé vált a sok problémával küzdő családoknak. A szociális szolgáltatások viszont – ahogy a fenti idézetből is kitűnik – pont ezeken a településen tudják legkevésbé ellátni a feladataikat.

Olyan esettel is találkoztunk, amikor az önhibájából forráshiányos kistelepülés nem tudta fizetni a több településen társulások formájában működtetett családsegítő és gyermekjóléti szolgálat ráeső költségét, ezért a családsegítő vezetője megtiltotta a munkatársainak, hogy kimenjenek a településre. Ezt csak akkor engedélyezi, ha kifejezetten valamilyen jelzés érkezik, hogy probléma van valamelyik családdal. A társulási forma és a társulásokhoz biztosított kiegészítő finanszírozás sem oldotta meg tehát a problémát, hogy a társulásokban nagyon szegény közösségek igyekeznek kihasználni a társulás nyújtotta előnyöket.

A nehéz, de nemigen becsült és rosszul fizetett szociális munkára az önkormányzatok gyakran nem találnak munkavállalókat. A magas munkanélküliségtől sújtott településeken sem jellemző, hogy a családsegítő és gyermekvédelmi szolgáltatási munkahelyekre sokan, akár csak egy-egy meghirdetett álláshelyre többen jelentkeznenek. Így a vizsgált településeken általában nem felel meg a törvényi előírásoknak a családgondozók létszáma. Ennek következménye, hogy nem mindig jutnak el a szociális munkások időben az adott településen élő családokhoz, és igazából csak ad hoc jellegű problémákban tudnak segítséget nyújtani, saját kifejezésükkel „tüzet oltanak”. A problémákat tetézi, hogy ha találnak is jelentkezőt a munkára, akkor sem bizonyos, hogy megfelelő képzettsége, kompetenciái vannak a jövőbeli munkatársnak a feladatra. A családgondozók képesítési előírásait az 1993. évi III. törvény szabályozza. Betartása, a megfelelő szakképzettséggel rendelkező személy megtalálása a szociális intézmények vezetői szerint komoly nehézséget okoz. Ezen lehet a képzésbe való beléptetéssel változtatni (ha van az önkormányzatnak vagy a kistérségi társulásnak pénze a dolgozók képzésére), erre a jogszabály lehetőséget ad. De addig is, míg a megfelelő kompetenciákkal a szociális munkás felvérteződik, marad a helyzetek megítélési alapjaként a józan ész, ahogy az egyik gondozási központ ma már végzett szociális munkás vezetője mondta:

„Józan paraszti ésszel is lehet eredményeket elérni. Én úgy dolgoztam tíz évet a szociális területen, hogy csak alapfokú végzettségem volt. Akkor is lehetett hatékony munkát végezni, bár kicsi volt a munka sikere.”

Ő megmaradt a pályán, hiszen a településhez kötötte a családja, háza, élete, de a fiatalok – ahogy több intézményvezető elmondta – rendszerint csak addig maradnak, amíg meg nem szerzik a diplomájukat. A legrosszabb helyzetű térségeket elhagyja a diplomát, érettségit és lassan a szakmát szerzők többsége is, így az önkormányzatok pénzén képzettséget szerzett szociális munkások is igyekeznek a jobb lehetőségek felé.

Mindez a szociális szolgáltatások lehetőségeit erősen beszűkíti, a munkatársakat pedig súlyosan túlterheli. A szociális munkásoknak a hiányzó vagy éppen képzésben részt vevő kollégák helyett is dolgozniuk kell, és elvárják tőlük, hogy minden feladatban álljanak helyt.

„Ha a családsegítőknak marad a beilleszkedést segítő program, elképzelhetetlen, hogy ezt el lehessen végezni. Nekem van átlagban 100 aktív korú! Hát arra kevés az egy családgondozó! Nem arra, hogy ez mellett a gyermekjóléti szolgálat feladatait is ellássam! Elképzelhetetlennek tartom” – mondta erről a Bácsalmási kistérség egyik szociális munkása. A települési családgondozók túlterheltsége az alacsony létszámból, a túl nagy ellátási körzetből, a túl sok feladatból, és nem utolsósorban a megbecsültség hiányából következik. A nem megfelelő létszámú családgondozó munkája formalizált, szerepük sok esetben a legsürgősebb és leginkább égető probléma elhárításából áll. A túlterheltségről a következőket mondta a sellyei családsegítő szolgálat vezetője:

„Épp a tegnapi nap folyamán volt egy szakmai ellenőrzésünk, a módszertani központ és a közigazgatási hivatal szociális- és gyámhivatala tartott ellenőrzést. Változatlanul azt állapították meg, hogy túlterheltek a kolleganők, létszámhiányban dolgozunk. Ez azt jelenti, hogy egy családgondozóra nyolc, tíz, tizenegy, tizenkét település jut, ami azt jelenti, hogy kétheti rendszerességgel tud körülbelül a településen megjelenni, ami nagyon kevés. Ahhoz is alig-alig elég, hogy tényleg a hatósági intézkedés alá vont családokat illetve gyermekeket megfelelően ellássa. Illetve egyre komolyabbak és nehezebbek az eseteink, nehezebben lehet kezelni a problémákat.”

Tehát egyre kevesebb idő jut az egyre súlyosabb esetekre. Ebből érthető, hogy nem egy esetben találkozunk a kiégettséggel a megkérdezett szociális munkások körében. A nehéz, hálátlan, gyakran a klientúrához hasonlóan stigmatizált és stigmatizáló munka felőrli a kollégák lelki ellenálló képességét. A sellyei családszolgáltató munkatársa a következőket válaszolta arra a kérdésre, hogy milyennek látja a szociális munkások megbecsültségét:

„Nullával egyenlő, a szükséges rossz vagyunk szerintem mindenki számára. Van azért, aki, mondjuk, elismeri. Vannak azért olyan családok, ahol elismerik. Van azért, ahol nagy segítség vagyunk, és értékelik, de vannak, akik nem, és a nagy átlag inkább nem a kliensek körében. Mondjuk, a fenntartók [közül] van, aki azt mondja, hogy ez teljesen felesleges, mert nem értik, hogy miért kell, meg csak sétálunk.”

A minőségbiztosítás követelményei miatt az adminisztratív munka mennyisége is megnőtt, ami tovább növeli a túlterheltséget.

„És amikor az ember hallja, hogy jön hozzá valaki, égne az áll a haja, hogy nem tudja a papírmunkát végezni. És ez baj, hogy azt szeretné, ha a kliens kívül maradna az ajtón, hogy be tudja fejezni a papírmunkát. Ezt nem szabadna” – mondta egyik családgondozó kérdeztünk, majd hozzátette a szociális szakmában jól ismert szlogent: *„Vagy családgondozunk, vagy adminisztrációt vezetünk.”*

A HELYI KÖZÖSSÉG HATÁSA A SZOLGÁLTATÁSOKRA

A szolgáltatások munkatársainak helyzetét az is befolyásolja, hogy miképp viszonyulnak a munkaterületük közösségének vezetői a szegényekhez. Az Életképek 5. darabjának vitájában a szociális munkások nemigen kaptak szót, de láttunk olyan települést, és idéztük is a tanulmány lapjain az ott dolgozó szociális munkást, amelynek polgármestere szívügyének tartotta a szegények segítségét, és a családszolgáltatókkal is együttműködött a közmunka szervezése során. Ezekben az esetekben ugyanazt a problémát látjuk, amelyről a közmunka szervezésével összefüggésben már beszéltünk. A szociális szolgáltatások – az azokat megalkotó szociálpolitikai döntéshozók szándéka szerint – a szolidaritás, az igazságosság és esélyegyenlőség értéktételezése alapján szerveződnek, a helyi közösségekben viszont más értékek élvezhetnek előnyt, például a közösség tagjainak köteleességtudását, önellátásra törekvését többre becsülhetik. Ezekkel szemben a szegények szolidaritásalapú pozitív diszkriminációja nem tűnik kívánatosnak. Azzal a jelenséggel is találkozunk, amikor a (képzetlen) szociális munkást a falu vezetői a szegények „megrendszabályozására” utasították.

Bár gyakran tapasztaltunk kimondottan a cigányokkal kapcsolatos előítéleteket, ellenségességet, meglátásunk szerint a társadalmi konfliktusok nem a roma/nem roma dichotómia mentén keletkeznek, hanem az alsó középosztály vidéki térségekre jellemző elszegényedéséből adódnak.⁷¹ A lecsúszó vagy legalábbis attól rettegő alsó középosztályiak számára a szegények életmódja egyrészt ijesztő lehetőség (megmutatja, hová is lehet eljutni egy „megcsúszás”, keresőképtelenné válás következtében), másrészt saját erőfeszítéseiket megkérdőjelező igazságtalanság. Ez a félelem érhető tetten az alábbi két interjúrészletben.

⁷¹ Más kutatás is megerősíti ezt a megállapítást, lásd: Jász Krisztina – Szarvák Tibor (2005): Az esélyegyenlőségi politika Janus-arca. Kistélepülések, társadalmak, konfliktusok. *Politikatudományi Szemle*, XIV. évf. 2. sz. 135–156. o.

„Eladósodtak a vállalkozások, nyakig úsznak a hitelben. Közüzemi számlák nincsenek kifizetve, a középréteg is csúszik le. Akik gazdagok, azok nagyon meggazdagodtak, azok elhúztak, a középrétegnek meg iszonyú erőfeszítésbe kerül, hogy taníttassa a gyereket, és tartsa azt a színvonalat, amit elért.” (Intézményvezető, Bácsalmási kistérség)

„Azt érzem, hogy még van egy-két parasztesalád, aki meg tud maradni azon a színvonalon, hogy »igen, én kitartok, és dolgozok, és akarok tenni valamit a faluért, a közösségért, magamért«. A többiek meg visszaesnek, visszasüllyednek arra a szintre, hogy »jó az nekem úgy is, ahogy a cigány megél«, és már nem is akar dolgozni. Rossz példát mutatnak, és a többi mélyszegénységben élő sem akar kikapaszkodni.” (Önkormányzati tisztségviselő, Encsi kistérség)

Az első idézett reflexió a jobb helyzetű Bácsalmási kistérségben hangzott el, és inkább a féltelmet szólaltatja meg, míg a másik a legrosszabb helyzetűek közé tartozó Encsi kistérség önkormányzati tisztségviselőjének kétségbeesését tükrözi. A szociális munkások is az alsó középosztályhoz tartoznak, maguk is nehéz harcot vívnak a megélhetésért, ráadásul kiszolgáltatottak a munkaadóiknak. Így súlyos lojalitáskonfliktusba kerülhetnek, ha igyekeznek a szociális munka értékeit munkájukban érvényesíteni, szemben a közösségek integritását őrző, a szétesés keserves tapasztalatából fakadó dogmákkal. Ráadásul a közösségek integritása, a széteséssel szembeni védelme maga is fontos érték és cél a szociális munkások számára. A túlterheltség és eszköztelenség mellett ez is hozzájárul ahhoz a sajátos probléma-vaksághoz, amelynek több példáját láttuk a szegény családokkal folytatott interjúkban. Ez vezet például a helyzet feltárását nélkülöző formális munkához a védelemben vételi eljárások során, amikor a nyomorgó családokkal szemben olyan elvárásokat támasztanak a hatósági ügyintézők és gyermekjóléti szociális munkások, amelyeket azok semmiképpen sem tudnak betartani.

Szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások a nyomorgó családok életében

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS MUNKÁSOK ÉS NYOMORGÓ ÜGYFELEIK KÖZÖTT

A felhasználóknak a szociális munkásokhoz fűződő kapcsolata természetesen attól függ, hogy az utóbbiak azt nyújtják-e, amit az előbbiek várnak. Az elvárások és nyújtások egyszerre vonatkoznak a segítő kapcsolat formái (kapcsolati) és tartalmi (a felhasználók szükségleteinek kielégítésére vonatkozó) oldalára. Az interjúk feldolgozása során vizsgáltuk, hogy a nyomorban élő családok mit várnak el a családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatásoktól. Az elvárások megfogalmazása során nem találtunk lényeges különbségeket az egyes települések, kistérségek között. Megélhetési nehézségei miatt a legtöbb szegénységben élő felkeresett család a mindennapi élet küzdelmeiben várt segítséget, azaz hozzájutást

- a pénzbeli (átmeneti segély, ápolási díj, közgyógyellátás),
- a természetbeni (ruha, bútor, élelmiszer) ellátásokhoz,
- az egészségügyi és oktatási szolgáltatásokhoz,
- a fentiekkel kapcsolatos fontos információkhoz.

Bár az igények hasonlóak, a megkérdezett klienseknek a családsegítő szolgálatokkal kapcsolatos tapasztalata, és ennek megfelelően véleménye is vegyes volt. Ebben a fejezetben a szociális szakemberek és ügyfelek kapcsolatát elemezzük. E kapcsolat legfontosabb jellegzetessége az ambivalencia.

A SZÜKSÉGLETEK KIELÉGÍTÉSE

A jó kapcsolat alapja az, hogy a szolgálat számon tartsa a felhasználók szükségleteit, és külön kérés nélkül nyújtson forrásokat, vagy a szükséglet felmerülése esetén a forrást elérhetővé tegye.

„Óhosszá szoktam mindig bemenni, ha valami bajom van. Mert ők tényleg sokat segítenek. A családsegítő mindig mondja, hogy »Tercsi, gyere, ha valami van«. Ha papírt kapok, akkor megyek, hogy nem merem kitölteni, mert nem bírom, hogy hogy kell. Akkor segít, kitölti, és ugye a többit el tudom intézni, mert elviszem. Most meg bent voltam nála, mert mondom, hát, most karácsonyra kéne próbálni a segílyt.” (Mezőkovácsházai kistérség, gyesen lévő, tartós beteg gyereket ápoló nő)

„De hogyha van valami olyasmi, akkor szólnak. Mert például a lakásfenntartási támogatást sem tudtam, hogy van, úgyhogy ők szóltak, hogy hát »van ilyesmi, tudsz róla?« Azt mondják, adjam be, »mert hát, neked is szükséged van arra«. Mert így jutottam én a lakásfenntartási támogatáshoz. A családsegítők, a családsegítők igen, [ők szóltak], hogy hallottam-e róla, tehát szólnak, hogyha van olyan külön valami.” (Mezőkovácsházai kistérség)

„Tilda [a családsegítő] az agyhártyagyulladásos veszély idején szólt, és értesítette a körzeti orvosunkat, aki nyugdíjas. Nagyon sok pénzbe került annak idején [az oltás], nyolcezer nem tudom hány forintba, és ő volt az, aki tudott szerezni az államtól ingyenes vakcinákat. És ő volt az, aki hozzájuttatta a három gyermekemet példának okáért ezekhez a vakcinákhoz. A mai napig is, az időseket is [értesíti], vakcinák jelennek meg tüdőgyulladás, influenza ellen, akit csak tud, bevon. Akkor a faluba működött, amióta ő itt van, tavasszal és ősszel vöröskeresztes szolgálaton keresztül ruhák, hát úgynevezett ingyen ruha turkálása, ő szervezte meg. És utána rendszeresen szervezte meg, külön kisgyerekeknek, külön nagyobb gyermekeknek, külön időseknek, hogy mindenkinek juthasson, szabályozva. Tehát ez mind rajta keresztül volt, amihez hozzájutottunk.” (Mezőkovácsházai kistérség)

Már láttuk a 4. esettanulmány kérdezettje esetében is, hogy a felhasználók számára a kérés szégyen, így a megbízhatóság, a tényleges segíteni akarás legbiztosabb jele a nyomorgó családok számára, ha nem kell a szociális munkásoktól kérni, anélkül is segítenek. A fenti idézetből kitűnik a jó segítő kapcsolat másik fontos jellegzetessége, a szolgáltatás körültekintő megszervezése. A szociális munkás a szükségletek kielégítését minden rászoruló számára lehetővé teszi, és arra is figyel, hogy a különböző csoportok (kisgyerekesek, nagy gyerekek, idősek) ne zavarják egymást. A szolgáltatás ez esetben nem stigmatizál, hiszen mindenki, akinek szüksége van rá, hozzájuthat a forráshoz. Némi támpontot a kapcsolat más jellegzetességeivel kapcsolatban is találunk az idézetekben. A szociális munkást keresztnevéen szólítják az ügyfelek, és tegezik. Ez arra utal, hogy a jó segítő kapcsolatot barátságként élik meg a felhasználók.⁷²

Persze az „úgy adjanak, hogy ne kelljen kérni” szabály alól is van kivétel.

„Én megyek be, ha valami bajom van. Csak oda megy ki, ahol valami gond van, hogy iszik a szülő... Bármilyen bajunk [van], mindenben segít. Ő nagyon, nagyon rendes. Sőt, ha szombat-vasárnap is gondunk van, ő fogad.” (Encsi kistérség, elvált nő, egyedül neveli 3 gyermekét, nem volt soha állása, jelenleg gyesen van, roma származású.)

A fenti idézet a kötelezés momentumára utal, ami elválasztja a szociális munkás és a kliensek közötti kapcsolat két fajtáját. A szociális munkás oda megy ki, ahol baj van, ahol kötelezni kell a szülőt valamilyen viselkedésre vagy annak elhagyására, míg az önkéntes kapcsolat, amelynek keretében a felhasználó megy be a szolgálathoz (azaz ő kontrollálja a kapcsolatot), mentes a kényszertől. Ezt a kapcsolatértelmezést már az esettanulmányokban is láttuk.

ÖNKÉNTESÉG ÉS KÖTELEZÉS

Mivel a szinte minden településen jelen lévő családsegítő szolgálatok alapelveként tartják számon az önkéntes megjelenést és segítségkérést, a rászoruló egy része nem kap segítséget. Az

⁷² David Howe könyve a tanácsadásban részt vevő kliensek tapasztalatairól ugyanerről számol be. Lásd: Howe, David: On Being a Client. Understanding the Process of Counselling and Psychotherapy. London, 1993, Sage.

önkéntesség elvárása ugyanakkor lehetőséget ad arra a sajátos probléma-vakságra is, amellyel nem egy esetben találkoztunk. Míg a fenti idézetben szereplő szociális munkásokat dicsérik a felhasználók, mert észreveszik azokat a lehetőségeket, forrásokat, amelyekkel a helyi szűkölködők életminősége javítható, mások azokra az eseményekre sem reagálnak, amelyek sürgős beavatkozást igényelnének a szociális szolgálatoktól. A 4. esettanulmány szereplője bent járt ugyan a polgármesteri hivatalban a lakása ügyében, de egy javaslattal elküldték, pedig nyilvánvalóan nem is értette, hogy miről van szó. A 3. esettanulmány kérdeztje pénzt költött egy reménytelen gyermekelhelyezési ügyben, holott a gyermekjóléti szolgálat szociális munkása egy segítő beszélgetéssel megkímélhette volna a fölösleges kiadástól az amúgy is súlyosan eladósodott családot. De – szerencsére csak egyszer-egyszer – ennél súlyosabb esetekkel is találkoztunk, amikor például az idős embernek nem volt, aki beadja az életmentő injekciót; amikor a család éhezett és fagyoskodott, mert az uzsorás kifosztotta őket; vagy amikor a gyerekek súlyos veszélyben maradtak a beavatkozás elmulasztása miatt.

A következőkben idézett interjúalanyunk egy túlnyomórészt romák lakta kistelepülésen él, munkanélküli, gyermekgondozási díjon lévő élettársával öt gyermeket nevel szociális ellátásokból.

„Ha tudnánk, hogy milyen segítséget lehet kapni. Mert ugye nem kérünk, mert mi nem vagyunk felvilágosítva úgy, hogy miket kérhetünk. Mert kérnénk. De ha nem tudjuk, hogy miket lehet kérni, akkor a véleményünk csak az, hogy létezik ez a szervezet, hogy családszolgáltató, meg mit tudom én. Az nagyon helyes, hogy egy ilyen létesítmény létezik, és az segít. De hogy mibe segít, azt a televízió nem mutassa. Meg kellene tartani egy ilyen kétórás előadást, az iskolába megszervezni, és akkor mondani ottan. Összehívni azokat a tagokat, akik tudnak segíteni, és azok elmondanák, hogy ezeket lehet kérni annak, aki rá van szorulva. És akkor tudnánk véleményt mondani. De így? A családszolgáltató akkor jön csak, ha valamelyik gyerek nem megy iskolába. Vagy mit tudom én, ha kiküldik ide. Akkor kijön, és azt mondja, gyerekek, ha igazolást nem visztek, fog jönni a büntetés. Ezt tudja csak mondani esetleg.”⁷³

Ahogy ebből az interjúrészletből is kiderül, a gyermeket nevelő kérdeztettek leginkább a gyermekjóléti szolgálattal való „összetűzéseket”, a szülők és a szolgálatok közötti feszültséget említették. A feszültségeket a gyermek veszélyeztetettségének megelőzésére, megszüntetésére, a gyermekek védelembe vételére szolgáló intervenciók váltják ki. Az ezekkel kapcsolatos sérelmeket minden kistérségben megemlítték a többgyermekes, szegénységben élő roma és nem roma családok egyaránt. A vizsgált települések egy részében a nyomorgó családok nem kaptak segítséget a veszélyeztetettség megelőzéséhez a családgondozóktól, a „gyermekvédelmis” szakemberekkel csak akkor kerültek kapcsolatba, amikor vagy védelembe akarták venni, vagy ki akarták emelni a családjaikból a gyerekeket. Egy négy gyermekét egyedül nevelő cigány asszony, aki előző lakóhelyén, egy nagyvárosban már sikerrel vette igénybe a gyermekjóléti szolgáltatást égető problémája megoldásában, így beszél a jelenlegi lakóhelyéül szolgáló kistelepülésen szerzett legutóbbi tapasztalatairól:

„Én megmondom úgy, ahogyan van: én négy éve elmentem a kórházba, hathónaposan elvetéltem, és gyámügyeseztek a hátam mögött. El akarták vinni a gyerekeimet az intézetbe, és én azóta megmondtam a gyámügyeseknek, hogy ha nem tudnak nekem kalácsot adni, akkor ne adjanak tanácsot se!”

PATERNALIZMUS ÉS HATÓSÁGI KÉNYSZERINTÉZKEDÉSEK

Az előbb idézett felhasználó beszámolójában tetten érhető a szolgáltatások szakmai munkájának leggyakoribb problémája: a szociális munkások nem tárgyalnak az ügyfelekkel, és nem gondolják, hogy együtt kellene működniük velük az olyan közös ügyekben, mint amilyen a gye-

⁷³ Ha a szolgáltatások súlyos hiányosságairól van szó, nem szeretnénk kollégáinkat egy-egy felhasználó megjegyzésével, saját vagy más szakemberek egyszeri megnyilatkozása alapján kötelességmulasztással vagy veszélyeztetéssel megvádolni, ezért az anonimitás megőrzése érdekében nem közöljük annak a kistérségnek vagy településnek a nevét, ahol az idézett interjút készítettük.

reket veszélyeztető helyzetek megszüntetése. Ugyanerről a problémáról a szolgáltatást szervezők, szolgáltatást nyújtók is beszámoltak, például egy jellemzően romák lakta település szociális munkása elmondta, hogy a családok legtöbbször nem veszik igénybe a családsegítő szolgálatot a veszélyeztetettség megelőzése érdekében.

„A családok nem igénylik a jó példa nyújtását, nem is szívesen engedik be a családsegítőket. A családsegítő-gyermekjólétis csak akkor lép képbe, amikor óriási baj van. Jegyzői határozattal és karhatalommal megy oda, és teszi meg a szükséges intézkedéseket a gyermek életében. Az, hogy a szülő nem jó példát mutat, és ezt szóvá teszem – akkor elzavarnak. Majd akkor megyek oda, ha nem adott a gyermeknek enni, ha jól megveri, és a védelembe vétel, gondoskodás a gyermekről, szükséges. Nem engednek beleszólni az életükbe.”

A „jó példa nyújtása” egyértelműen a szolgáltatás felhasználójának leértékelését jelenti, ami nyilvánvalóan ellenállást vált ki azokból a családokból, amelyek nap mint nap küzdenek a megélhetésért. Az elbeszélésből világosan látszik, hogy a segítségre hivatottak nem veszik figyelembe, hogy milyen lehetőségei, tudásai, készségei vannak a nyomorgó családoknak. Ezek a lehetőségek, tudások és készségek nagyban eltérnek a szakemberekéitől, miközben a szociális munkások jó példának nyilvánvalóan azt tartják, amit ők a középosztályi értékrend alapján mutatnak a nyomorgó családoknak. Már az is meglehetősen problematikus, hogy a szociális munkás ítéli meg, hogy mit jelent jó példát mutatni a gyermeknek. Mikor például rákérdeztünk, hogy miért nem akarnak a gyerekek iskolába járni, a szociális munkások vagy a szülők nemtörődömségét emlegették, vagy elismételték a szülők iskolaellenes kijelentéseit, de ezeket láthatóan nem vették komolyan. A „segítés” alapját tehát a szociális munkások egy részénél nem a társadalmi viszonyokról szóló tudás, hanem a középosztályi előítéletek alkotják. Az ítélkezésre a szülők védekezéssel válaszolnak: elkerüléssel, agresszióval vagy meghunyászkodással.

Egy több kistépelülésen dolgozó családgondozó így idézi fel, amit a segítő kapcsolatról a főiskolán megtanult⁷⁴:

„A családgondozás a család megismerésével kezdődik. Nagyon fontos momentum a családok megközelítése. Hogyan, milyen módon próbálok a család életébe beépülni. A családgondozás alapja ugyanis a családdal való jó együttműködés kialakítása. Ha ez sikerül, akkor a segítségnyújtás és problémamegoldás olajozottan működik, amennyiben nem sikerül a családdal jó kapcsolatot kialakítani, abban az esetben nehezebb lesz az együttműködés. A »hogyan közelítem meg a családot?« azt jelenti, hogy milyen minőségben jelenik meg náluk a szakember: »fekete aktatáskával adóellenőrként«, vagy pedig »lemegy az ő szintjükre«, ami annyit jelent, hogy emberként viselkedik, és barátságos hangnemben, számukra is érthető módon mondja el, hogy tulajdonképpen miért is van ő itt, és mi is a feladata.”

Amit ebből az idézetből láthatunk, és általánosan megfigyelhető a kérdezett szociális munkások esetében, az a paternalista, gyámkodó attitűd. A bizalom kialakításának szükségességét a szociális munkás helyesen említi, ahogy a barátságos viselkedés, a látogatás céljának tisztázása és a megfelelő nyelvhasználat követelménye is benne van a szociális munka szakmai előírásai között, de benne van a partneri viszony kialakításának követelménye is, ami viszont egyetlen esetben fordult elő az interjúkban, az első esettanulmány kérdezettjei esetében, akik „használták” a szolgáltatás nyújtotta lehetőségeket, viszont nem engedtek beleszólást az életükbe. Ha a beleszólást a felhasználó nem tudja elkerülni, akkor a szociális munkások előírnak, követelnek (bár barátságosan), és „lemennek az ő szintjükre”. A „felülről-lefelé” irányuló kommunikáció megfelel annak a társadalmi távolságnak, ami a középosztályhoz tartozó szociális munkások és klienseik között van. Jó esetben ezt még kiegészíti a jó szándék és a segítőkészség, amit a szolgáltatások felhasználói esetleg értékelnek, viszont a jótékonyság is komplementer viszony.

⁷⁴ A kérdezett szociális munkások általában fiatalok voltak, akik vagy nemrég szereztek meg a szociális munkás diplomát vagy éppen főiskolai tanulmányaikat végezték. Az interjúk során ezért leginkább tanáraikkal azonosítottak minket. Megválogatták, hogy mit mondanak, és mit nem. Erre az idézett kérdezett igen jó példa. Egy vizsgán is elhangozhatott volna ez a szöveg. Ami persze nem azt jelenti, mintha helyeselhetnénk ezt a megfogalmazást.

Nyilvánvalóan a gyámkodó attitűd és a szolgáltatásoknak a gyermek veszélyeztetésének gyanúja esetén kötelező jellege az oka annak, hogy a lehetséges felhasználók – és főleg a magukat szintén a középosztályhoz soroló lecsúszottak – elutasítják a szociális munkásokkal a kapcsolatot. A szociális szolgáltatások megítélése tehát ambivalens a szegények körében: egyszerre jelennek lehetséges forrást és veszélyt. A nyomorgó családok a gyámhatóságot látják a leginkább veszélyesnek, hiszen – amennyiben nem tartják be a szülők a védelembe vétellel kapcsolatos elvárásokat – a gyerekeket kiemelhetik a családból. A gyermekjóléti szolgálat, a családgondozó tevékenységét illetően nem ritkán fordult elő, hogy a családdal való kapcsolatfelvétel során a szolgálatot azonosították a „gyivivel”, melyről kérdeztjeink egy részének saját tapasztalatai is voltak, és úgy gondolták, a család megkeresésének célja gyermekük családból való kiemelése, intézetben való elhelyezése (a közkeletű rémkép szerint jön a csukott fekete autó, és elviszik a gyerekeket). A félelem nem is volt alaptalan, ahogy a 2. életkép szociális munkása esetében láttuk. Viszont egyes esetekben a gyermekek kiemelése elkerülhetetlen, hiszen megdöbbenő körülmények között élnek gyerekek például az ópályi cigánytelepen. Ahogy egy másik szociális munkás jellemezte a helyzetet: *„Még az állataimat sem tartanám így, mert megdöglének.”* Ha nincs mód a lakhatási körülmények javítására, rendszerint nem marad más lehetőség a gyerekek súlyos veszélyeztetettségének megszüntetésére, csak a családból való kiemelés. Ezért van az, hogy a helyi közösségekben a szociálpolitikai kedvezményekkel való visszaélés egészen másképp értékelődik, mint a büntető törvénykönyvben. A helyi forrásokat – és mindenekelőtt a szociális lakások hiányát – figyelembe véve reménye sincs a nyomorgó családoknak lakáshoz jutni másképp, és e nélkül a legmélyebb nyomorban élő családok a gyerekeik elvesztését sem tudják elkerülni. Ugyanezért a feketemunka-végzést is másképp értékeli mind a szociális szakemberek, mind a felhasználók, mint a politikai döntéshozók, ahogy fentebb már több esetben láttuk.

A gyámkodásra egyébként időnként – ahogy a 4. esettanulmány beteg, írástudatlan cigány asszony szereplője esetében láttuk – szükség lenne, hiszen a tájékozatlan, rossz fizikai és mentális állapotban lévő, nem egyszer értelmi fogyatékos embereknek szükségük lenne az aktív támogatásra, amit azonban sokszor nem kapnak meg. Ezért becsülik a felhasználók oly nagyra a kérények kitöltését, adott esetben a hivatalos ügyekben nyújtott érdekképviselést. A nemzedékek óta nyomorban élő családok jól ismerik, és adott esetben szívesen használják a paternalista kapcsolatokat, ahogy a 4. esettanulmány kérdeztje esetében is láttuk. A jótékony adakozó és szűkölködő koldus közötti kapcsolat része a szegénység kultúrájának, ősi hagyományai vannak a falusi közösségekben. A gazda-napszámos viszony is hordoz paternalista elemeket.⁷⁵

A gyámkodó attitűd, valamint a szegény családok lehetőségeinek, elképzeléseinek, sőt, időnként gyermekeik iránti odaadásuknak a figyelmen kívül hagyása hozza magával, hogy előfordulnak olyan esetek, amikor az érintett családok elutasítják a családgondozót, és feljelentéssel fenyegetőznek, határozottan fellépnek a zaklatás ellen. Ilyen esetekben mindenképpen sor kerül a hatósági intézkedésre, mert a hatósági beavatkozással szembeni ellenállás az együttműködés elutasításának minősül. A hatósági intézkedések, melyeknek az utolsó lépcsőt kellene jelenteniük, sok esetben az első és egyetlen beavatkozást jelentik. Ahogy erről egy kistelepülés jegyzője nyilatkozott:

„A legnagyobb probléma az iskoláztatással van. [A problémás családok] nem járatják a gyereket iskolába. Az oktatási intézmény megteszi ugyan nekem a feljelentést, és én meg is bírságolom, de »sajnos« segélyből élnek, segélyből nem tudom behajtani. Elzárásra átváltoztatom, napi ötezer forintjával, leüli az apa, vagy az anya, amelyikük akarja, le fogja ülni. Volt olyan anyukám, aki kijött, és a szemembe röhögött, hogy akkor sem fogja a gyereket iskolába járatni, ha a fejem tetején fogok forogni. Mert egyedül neveli két kiskorú gyermekét. Se elzárásra átváltoztatni, se közérdekű munkára nem tudom küldeni. A gyerek nem jár iskolába, és tudja, hogy nem tudok vele szemben csinálni semmit, és kiröhög.”

⁷⁵ Lásd: Kozma, Csoba, Czibere id. mű, 71. o. és kk.

Ismételt panasz, amit szakember kérdezettjeinktől hallottunk, hogy nagyon kevés gyermekvédelmi – azaz hatósági-kényszerítő – eszköz van a kezükben. Vannak esetek, amikor a hatósági eszköztárra szükség van, mert például a kapcsolatfelvétel is lehetetlen a szegény, sokproblémás családokkal. Előfordul, hogy a családgondozó nem tud bejutni a család lakókörnyezetébe, nem tud beszélni a családdal. Ezek a helyzetek azért is drámaiak, mert fokozzák a szociális munkások szorongását és bizonytalanságát. Ugyanis amennyiben a családon belül nagyobb probléma van, és esetleg komoly baj történik (pl. családon belüli erőszak, gyermekek súlyos bántalmazása, elhanyagolása), és ez nyilvánosságra kerül, a családgondozó felelőssége könnyen kerül az érdeklődés homlokterébe, főleg, ha az érdekeltek bűnbakot keresnek.⁷⁶

A zömében romák lakta kistérség szociális munkása is az eszköztelenségről vall a következő idézetben.

„Azzal is nagyon sokszor szembesülök a munkám során, hogy igazándiból nekik az nem segítség, hogy ha én elmondom [mit kellene tenniük, mert] például kapok egy iskolai jelzést, hogy nem jár a gyerek iskolába és fiúzik. Hogy próbáljak odafigyelni, és hogy a szülővel beszéljek. Nem nagyon érdekli a szülőket, hogy mit mondok. Nem is járnak a gyerekeik után szülőértekezletre sem. Nem veszik komolyan. Szokás az, hogy az igazolatlan hiányzás után az intézményekből az igazgatók küldik a jegyzőhöz a szabálysértést. Nevetnek rajta, nem foglalkoznak vele. Olyan gyerekekkel is találkozom, akik azt mondják, hogy leszárják azt, hogy én fenyegetem őket, hogy én esetleg azt mondom, hogy ha ő nem fogad szót az anyukájának, és nem jár iskolába [...] Hiszen a gyereknek van joga, kötelezettsége. Meg kötelező iskolába járnia 18 éves koráig. Elmondom a tanácsaimat, meghallgatják, de igazából nem érdekli [őket]. Azt mondja, hogy ő ezt a két évet már kibírja a lakóotthonban is. Sőt ott még jobb is lesz neki, mert ott még pénzt is kap, havonta 5300 forint zsebpénzt is, amit itthon a bűdös életben nem kapna meg. És ott ő neki, hú, de jó, mert ott neki mindene van, gyakorlatilag szabad, mintha idehaza lenne, hiszen mint olyan, a zárt intézmények megszűntek. Nem lehet már a gyerekeket sem azzal nagyon ijesztgetni, hogy most intézetbe kerülnek, mert az intézeti forma, mint olyan megszűnt. Egy-két olyan speciális zárt otthonra lenne szükség..., vagy van Magyarországon. Egyre többre lenne szükség. Nekem is van olyan gyerekem, aki átmeneti elhelyezésben volt, de hát többet volt idehaza, mint a lakóotthonban. Három nap leforgása alatt négyszer megszökött az intézményből. Nem visszatartó nekik már ez sem, ez a szakellátás. Nagyon ki van fordulva ez az egész szemlélet, meg ezekkel a mai gyerekekkel nagyon nehéz, tényleg. És én nem tudom, hogy a szülőktől is otthon, mit látnak [...] Meg hát »jó, ha most nincs kedve iskolába menni, akkor ne menjen«. Én hiába megyek el, és látom el napi szinten tanácsokkal. »Maga ne magyarázzon bele, ha nem tud pénzt adni, akkor ne jöjjön ide«, mondják sokan. Szóval gyakorlatilag nagyon nehéz feladat. Mondom, annak nagyon örülnek, a látványos dolgoknak, ami kézzelfogható, ha kapnak valamit, élelmiszersegélyt, vagy ruhasegélyt, akkor meg tudjuk tölteni a kultúrházat, de ha én egy drogprevenciót szeretnék, vagy egy ilyen szexuális felvilágosítást szeretnék tartani, arra sajnos nincs jelentkező. Úgyhogy ilyen problémákkal is küszködünk.” (Családgondozó, Sellyei kistérség)

Ebben az esetben szintén a gyámkodó attitűd megnyilvánulását látjuk. A szociális munkás megmondja, hogy mit kellene az ügyfélnek tennie. Ő tanácsnak nevezi, de inkább utasítás, amihez, ha nem teljesítik, szankció kapcsolódik. A fenyegetésnek viszont nincs értelme, mert a – láthatóan igen tájékozott – kamaszoknak a kilátásba helyezett büntetés nem riasztó. Ismerőseik, esetleg hozzátartozóik vannak gondozásban, látják, hogy ott jobb körülmények közé kerülnének, mint otthon. A szülők világosan megmondják, hogy mi a probléma a tanácsokkal: *„ha nem tud pénzt adni, akkor ne jöjjön ide”* (papolni – tehetnének hozzá). Lefordítva szakmai értelmezésre: ha nem foglalkozik azzal, hogy meg tudják-e az ügyfelek tenni, amit elvárnak tőlük, nem tesz

⁷⁶ Az utóbbi időben parázs vitát váltott ki szakmai körökben az a törvénymódosítási javaslat, hogy amennyiben a gyermekek súlyos következményekkel járó veszélyeztetése esetében elmaradt a jelzés és intézkedés, büntethető(ek) legyen(ek) a mulasztást elkövető szakember(ek).

hozzá az elvárások teljesítéséhez hiányzó feltételek előteremtéséhez, akkor nincs értelme a látogatásnak és a tanácsoknak.

A szakemberekkel folytatott interjúkban újra meg újra előkerül a fenyegetés, mint egyetlen eszköz az utasításokat nem követő, „az együttműködést elutasító” szülők „meggyőzésére”.

„Itt többször volt jegyzőváltás. Volt jegyzőnk, aki azt mondta, hogy a családtól, a gyerekek szájától veszi el a pénzt, ha a gyerek nem jár iskolába. Most jött egy jegyző, aki két éve itt van, az keményen fellép az iskola miatt. Elsőnek figyelmeztet, ha az első figyelmeztetés nem elég, utána húsz-harmincezer forintos büntetés... Az már megteszi a hatását. Kelletlenül is, meg nem is, elhozza az iskolába [a gyereket].” (Mátészalka, cigány önkormányzat)

„A települési gyermekvédelmis védelembe vételt kezdeményez, ha a család nem viszi el a gyermeket kötelező oltásra, de csak ijesztésképpen. Persze ez indokolatlan, de ezzel tud hatni rájuk.” (Encs, Gondozási Központ)

A fenyegetésre, az ellenőrző-büntető attitűdre a legfőbb magyarázat, hogy így tudják megvédeni a gyermekeket a szülői felelőtlenség következményeitől. Ez a szemlélet azért előítéletes, mert eleve abból indul ki, hogy a szülők nem akarnak jót a gyerekeiknek. A szociális munkások nem vizsgálják, hogy a gyerek miért nem akar iskolába járni, vagy a szülő miért nem viszi a kicsit az oltásra. Ez a „tűzoltás” következménye: nincs idő és energia az ügyek alapos feltárására, a problémák megoldásának elősegítésére pedig mégannyira sincs. A megértő, a tárgyalást alapvető eszköznek tekintő attitűd a belső feszültségektől terhelt közösségekben azért sem látszik kívánatosnak, mert a szociális munkások munkaadói sem abból indulnak ki, hogy szociális szolgáltatásoknak a kötelességek teljesítésének feltételeit kellene megteremteniük. Mint az előző fejezetben már írtuk, a leépülő közösségek vezetőinek alapvető problémája, hogy miképp tartsák fenn a kontrollt a közösség folyamatai fölött, azaz hogyan akadályozzák meg a település gettósodását, a problémák halmozódását. A kontroll hatalmi eszközökkel, adott esetben legális kényszerrel történik, nem megértő attitűddel, a rehabilitáció, a tárgyalás eszközeivel. A büntető eszközök sürgetése ebből fakad. A kontroll elutasítása (melyet a szociális munkások rendszerint a segítség elhárításának minősítenek) esetén a felek harcra kényszerülnek, a szociális munkás és kliensei közötti kapcsolat pedig rabló-pandúr játszává silányul. Ennek végpontja az az eset, amelyet már idéztünk, amikor a (képzetlen) szociális munkást a polgármester felváltva küldi ki a rendőrséggel a szegények „megrendszabályozására”.

A harcban egyébként a családok nem egyszer sikerrel járnak, ahogy a korábban már idézett ópályi szociális munkás megjegyezte⁷⁷.

„...ideiglenes hatályú elhelyezés, javaslat ellenjegyezve, jelzőrendszer kezdeményezésére, határozat megszületik, én javasoltam egy gyermekbeszállítást, hogy szedjük össze [a gyerekeket]. Itt mindenki sírt, pánikolt. A gyerekek azóta sincsenek beszállítva, az igazolatlan mulasztás kegyetlenül ketyeg, anyuka legutoljára hetvenötezer pénzbürságot kapott, és az uzsorástól szerzett pénzből fizeti.”

A kontroll eszközeinek egyébként van helye a szociális munka eszköztárában, amennyiben tiszta a helyzet, minden fél tudja, hogy miről van szó, azaz egyértelmű, hogy a gyerekek megfelelő fejlődésének biztosítása érdekében kell a követelményeket teljesíteni, és a feltételek megteremtésén a szociális munkás dolgozik.

Az ópályi családgondozó esetéből az is világos, hogy a következmények elmaradása – bár időleges haladékot ad a családnak –, azt is jelenti, hogy a gyermek megmarad a veszélyeztető helyzetben, sőt a további büntető intézkedések következtében a család a korábbinál is rosszabb szituációba kerül. Az iskolai mulasztások bírságolása kétélű fegyver. A kemény, következetes fellépés – az iskolai mulasztások miatti büntetések kiszabása – a tapasztalatok szerint növeli az iskolába járás gyakoriságát és intenzitását, de a szándékoltól eltérő hatást válthat ki. A pénzbürságok a segélyeken nem behajthatók, viszont börtönbüntetés vállalására kényszeríthetik, vagy az illegális megoldások felé – itt az uzsorakölcsön felvétele felé – terelhetik a szülőket, ami a család ellehetetlenüléséhez vezet.

⁷⁷ Lásd: Életképek 3.

Az ópályi családgondozó elbeszélése még egy kérdésre mutat rá. A szociális munkásoknak nemcsak a családokkal, hanem a felhasználók környezetének tagjaival is dolgozniuk kell, így a gyermekes családok esetében mindenképpen tárgyalásba kell bocsátkozniuk a nevelési-oktatási intézményekkel a gyerekek érdekében. Az ilyesféle intervencióra láttunk példákat a fenti idézetekben: a Mezőkovácsházai kistérségben dolgozó családgondozó hatékonyan dolgozott együtt a polgármesteri hivatallal, lakásfenntartási támogatáshoz juttatta ügyfeleit, a másik esetben pedig ingyenes vakcinát szerzett a nélkülöző családok tagjainak; egy másik, szintén idézett esetben a bácsalmási szociális szakember a közfoglalkoztatással kapcsolatos ügyekben működött együtt a polgármesteri hivatallal. Ez a kérdés már átvezet a következő fejezet témájához.

SZOLGÁLTATÁSI REPERTOÁR

Ebben a fejezetben igyekszünk feltérképezni azt a szolgáltatási repertoárt, amit a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások ajánlanak nyomorgó ügyfeleik számára. Mivel a szegénység mindenekelőtt a forrásokhoz való hozzáférés kérdése, a szegények annak mentén ítélik meg a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatásokat, hogy azok milyen forrásokat tudnak biztosítani számukra. Természetesen – ez a korábban már említett Maslow-féle szükséglet-hierarchiából következik – az alapszükségletek kielégítésében való közreműködésüket várják elsősorban. Ezek a szükségletek elsősorban az élet materiális feltételeire vonatkoznak, anyagi szükségletek: átmeneti segély, élelmiszer, ruha, bútor, az önellátáshoz föld, vetőmag, növénykültúra. Szinte minden interjúban előkerült, hogy kapott-e valami anyagi segítséget a család az önkormányzattól, a szociális szolgálatoktól, civil szervezetektől. Az alapvető szükségletek közé tartozik még a biztonság iránti szükséglet, az alapvető szolgáltatásokhoz, oktatáshoz, egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés és a közintézményekbe, piacra, bevásárlóközpontba való eljutás, a hivatalos ügyek intézéséhez szükséges tudás, a lakhatási és higiéniai szükségletek. A kiskertben megtermelt javakat meg kell védeni, a családi erőszaktól ki kell szabadulni, a gyerekeknek el kell jutniuk az iskolába, és a tanuláshoz kell felszerelés, a betegségeket gyógyíttatni kell, a bevásárlóközpontban olcsóbban lehet bevásárolni, a hivatalos levelekre válaszolni kell, a segélykérelmet ki kell tölteni, a tetőt meg kell javítani, hogy ne essen be az eső, tiszta ruha kell a gyerekeknek az iskolában, a felnőtteknek a közintézményekben, orvosi rendelőben a tisztes megjelenéshez. A mindezen javakhoz való hozzáférés segítése a szegények gondozásának legalapvetőbb eszköztárát jelenti.

ADOMÁNYOSZTÁS

Az interjúkban a legtöbbször említett, segítségként számon tartott szolgáltatások a különböző anyagi javak juttatásához vagy az ilyen javakhoz való hozzájutás elősegítéséhez kapcsolódtak. A különböző adományok szerzését és elosztását a legtöbb kistérségben végzik a családsegítők (vagy a polgármesteri hivatal), de a Mezőkovácsházai kistérség szolgáltatásai élen járnak ebben, szinte minden interjúalanyunk megemlítette, hogy kapott élelmiszer-csomagot:

„Hát most volt a cukorosztás, liszt volt, tészta volt, és akkor szoktak küldeni nekünk papírcédulát, hogy menjünk be, hány órától, vagy milyen napon átvehetjük. És akkor úgy kaptunk kristálycukrot, lisztet, tésztát, és az jó volt, nagyon-nagyon jó volt.”

„Meg, amikor jönnek különböző helyekről ezek az élelmiszer-csomagok. Szolgálatoktól, szervezetektől? Igen, igen. Hát a Vöröskereszt, akkor van valami EU-s akármilyen, nem tudom mi az. Akkor én szoktam a Nagycsaládosok Egyesületétől is kapni.”

„Szoktunk kapni ilyen kisebb csomagokat. A gyerekek részéről, meg ugye, mi is mind felnőttek élelmiszert, cukrot, lisztet, ilyesmit. Ez a családsegítőktől van. Ők honnan kapják? A Máltai Szeretetszolgálattól, én úgy tudom.”

„Csomagokat szoktunk kapni, igen. Hát cukrot, lisztet, ilyesmit kaptunk már most is ugye kétszer egymás után. Hát a családsegítők osztották, hogy most azt hiszem, hogy a Baptista Szeretetszolgálat adománya, úgy tudom, de nem vagyok benne biztos, azt a családsegítők osztották.”

A gyermekjóléti szolgálatok több helyen szerveznek ingyenes étkeztetést nyárra. Ez olyan szolgáltatás, amelyet szívesen vesznek igénybe a szegény családok. A forráshiányos önkormányzatok civil szervezet közreműködésével oldják meg ezt a feladatot.

„A Gyermekétkeztetési Alapítvánnyal⁷⁸ jók a kapcsolataink, és nagyon sokszor azért kellett kivonulni a családgondozónak, mert azt tapasztaltuk, vagy jött a jelzés az óvodából, hogy falánk módon eszik a gyerek, és az óvónő úgy vette észre, hogy délután megkapják az uzsonnát, és akkor üres hassal fekszik le a gyerek. Mert nem biztos, hogy jut, még ha mennyiségileg igen, de minőségileg nem. Ezek a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek. Nyáron ezzel a Gyermekétkeztetési Alapítvánnyal van kapcsolatunk, és volt már rá példa, hogy nyáron ingyen volt ez az étkezés. Összeültük azokat, akik igényelnek, és akkor kaptak nyárra. Elvitték a konyháról. Úgy is lett megmondva, hogy ebédhordót vegyenek, és akkor hazavitték.” (Bácsalmás, Gondozási Központ)

„Családsegítő szolgálat központja is Encsen van, a települési családgondozók munkáltatója is a Gondozási Központ. Egy hónapban egyszer találkoznak Encsen, rendkívüli eset esetén értesítik a vezetőt. Feladatuk közé tartozik a települési programok szervezése, a Gyermekétkeztetési Alapítványtól kapott élelmiszer szétosztása. A településeken a rászorulókat listáját az önkormányzatok állítják össze.” (Encs, Gondozási Központ)

Az adományosztás egyik sajátos esete a szociális földprogram⁷⁹. A nyomorgó családok számára azért is igen fontos ez a program, mert támogatja saját önellátási törekvéseiket. Mint a szegény családokkal folytatott interjúkból láttuk, több család maga is igyekszik állatokat tartani, és megművelni a ház körüli kiskertet, hogy így biztosítson a családnak jobb megélhetést. A szegények gondozásának egyik legfontosabb formája a családok saját, a közösségi hagyományoknak megfelelő törekvéseinek támogatása. A szociális földprogram sikereiről és kudarcairól az encsi Térségi Gondozási Központ munkatársát idézzük.

„A földprogram keretén belül osztottunk tyúkokat. Most voltunk majálison, és beszélgettem a családokkal, például a kisgyerekeknek is van külön tyúkjuk, amit ő gondoz. És jár ki, nézi a tojást. Nagyon jó dolgok ezek. A burgonyát is tudjuk, hogy a fazékban köt ki, nem ültetik el. De most hallottam az egyik család fiától, hogy tán az édesanyja nem elég krumplit ültetett el. De azért van, ahol van közösségi föld, kijárogatnak oda, részt vesznek ebben a programban, aztán van olyan is, aki a következő évben nem kapja meg a földterületet, mert az előző évben nem művelte meg. De hát ennek az ellenőrzésére kell egy-egy ember. Na, most nálunk elég sok munka van, most még egy embert tegyünk oda nekik, szerencsétleneknek.”

Szerintünk nem igazán az ellenőrzésre kellene talán egy ember, hanem a termelés támogatására. Nem derül ki a szűkszavú elbeszélésből, hogy foglalkoznak-e a szociális szakemberek a családok felkészítésével a földprogramban való részvételre. Bár – mint láttuk – a megkérdezett családok jó része rendelkezik ehhez megfelelő szakértelemmel, de arra is voltak utalások, hogy nem mindenki, és főleg nem a városokból kitelepültek. Az is jellemző, hogy itt megint az Encsi kistérség egyik szociális munkását halljuk az ellenőrzés hiányáról beszélni.

Szakember kérdezettjeink említettek egy korábbi projektet, amely szintén a szociális gazdaság témakörébe tartozó kezdeményezés volt, mint a szociális földprogram. A 2004-2005-ben zajlott „Fészekrakók a Belső-Cserháton”⁸⁰ című projekt keretében vályogvetésre tanítottak cigányembereket, akik – úgy tűnik – már elfelejtették ezt az ősi mesterséget. A vályogtéglákat szegény családok házainak kijavítására, bővítésére használták fel. A szakemberek a projekt árnyoldalát emlegették, mivel annakidején súlyos konfliktusokat okozott a közösségben, hogy kinek a házát javítsák-bővítsék. Ennek ellenére nagyra értékelhető ez a kísérlet, melynek folytatásáról sajnos nincs tudomásunk.

⁷⁸ Lásd: <http://me.gyea.hu/>

⁷⁹ Lásd: <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=1052&articleID=5666&ctag=articlelist&iid=1>

⁸⁰ Lásd: <http://www.cserehat.com>

INFORMÁLÁS, HIVATALOS ÜGYEK INTÉZÉSE, ÉRDEKKÉPVISELET

A hivatalos ügyek intézése, a segélyekkel és ellátásokkal kapcsolatos ügyintézés, a hatóságok előtti érdekképviselés is javít a nyomorgó családok élethelyzetén.

„Annyi volt, mikor az ápolási segélyt intéztem, a hivatalban azt mondták, hogy nem jár, mert méltányossági gyes volt eddig a beteg gyerek után, viszont azt a miniszter úr megszüntette, lett helyette ápolási segély. Mentem be [a polgármesteri hivatalba], és azt mondták, hogy ilyen nincs, csak hogyha mozgáskorlátozott. Akkor mentem be ezekhez a Zsuzsákhoz [a családgondozó], és mondták, hogy, de jár. A rendeletet kinyomtatta, visszamentem, és akkor utána folyósították.” (Bácsalmási kistérség)

„A válásba is mindent ő [a családgondozó] intézett nekem. Mindent ő rendezett nekem, hogy jó legyen, meg ne fizessek. Mikor idekerültem, ő írta nekem a papírokat, hogy ide kapjam a családit, ne járkáljak én, ne költsem buszra, vonatra a pénzt. Mindent leír, van úgy, hogy telefonon el tudja intézni.” (Encsi kistérség)

„A lányt több mint egy éven keresztül a tudógondozóba hordtam, mivel hogy asztmás, meg allergiás, és senki nem foglalkozott vele, mert nem folyamatosan fulladt vele. És mondtam [a családgondozónak], hogy adjanak gyógyszert, mert ez nem állapot. Sikerült, most már kapja a közgyógyot.” (Bácsalmási kistérség)

„Mármint volt olyan is, hogy nagyon sok villanyszámlát kellett fizetnem, és egyszerre nem tudtam, és kértem őket, hogy segítsenek abban, hogy részletre fizessem. Tehát hogyha ilyen gondjaim vannak, akkor nyugodtan fordulhatok hozzájuk, mert ők segítőkészek [...] Elintézték azt, hogy részletre fizessem, aztán helyrejött a dolog.” (Sellyei kistérség, tartós beteget ápoló, roma anyja)

„A közgyógyról, a fogyatékosügyi támogatásról] itt szereztem információt, a családsegítőnél, ott szóltak nekem, és ott segítettek. Ők töltöttek ki nekem minden papírt, tehát küldtek a doktor úrhoz, hogy ő aláírja, és ők postázták nekem itt, ők címeztek meg nekem mindent, úgyhogy sokáig járkáltam hozzájuk, amit köszönök is nekik, mert segítettek. Segítettek, bármiben bementem hozzájuk, mindenbe segítettek. Ezt az ápolási díjat is ők mondták, hogy nekem jár alanyi jogon, hogy ne kelljen járjak Mezőkovácsházára a munkaügyre, mer oda kellett mennem háromhavonta.” (Mezőkovácsházai kistérség)

Több szociális munkás elmondta, hogy ha tájékoztatja ügyfeleit, akkor sok esetben konfliktusba keveredik az önkormányzattal, mert „munkát csinál nekik”. Ahogy már fentebb láttuk, az önkormányzatok egy része nem szívesen ad segélyt, nem is szabályozza a segélyezési gyakorlatot, így arra nem is lehet számítani. A családokkal készített interjúkból az is kiderült, hogy időnként az önkormányzatok is tájékozatlanok a szociális ellátórendszer nyújtotta lehetőségek, az adható, igényelhető pénzbeli és természetbeni juttatások, illetve a kapcsolódó szolgáltatások tekintetében. Ezt a problémát a családokon kívül egyes kistérségekben a családsegítők is megemlítették.

„Több esetben maguk a polgármesterek sincsenek tisztában a szociális rendszerrel. Ha a polgármester nem látja át az ellátórendszert, illetve ha nem tudja azt, hogy milyen szolgáltatás mit jelent, meg hogy milyen ellátáshoz mi kapcsolódik, akkor nem igazán tudja ott, azon az adott településen azt megszervezni, hiszen ez általában az önkormányzatok feladata, hogy ezt megszervezzék.” (Sellyei kistérség)

CSALÁDI VESZÉLYEZTETETTSÉG MEGSZÜNTETÉSE

Néhány interjúalany pozitívként említette meg a szociális munkások eredményes közreműködését a családban kialakult veszélyeztetettség megszüntetésében. Egyes megkérdezettek jelentős segítségnek tartották a krízishelyzetek során igénybe vehető szolgáltatásokat, a folyamatos kapcsolattartást, támogatást is. A következőkben idézett kliens azért kért segítséget a gyermekjóléti szolgálattól, mert a férje bántalmazta őt és gyermekeiket:

„Ugyanúgy ment a brutális verekedés, ivás. Egyszerűen már a gyermekvédelmishez fordultam, hogy csináljunk valamit. De akkor közben már terhes voltam a kislánnyal, és terhesen otthagytam

az egészet. Mindennapos volt a veszekedés, úgyhogy elmenekültem. Egy évet voltam anyaotthonban, a gyermekvédelmis segített eladni a csépharaszti házat, úgy tudtam ilyen messzire költözni.” (Bácsalmási kistérség, 37 éves, négygyermekes, több szempontból deprivált helyzetű, gyesen lévő, egyedülálló anya).

Jellemző, hogy a biztonság iránti szükséglet kielégítésére csak ezt az egy példát találtuk, és annak kedvezményezettje is nagyvárosból jött, ahol a szociális munkások számára az ilyesféle segítségnyújtás jól ismert. Míg viszont a lopásokról a több településen beszéltek (lásd például Életképek 5.), a rendőrséggel való együttműködésről, a kiskertek megvédéséről sehol sem esett szó.

FORRÁSOKHOZ, ÉLETMINŐSÉGET JAVÍTÓ SZOLGÁLTATÁSOKHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS ELŐSEGÍTÉSE

A falu- és tanyagondnoki szolgálat, melyről korábban már részletesen szoltunk, elsődleges feladata a forrásokhoz, életminőséget javító szolgáltatásokhoz való hozzáférés elősegítése, de a településeken lévő más szolgáltatások intervenciók repertoárjában is szerepelhet az ilyesfajta szolgáltatásszervező tevékenység. Kiemelésre érdemes jó gyakorlatnak tekinthetjük például azt az esetet, amelyben a Sellyei kistérség egyik településének idősek napközi otthona középkorú, munkanélküli, alkoholproblémával küzdő férfiak segítségét vállalta. Ez volt az egyetlen olyan eset, amelyet hallottunk, amikor a szolgálatok olyan problémák megoldását – e férfiak étkeztetését, egészségügyi ellátáshoz juttatását, ruháinak kimosását – vállalták, amelyek nem tartoztak a szolgálat feladatai közé. Láttak egy problémát, szerettek volna a megoldásban segíteni, és ezt meg is tették. Nyilván nem kapnak érte normatívát, nyilván ez csak amolyan önkéntes munka, de olyan attitűdöt mutat, amelyet példaként állíthatunk a szociális munkások elé. Már csak azért is tehetjük ezt, mivel – mint fentebb már jeleztük – az egyik legnagyobb gond a szolgálatok működésével a vizsgált kistérségek egy részében a probléma-vakság volt. Miközben panaszkodnak a szociális munkások az eszköztelenségre, gyakran láttunk olyan eseteket, amelyekben a rendelkezésre álló eszközöket sem használták fel a nyomorgó családok segítésére. Láttunk például használaton kívüli mosógépet, kihasználatlan tisztálkodási lehetőségeket, konyhákat. Az egyes szolgáltatások merev határai csökkentik a szolgáltatások hatékonyságát. A merev határok fenntartása érdeke az önkormányzatoknak és a szociális intézmények vezetőinek, ugyanis – ahogy több, a helyi szakemberekkel készült interjúban elhangzott – a szolgáltatásokat is stigmatizálják a stigmatizált felhasználók. Ez utóbbi problémára utal például az, hogy a házi gondozásban a felhasználók nem fogadják el a közmunkásokat, holott takarítani, fát vágni, udvart rendbe tenni, vásárolni, gyógyszert kiváltani a legkevésbé felkészültek is tudnak.

A szolgáltatásszervezési tevékenységek közé sorolhatjuk azokat az innovatív kezdeményezéseket, amelyek a területen megjelenő civil szervezetek, projektek nyújtotta lehetőségeket nyitják meg a szegénységben élő családok számára, és ezzel igyekeznek színesíteni a szociális szolgáltatások palettáját. A Mátészalka Szatmári Kistérségi Egyesített Szociális és Egészségügyi Alapellátási Intézmények igazgatója számolt be arról, hogy a Kapu program⁸¹ keretében munkatársai önkéntesek bevonásával kapcsolatos képzésen vettek részt, és önkénteseket alkalmaznak. A Biztos Kezdet⁸² gyermekházat az Encsi kistérség szociális szakemberei említették jó példaként. Azért is illik az életminőséget javító, gondoskodó intervenciók sorába, mert valóban eléri a legnehezebb sorsú gyermekeket, családokat. Ugyanebbe a körbe tartozik a daganatos betegek életminőségét javító szolgáltatás, amit Pécs környékén a Szociális Háló Egyesület⁸³ nyújt.

Az egyik Fülökércsi hatgyermekes, jelenleg gyesen lévő roma kérdeztünk beszámolója nyomán bukkantunk egy másik civil szervezetre, mely a tartós munkanélküliek helyzetén igyekszik javítani. Kérdeztünk szerint férje éppen fűrészes tanfolyamra járt, melynek elvégzése után a Többet Együtt Egmásért Roma Alapítvány munkát is fog számára biztosítani. Az alapítvány

⁸¹ Lásd: www.szmi.hu/images/dok/Folyoirat/2004/kapocs13vegleges/kapu.pdf

⁸² Lásd: <http://www.biztoskezdet.hu/site/doc/section/16/id/71>

⁸³ Lásd: <http://www.szohe.hu/index.php?id=1&lang=>

példája azért is igen érdekes, hiszen ezt a szervezetet egy munkanélküli cigány ember hozta létre. Az alapítvány történetét a Cserehát program honlapjáról⁸⁴ idézzük:

„Mata Imre – vagy ahogy már Fülókércsen jóval túl is ismerik, »Zorró« – a kilencvenes évek közepén hetimunkás volt Szolnokon. Ott találkozott a holland Kees Bakkerrel, az ő vezetésével működött az Alapítvány a Magyarországi Cigányok Megsegítésére. Zorróéknak volt egy kis családi gazdaságuk. A földjükből krumplitermesztésre átengedtek egy parcellát az alapítványnak. Zorró nem sokkal később a holland alapítvány segítője lett. Egyebek között az volt a dolga, hogy felmérte, az alapítványi ösztöndíjjal támogatott gyerekek közül melyiknek kell fűzetcsomag és melyiknek cipő ahhoz, hogy iskolába mehessen.

Abban az időben sok volt a falopás Fülókércsen. Zorró ezért azt javasolta Kees Bakkernek, hogy vigyék az embereket dolgozni az erdőbe, akkor lesz tüzelő és lopni se kell. Bakker a saját zsebéből 150 ezer forinttal segített, Zorró családja összeadta a spórolt pénzét, és vettek egy öreg teherautót.

Zorró csapatot toborzott és a vidék legnagyobb erdőtulajdonosának, Nikházi Györgynek kezdett dolgozni.

A Többet Együtt Egymásért Roma Alapítvány ötlete a holland Bakkertól származott. Zorrót bízták meg az alapítvány vezetésével – az érdekelt romák körében ugyanis csak neki volt jogosítványa, és ő volt az, aki el tudott autózni a közjegyzőhöz az alapító okirat aláírására... Az alapítvány keretei között jött létre nonprofit vállalkozásuk az erdei munkákra. Így már megvolt annak a módja, hogy sok romának tűzifát szállítsanak az erdőről. Az üzemanyagköltséget ma is az alapítvány fedezi, a tűzifa árát pedig ledolgozhatja a rászoruló. Az erdőtulajdonossal minden évben együttműködési szerződést kötnek, amelyben rögzítik a munkások tennivalóit.

Erdőtakarítást, fatelepítést vállalnak. Az alapítvány a munkaügyi központ támogatásával, az erdészeti szakközépiskola tanáraival szakképzést szervezett, így már vannak a csapatban erdőművelő szakmunkások is. Most tervezik, hogy néhányukat újfent beiskolázzák, ezúttal fűrészes tanfolyamra. Amióta kitanulták az erdei munkát, egyre több erdőtulajdonos foglalkoztatja őket. Már nem kell járniuk a tennivaló után, a megbízók »házhoz jönnek«. 2007 tavaszán a legnagyobb munkájuk egy tíz hektáros terület betelepítése volt: a pusztaradványi határban negyven fülókércsi 50 ezer akácfa csemetét ültetett el.

Az alapítvány fennállása óta beszerezték a szükséges alapgépeket. Billenős teherautóval hordják a fát. Pótkocsis traktorukhoz pályázaton nyertek támogatást a Magyar Cigányok Közalapítványától. A munkásokat az erdőre mikrobusszal szállítják. A használt Fordot a UNDP-SZMM Cserehát Programban nyert pénzből vették. Most azt tervezik, hogy az építőiparban is megjelennek, mert az erdészetekben nyáron alig van munka. Színvonalasabb otthonokat akarnak építeni, mint a szocpolos lakásokra szakosodott vállalkozók, ezért újabb képzést rendelnek a munkaügyi központtól. A vállalkozás beindításában Zorró számít nagyobbik fia, Miklós közreműködésére.”

A szigetvári Kultúr és Zöld Zóna Egyesület⁸⁵, mely szintén a rendszeres szociális segélyezettekkel folytatott szociális munka lehetőségeit bővíti, a sellyei családsegítő szolgálat munkatársai említették. Őket idézzük:

„Vajszlón most lesz [a rendszeres szociális segélyezetteknek] egy ilyen motivációs tréning, tehát most indítják be a forrásközpont segítségével. Rendszeresen találkoznak [a segélyezettekkel], megy egy kolleganő, és akkor beszélgetnek, és próbálnak munkahelyet keresni. Sőt, most itt a szigetvári Zöld Zóna Egyesületnek van egy pályázata, egy munkatársuk állásajánlatokat, tanfolyamokat ismertet, és akkor ezáltal próbálja őket ösztönözni arra, hogy vállaljanak vagy menjenek el tanulni.”

PREVENCIÓS PROGRAMOK

A családok sokkal többre értékelik az anyagi segítségnyújtást, mint a szociális munkások. A szakemberek – valószínűleg képzettségük okán is – inkább prevenciós programokat szerveznének.

⁸⁴ www.cserehat.siteset.hu/fajl.php?id=5201

⁸⁵ Lásd: <http://www.kultureszoldzona.com/index.html>

Erre pluszforrást is inkább találnak. Ahogy a Selleyi Gondozási Központ szociális munkása elmondta, az ilyen programokra is csak akkor tudják „becsábítani” a szegény családokat, ha adományosztással kapcsolják össze.

„Mi csinálunk időnként egészségnapot, ami azt jelenti, hogy kimegyünk egy faluba, viszünk ki turkálós cuccokat, amiket adományként összegyűjtöttünk, akkor jön el a nép. Amikor e nélkül mentünk el, akkor nem jöttek el, amikor úgy kezdtük, hogy most akkor először vérnyomást, vércukrot mérünk, testsúlyt mérünk stb., és ha azt megmértük, akkor utána mehetnek turkálni, akkor azóta egy kicsit jobb a helyzet.” (Selley, gondozási központ)

Az egészségügyi prevenciós programok iránti közömbösségre más magyarázat is kínálkozik. Ha tekintetbe vesszük, hogy mekkora katasztrófát jelent a szegénységben élők számára egy betegség, rögtön világossá válik, miért nem törekszenek megtudni, hogy valami bajuk van.

A prevenciót célzó programok közé tartoznak a szabadidős programok a gyerekek számára, melyek a gyermekjóléti szolgálat feladatkörébe tartoznak. A legtöbb település szociális szolgálataiban azonban nem tudják ezt a feladatot sem vállalni. Vannak azonban jó példák, ismét Mátészalkán, mely nagyváros lévén ki tudja használni a szolgáltatások fejlesztésére a nagyobb települések rendelkezésére álló forrásokat.

„Most indul pénteken, most lesz a fociklubunk [első találkozása]. Ezt a szabadidős programot csak roma gyerekeknek hirdettük meg, akik speciális iskolába járnak, tíz és tizenöt év közötti fiúknak. Nagy a jelentkezés, úgyhogy nagyon várják már. Indítottunk január eggyel egy »Szockuc-kó« programot. A kolléganők kijárnak minden intézménybe, általános, középiskolákba, heti rendszerességgel két óra hosszúra, ahol fogadják az olyan gyerekeket, akik különböző problémával bemehetnek. Ez működik kistérségi szinten is. Anonim maradhat [a résztvevő], tehát nem kérünk adatokat, elmondhatják a problémájukat, segítséget kérhetnek, és a kolléganők felveszik a kapcsolatot vagy a helyi gyermekjóléti szolgálattal, vagy a szülőkkel”.

Az idézet azt is mutatja, hogy a nagyváros nyújtotta előnyökből jut a kistérség más településeinek is.

A gyermekvédelmi jelzőrendszer a megelőzés legfontosabb eszköze a gyerekvédelemben, ez biztosítja a gyerekekkel kapcsolatba kerülő különböző szolgáltatások és hatóságok közötti együttműködést. A legjelentősebb jelzőrendszeri tagok: a gyámhivatal, a rendőrség, az orvosok, a védőnők, az óvoda és iskola pedagógusai, ezen intézmények gyermek- és ifjúságvédelmi felelősei. A vizsgált kistérségek egy részében problémát jelent a gyermekjóléti szolgálattal való elégtelen vagy teljesen hiányzó együttműködés. Ez gyakran abból adódik, hogy az észlelő-jelzőrendszer egyes szereplői nincsenek tisztában azzal, mit jelent a jelzési kötelezettség, mikor, milyen formában kell és szükséges a problémát jelezni.

A legtöbb esetben a védőnőkkel kialakult, mindennapi és komplex kapcsolata volt a szociális munkásoknak, amely magába foglalta a problémás esetek jelzésétől az információcserén keresztül a családgondozóval való közös családlátogatásokat, így a család/gyermek életkörülményeinek személyes ismeretét.

„Az együttműködés az intézmények között nagyon jó. A jelzőrendszer jól működik, nagyon sokat segít azon a helyzeten, ami itt van: az óvoda, az iskola, a gyermekjólét, a védőnői hálózat, a rendőrség. Példaértékű az összefogás! Itt mindenki tud a másikról, itt mindenki segít.” (Bácsalmás, Gondozási Központ)

A pedagógusok, ifjúságvédelmi felelősök és a gyermekjóléti szolgálatok közötti együttműködés már cseppet sem ilyen kiváló. Az ifjúságvédelemmel megbízott pedagógus a (főállású) tanítói tevékenysége mellett a gyermekvédelmi teendőit rendszerint minimális óraszámban látja el, gyakran hiányzik a szakmai hozzáértése is, mert egy tanfolyam rendszerint nem biztosít elegendő kompetenciát e feladat ellátásához.

„A családsegítő-gyermekjóléti csak akkor lép képbe, amikor óriási baj van. Jegyzői határozattal és karhatalommal megy oda, és teszi meg a szükséges intézkedéseket a gyermek életében.” (Encs, önkormányzati tisztségviselő)

„Én meg azt tapasztalom, hogy írásban nem vállalják fel a jelzést. Írásos jelzés akkor érkezik, amikor ég a ház. Akkor azt gondolják, hogy mi hirtelen csodákat tudunk tenni. A gyermekjóléti szolgálat nem úgy működik, hogy egy csapásra megváltozik minden. Amikor még nem nagy a probléma, akkor várnánk a jelzést, de nem jeleznek, megvárják, míg ég a ház.” (Bácsalmási kistérség, Kunbaja, családsegítő családgondozó)

„Sajnos, azt tapasztalom, hogy egyik gyereknél fel merik vállalni [a jelzést], a másiknál nem. Attól függ, milyen a családi háttér. Félnék a jelzés felvállalásától. Tőlem a férjem kérdezte meg valamelyik nap, hogy tudom-e, hogy az iskolában az egyik gyerek védelmi pénzt szed. Ő ezt bent hallotta a faluban, pedagógus mesélte neki. De mi, a gyermekjóléti szolgálat, erről nem tudtunk. És az egyik gyerek 100 forintot szed. És aki kifizeti a száz forintot havonként, azt nem fogják a társai megverni. Informális beszélgetésből megtudom, és hivatalosan nem. Ez nagyon nagy baj. Mi esetkonferencián is jártunk úgy – az volt az első és az utolsó –, hogy szóban telefonált [a pedagógus] – ezek általában roma származású gyerekek –, hogy ez és ez a probléma van. Mi összehívtuk az esetkonferenciát, meghívtuk az érintett pedagógust, aki jelezte, és az esetkonferencián letagadta a jelzést. Mi innentől kezdve csak írásos jelzést fogadunk el. Ha telefonál, akkor nincs jelzés, akkor van jelzés, ha leírta. Mi ezt egyeztetettük a családgondozóval is.” (Bácsalmási kistérség)

A deviáns gyermekek maffia-módszerei nyilvánvalóan ugyanúgy félelmet váltanak ki a pedagógusokból, mint a szociális munkásokból. Ha nem így lenne, nehéz lenne megmagyarázni, hogy a szolgálat miért nem fogadja az anonim bejelentést. Így ugyanis elmarad a beavatkozás, és a gyerekek az iskolában továbbra is veszélyben maradnak. Az informátor pedagógus nyilván nem véletlenül mondta el az esetet a szociális munkás férjének. Tudta, hogy így a hír eljut a megfelelő helyre, ahol be kellene avatkozni, de ő mégis inkognitóban marad. Nem érthető, miért nem fordul tanácsért a szociális munkás azokhoz, akik rajta kívül tehetnének valamit a bűncselekmény elkövetésének megakadályozásáért, a rendőrséghez vagy a cigány kisebbségi önkormányzathoz. De akár a gyerekekhez (az elkövetőkhöz) vagy szüleikhez is fordulhatna, megkérdezve, hogy szerintük mit kellene tenni az ilyen esetek megakadályozásáért. A paradox technikák⁸⁶ vagy a mediáció alkalmazása nagyobb felkészültséget igényelne.

A jelzés jöhet a gyermekektől is, egy jól működő jelzőrendszer képes továbbítani és kezelni azokat a jelzéseket, amik maguktól az érintettektől érkeznek.

„Kimondottan vannak olyan problémák, amik csak a roma gyerekek körében jelentkeznek. A gyerekek is beszámolnak arról, hogy ez a kamatostól tartozás, ez itt sajnos jellemző. A telepen vannak gazdag roma családok, akik kisegítik a szegényebb roma családokat, és ezt megérik a gyerekek is”. (Mátészalka)

Az iskolában tehát megjelennek a családok problémái. Ezért az iskolai gyermekvédelem működése kardinális kérdés a szociális és gyermekvédelmi szolgáltatások munkatársai számára. Az együttműködés mégis a legtöbbször hiányzik, vagy csak felszínes.

ADÓSSÁGKEZELÉS

Miközben, mint fentebb már láttuk, az eladósodás a nyomorgó családok egyik leggyakoribb problémája, a felkeresett települések közül csak a legnagyobbakban láttunk adósságkezelési szolgáltatást. A beavatkozás és tanácsadás az adósságcsapdából való kilábalást jelentheti, igazi preventív eszköz, mellyel olyan súlyos problémák előzhetőek meg, mint a család lakóingatlanának elvesztése, vagy a gyermekek védelembe vétele, esetleg kiemelése. A kisebb települések azonban ezt a szolgáltatást – a lakosságszámhoz kötött szabályozás miatt – nem tudják nyújtani. Az adósságkezelési szolgáltatás működtetéséhez szükséges az önkormányzat támogatása, amit a felkeresett települések közül csak a legnagyobb, Mátészalka tudott biztosítani. Azonban a források, az adósságrendezés keretében igényelt összegek mértéke messze elmaradnak attól a jelentős

⁸⁶ Paradox – és a tapasztalatok szerint rendkívül hatásos – technika az ilyen esetekben, amikor a szociális munkás éppen az elkövetőktől kér tanácsot arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenni a bűncselekmény megszüntetéséért.

hatástól, amit a nyomasztó, kilátástalan helyzetből való kilábalás esélyeinek megteremtése jelent. Ezen túl az adósságkezelés nem a segélyek juttatásának egy újabb formáját, hanem személyre szabott életvezetési, gazdálkodási tanácsadást is jelent.

„Volt egy családjunk, most már a negyedik gyereket várják, és el voltak adósodva. Kértek segítséget. Megkerestük az anyának a szüleit, elmondtuk nekik, hogy rossz anyagi helyzetbe kerültek, és próbáljanak rajtuk segíteni. Ők aránylag jó anyagi helyzetben voltak. Ebbe a szülők beleegyeztek, és havi szinten kitörlesztették a házaspár adósságát. Most már nincsen semmilyen tartozásuk. Minden hónapban bejárnak hozzánk, elmondjuk, hogy mi a fontosabb, most mit vegyenek, hogyan mérlegeljenek, a gyereknek mit vegyenek, és most már úgy gondolom, hogy kezdik megtanulni. Meg kell tanítani, mert maguktól nem tudják.” (Mátészalka, Gondozási Központ)

A szociális munka egyik legfontosabb eszközének alkalmazását, a társas támogató rendszer mozgósítását igénybe vevő forrásfejlesztést is mutatja ez a sikeres eset.

Az adósságkezelés eszközének korlátairól mondja a mátészalkai szociális munkás: „Folyik az adósságkezelési tanácsadás, de itt is van olyan, akit nem tudok bevonni, mert nincsen rendszeres jövedelem”. A rendezés alapja az, hogy a felhalmozott adósság és a rendszeres jövedelem arányban legyen egymással, hogy a beavatkozás éppen a legkisebb jövedelemmel rendelkezőknél érkezzen a legkorábban. Az adósságkezelés már elkészült ott, ahol a rendezendő adósság az érintett család 4-6 havi teljes jövedelmére rúg, ahogy arról a mezőkovácsházi szociális munkás beszámolt.

„Van olyan családjunk, aki most kapott kilakoltatási értesítőt 380 000 forintos lakbérhátrálékkal. És több ilyen családjunk van.”

A korai beavatkozás szükségessége bizonyítja, hogy milyen fontos lenne a családsegítő szolgálatok tevékenységi körébe tartozó jelzőrendszer hatékony működtetése.

AKTIVIZÁLÓ SZOLGÁLTATÁSOK: A RENDSZERES SZOCIÁLIS SEGÉLYEZETTEK BEILLESZKEDÉSI PROGRAMJA⁸⁷

A törvényhozók a települési önkormányzatok kötelező feladatai közé rendelték, hogy kijelöljék az aktív korú nem foglalkoztatott, rendszeres szociális segélyben részesülőkkel való együttműködést végző intézményt, szolgálatot. Az esetek túlnyomó részében a helyi önkormányzatok a családsegítő szolgálatokat jelölték ki erre a feladatra. Az együttműködés célja a jogalkotók szándéka szerint a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítése, segítségnyújtás a megváltozott élethelyzethez való alkalmazkodásban, a tartós munkanélküliség okozta pszichés traumák, ill. a hátrányos helyzetből adódó nehézségek kezelése. A beilleszkedést segítő programok, tevékenységek eddig formálisnak, kis hatékonyságúnak bizonyultak azokon a vizsgálatba bevont településeken, ahol a munkanélküliségi ráta jóval meghaladja az országos szintet, s ahol a népesség gazdasági aktivitását jellemző mutatók rendkívül rosszak. Ebből eredően a társadalmi kilátások is kevés jóval kecsegtetnek.

Tapasztalataink szerint a segélyezettek munkaerő-piaci reintegrációjára kijelölt családsegítő szolgálatok jó része nem képes a jogszabályban előírt feladatok teljesítésére, nem tudnak szakmai szempontból megfelelő támogatást nyújtani a rászorulóknak. Az elérhető munkalehetőségek hiánya, a nyomorgó, sokszor többgenerációs munkanélküliek magas aránya, a felhasználók alacsony iskolai végzettsége, képzetlensége, rossz egészségi, mentális állapota miatt a szociális szakemberektől elvárt feladat – a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítése, a hátrányos helyzetből adódó nehézségek kezelése, hathatós beilleszkedési programok működtetése – a legtöbb

⁸⁷ 2007-ben még volt szerepük a családsegítő szolgáltatásoknak a beilleszkedési programban, azóta – az Út a munkához program bevezetése nyomán – változott a szabályozás. Azok a munkanélküliek, akik elhelyezhetők a nyílt munkaerőpiacon, rendelkezésre állási támogatást (rát) kapnak, és kikerültek a családsegítő szolgáltatásokkal együttműködők köréből, a rendszeres szociális segélyezettek maradtak a családsegítők felhasználói. Az új rendszer bevezetése nyilván nem volt független attól a tapasztalattól, amiről itt mi is írunk, hogy ugyanis a munkanélküliekkel folytatott hatékony munkavégzésre a családsegítők jó része nem volt képes.

vizsgált településen szinte megoldhatatlannak tűnik. A szociális munkások eszköztelenek a rászoruló, többszörösen hátrányos helyzetű kliensek komplex problémáinak kezelésében. Nem csodálható ezek után, hogy a vizsgált kistérségek többségében a családsegítő szolgálatok az adminisztrációs-ellenőrzési feladatok teljesítésén kívül (nyilvántartásba vétel, rendszeres találkozások) nem tudnak érdemi, hathatós segítséget nyújtani a munkaerőpiacra történő vissza- vagy sok esetben betéréshez. A megkérdezett szociális szakemberek minden vizsgált kistérségben részletesen beszéltek a kialakult, megoldatlan helyzetről. Visszatérő elem az interjúkban, hogy nincs munkalehetőség, valós segítséget nem, csak információt tudnak szolgáltatni. Egyéni esetkezelés helyett csoportoknak tartanak havonta egyszer formális találkozókat, hiszen egy családgondozóra – mint egy fentebbi idézetből már láttuk – akár száz vagy több rendszeres szociális segélyben részesülő jut, akiket esetleg más feladatok mellett kell ellátniuk.

A kliensek egy részének véleménye szerint sincs sok értelme ezek után a munkaerőpiacra való visszatérést vagy beilleszkedést segítő programoknak, csak a kötelezés miatt veszik igénybe a szolgáltatást, ahogy azt a Bácsalmási kistérségben élő, tartósan munkanélküli, két gyermeket nevelő cigány asszony elmondta.

KÉRDEZETT: *Múlt héten voltunk a családsegítőben ezen a programon. Minden hónapban be kell járni, egyszer egy óra, és ott majdnem szembe köptem [a családsegítő munkatársát], mert mondta, hogy a segélyeseknek, mindenkinek biztosít munkát. Mondom: ne hazudjál, tavaly is ezt mondtad!*

KÉRDEZŐ: A családsegítővel együtt kell működni a szociális segélyért?

KÉRDEZETT: *Igen. A munkaügyre háromhavonta kell járni, de ide minden hónapban egy óra hosszát.*

KÉRDEZŐ: Mindenki bent van, aki kapja a segély? Hányan vannak?

KÉRDEZETT: *Egyszerre húsz-huszonöten.*

KÉRDEZŐ: Nem egyszerre vannak?

KÉRDEZETT: *Nem hát, vagyunk vagy százhuszan. Fiataltól nyugdíjasig, az egész falu.*

Nem könnyű ennyire ellenséges kliensekkel dolgozni. Az értelmetlennek tartott, formális tevékenység tovább növeli a településeken amúgy is kitapintható feszültséget.

Ahogy a korábbi idézetekből is láttuk, a megkérdezett családsegítők szerint a klienseik nem alkalmasak a képzésre, nagyon leromlott a munkavégző képességük, rehabilitációs programokat nem működtetnek, de a családsegítést, gyermekjóléti szolgáltatást nyújtók nem is értenek hozzá.⁸⁸ A kutatási tapasztalataink megerősítették más célvizsgálatok azon eredményeit, miszerint a családgondozók nem rendelkeznek egységes gyakorlattal és egyéni módszerekkel azzal kapcsolatban, hogy hogyan foglalkozzanak a tartósan munkanélküli réteggel.⁸⁹ A szolgáltatás hatástalanságához hozzájárul, hogy – amint minden vizsgált kistérségben megjegyezték a családsegítő szolgálatok munkatársai – nincs „egymás munkáját segítő”, személyes, szakmai kapcsolatuk a munkaügyi központokkal, kirendeltségekkel, nincs szervezeti szintű együttműködés, nem ismerik megfelelően a másik tevékenységét, s így a szervezetek szolgáltatásai nem épülnek egymásra. A szolgálatok, szervezetek feladatai, s a kompetenciahatárok is tisztázatlanok.⁹⁰

⁸⁸ Kutatási tapasztalatainkat a Segélyezettek beilleszkedési programja című írás szerzői (Mecsei et al. 2007) is megerősítették: „Jelentős társadalmi és intézményi feszültségek alakultak ki a szociális és foglalkoztatási eszközök határmezsgyéjén élők tömeges és tartós jelenléte miatt. Az intézmények diszfunkcionális működése nem nyújtott kielégítő perspektívát a kialakult helyzet megváltoztatására.”

⁸⁹ Csoba Judit, dr.: Kutatási beszámoló „Az aktív korú munkanélküliek rendszeres szociális segélyében részesülők érdekében a családsegítő szolgálatoknál tevékenykedő szakemberek helyzete, tevékenységi formái, fejlesztésük lehetséges irányai” c. kutatásról. Debrecen, 2007, Revita Alapítvány; Ráczné Lehoczky Zsuzsanna (szerk.): A rendszeres szociális segélyben részesülők együttműködési kötelezettségének teljesülése. Feltáró alapvizsgálat összefoglaló eredményei. Budapest, 2007. november, Állami Foglalkoztatási Szolgálat Foglalkoztatási és Szociális Hivatal.

⁹⁰ Erre a problémára kutatásunk óta az Út a munkába program igyekszik megoldásokat találni. Ennek eredményeiről még nincsenek tapasztalataink.

Ugyanakkor a kutatás során – az interjúalanyok beszámolói szerint – az is jól érzékelhetővé vált, hogy amennyiben létezik valamilyen megoldási, kezelési lehetőség a nyomorgó családok foglalkoztatási problémáira, az nem azon a szinten van, ahol a kezelést előírják. Ugyanis az esetek túlnyomó részében a munkahiány miatt sem a kijelölt munkaügyi szervezetek, sem a családsegítő szolgálatok nem tudják pénzkereseti lehetőséghez juttatni a ma – és már régóta – munkajövedelemhez jutni képtelen, munkanélküli, segélyekből élő, jelentős számú, szegénységben élő embert. A beszámolók szerint a projektek során biztosított munkalehetőség is gyakran csak addig tart, amíg a projekt. A reménytelen helyzeteken a legjobban felkészült szociális szakemberek sem tudnak segíteni. Persze jó példát is láttunk. Ópályi önkormányzata egy civil szervezettel rehabilitációs foglalkoztatót hozott létre megváltozott munkaképességűek számára. Eredményeiről így számolt be az egyik önkormányzati képviselő:

„Virágkötéssel foglakozik az egyik csoport. Az nagyon jó, mert karácsonykor asztali díszeket csináltak, aztán jött a húsvét, akkor ilyen húsvétiakat. Selyemvirágokat állítottak össze, aztán vannak a gyöngyfűzők, csempekészítők, aztán a rongyszőnyeg-készítők. Kapunk ilyen maradékokat, hulladék rongyokat, azt felvagdossák ollóval, és [a kész szőnyeget] kimennek a piacra árulni. A gyertyaöntők most már nagyon szépen belejöttek a gyertyaöntésbe. Most már zselés gyertyát is öntenek, azokat pedig bizományba elviszik a lakásfelszerelés-boltok.”

Ez a kezdeményezés azért is örömdetes, mert a foglalkoztatást a kistérség több településén élő megváltozott munkaképességűek vehetik igénybe.

Ahogy a tanulmány korábbi fejezetében részletesen leírtuk, a megkérdezett szakemberek véleménye szerint a munka világába vezető út egy állomása lehetne a jól megszervezett, közhasznú, közcélú, közmunkákban való részvétel. Fentebb erről már láttunk jó példát is, amelynek keretében az önkormányzat közcélú munka szervezéssel foglalkozó munkatársa és a családsegítő rendszeres szociális segélyezettekkel dolgozó szociális munkása között jó együttműködés alakult ki, de ebből a jó gyakorlatból csak egyet láttunk. A megkérdezett családsegítők többsége problémának látta, hogy az önkormányzati vezetők nem tárgyalnak a szociális munkásokkal, nem vonják be őket a közhasznú, közcélú foglalkoztatással kapcsolatos döntéshozatalba. Mint fentebb már írtuk, a közmunkába való bevonás komoly forrás a helyi döntéshozók kezében, amellyel kontrollt gyakorolhatnak a közösségi problémák felett, segítséget nyújthatnak a közösség nélkülözőinek, és adott esetben ezt a segítséget feltételekhez is köthetik. Ezt a hatalmi forrást a polgármesterek egy része nyilván nem szívesen osztja meg másokkal. Másrészt a közmunka szervezése esetében a hatékonyság szempontja is szerepet játszhat, ami ellene mond annak, hogy a legkevésbé foglalkoztathatókat vonják be. Így viszont a közfoglalkoztatás rehabilitatív lehetőségeit nem lehet felhasználni.

Szolgáltatási modellek a vizsgált kistérségekben

A fenti idézetekből az is kiderül (bár jó néhány lehetséges idézetet kihagytunk a sok ismétlés elkerülése végett), hogy a vizsgált kistérségek szolgálatai különböző módon értelmezik feladataikat. Az egyes kistérségek szolgálatainak működésében ugyanazokat a megközelítéseket fedezhetjük fel, mint amelyeket a szegényekkel kapcsolatos közösségi viszony elemzésekor. Az első *az ellenőrző-büntető attitűd*, amelynek képviselői több szankcionáló eszközt: bírságot, hatósági intézkedést kívánnak. A második a *„szegénygondozási” attitűd*, amelyben fontos szerepet játszik az anyagi forrásokhoz való hozzájuttatás, az informálás, az érdekképviselés, a forrásfejlesztés, az életképességek tanításának eszköztára. A harmadik központi eleme pedig a *szolgáltatási repertoár fejlesztése* a felmerülő szükségleteknek megfelelően. Az idézetekből is látszik, hogy a második és harmadik lényegesen hatékonyabb, mint az első.

A büntető-szankcionáló eszköztár szinte kizárólag az egyik legnehezebb helyzetű, leginkább forráshiányos térségben, az Encsi kistérségben jelenik meg, elsősorban a szegregálódó, gettóvá alakulás felé haladó településeken (a végképp gettóvá alakult településeken már nincsenek ilyen feszültségek), amelyeknek lakói fokozatosan egyre távolabb kerülnek a társadalmi integráció forrásaitól, az (akár fekete-) munkaerőpiactól és a tágabb társadalommal való kapcsolattól. Ezeken a településeken az önkormányzatok fokozatosan elveszítik az ellenőrzést a közösségekben zajló folyamatok fölött, mivel a közösségek integráló ereje a leépülés folyamatában elvész.

A második, „szegénygondozói” megközelítés a nem teljesen forráshiányos, jobb helyzetű települések sajátossága, amelyekben a gettósodás folyamatait még sikerül korlátok között tartania a többségi társadalom képviselőinek. Ezeken a területeken – bár szűkülő mértékben – rendelkezésre állnak az integráció forrásai, ami ez esetben a feketemunkát, a különböző (például egészségügyi) szolgáltatásokat és a többségi társadalom tagjaihoz fűződő közösségi kapcsolatokat jelenti. A szociális szolgálatok ezeken a településeken olyan helyi közösségekben dolgoznak, mely szolidáris a szűkölködőkkel, ennek megfelelően a gyér források elosztásában a települések vezetői az igazságosság elvét érvényesítik, és a szociális munkásoknak is szerep jut a szegények életminőségének javításában.

A harmadik „szolgáltatásfejlesztési” paradigma jellemzője a szolgáltatási paletta bővítése. A Mátészalkai kistérség szolgálatai hoztak létre adósságkezelési szolgáltatást, cigány fiatalok számára focicsapatot, Szockuckót. Ez a megközelítés a térségközpontként működő nagyváros nyújtotta lehetőségeket használja ki a térség nehezebb helyzetű településein halmozódó problémák kezelésére. (Ezért akár „városi” paradigmának is nevezhetnénk.) Ez szintén lehetőséget nyújt a gettósodási folyamatok kontroll alatt tartására, amiben a szociális szolgáltatásoknak alapvető szerepük van.

A Sellyei kistérség szolgáltatásaiban mind a szegénygondozás, mind pedig a szolgáltatásfejlesztés eszközei fellelhetők. Ez azért érdekes, mert a Sellyei és az Encsi a vizsgálatba bevont legnehezebb helyzetű kistérségek, problémáik nagyon hasonlóak, mégis eltérő módon szemlélik ezeket a problémákat. Talán magyarázhatja ezt az eltérést, hogy Pécs központi hatása még a tőle távolabbi (Sellye 50 kilométerre fekszik Pécestől) kistérségekben is érződik. Például a szociális szolgáltatások lehetőségeit bővítő civil kezdeményezések között említett Szociális Háló Egyesület székhelye ugyan Sellye, de működési területébe tartozik a megyeközpont. A másik lehetséges magyarázat az, hogy a vizsgálata bevont ormánsági települések egy része végképp gettóvá vált, ezekben pedig már nincsenek feszültségek. A harmadik kínálkozó magyarázat a jóléti kultúrák eltérésére alapozható. Egy későbbi vizsgálat érdekes témája lehet a kistérségekben tapasztalható eltérések magyarázata.

ÖSSZEGZÉS

A kutatás tapasztalatai

Tanulmányunkban a mélyszegénységben élő családok és a szociális szolgáltatások közötti kapcsolatot elemeztük öt hátrányos helyzetű kistérség tizenhat településén végzett interjúk adatfeldolgozása alapján. Kutatási kérdésünk az volt, hogy mit tesznek a szociális szolgáltatások a legnehezebb helyzetben élő családok életminőségének javításáért. Témánkat a szociális munka nézőpontjából vizsgáltuk.

Hogy átláthatóvá tegyük azt a teret, amelyben a szociális szolgáltatások a hátrányos helyzetű térségekben működnek, vizsgáltuk a helyi közösségek helyzetét és legszegényebb tagjaikhoz való viszonyát. A szociális szolgáltatások a helyi közösségek viszonyrendszerében működnek, lehetőségeiket meghatározzák az adott település társadalmának és a szolgáltatás fenntartójának elvárásai, a munka során felhasználható források. A nyomorgó családok, akiket mi vizsgáltunk, szegény közösségekben élnek, szegénységüknek a területi hátrány fontos része. Ugyanakkor a különböző kistérségekben különbözőképpen élnek a mélyszegény családok, a mélyszegénységnek vannak fokozatai.

Tapasztalataink szerint a szegénység mindenekelőtt a lehetséges forrásokhoz való hozzáférés kérdése, forrásokon érte mindazokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül az emberek munkához, információhoz, tudáshoz, anyagi javakhoz, jövedelemszerzési lehetőségekhez, társas támogatásokhoz, a stresszt csökkentő jó lehetőségekhez, az életproblémák megoldását segítő hálózatokhoz, hivatalos és nem hivatalos szolgáltatásokhoz hozzájutnak. Ezek a források teszik lehetővé, hogy a nyomorgó családok valamiféle kielégítő egyensúlyi helyzetet alakítsanak ki. A kielégítő egyensúlyi helyzet nem azt jelenti, hogy megszabadulnak a létfenntartásért vívott folyamatos küzdelemtől és az ezzel járó stressztől, de küzdelmük nem reménytelen, az adott források igénybevételeivel a megélhetés minimális szintje biztosítható, a krízisek elkerülhetőek. Azok a közösségek, amelyekbe ellátogattunk, különböző mértékben nélkülözik a forrásokat. Egy részük fokozatosan a legszegényebbek gettóivá alakul, vagy már befejezett tény a gettó létrejötte. A gettóban – eltekintve az igen alacsony életmódot elérését lehetővé tevő szociális ellátásoktól – már semmiféle integrációs forrás nincs, így a kielégítő egyensúlyi helyzet sem elérhető. Ezért menekülnek el a gettólakók időről időre egy másik hasonló gettótelepülésre. A jobb helyzetű települések még rendelkeznek olyan integrációs forrásokkal, melyekkel képesek nyomorgóikat befogadni a helyi közösségbe, azaz képesek (fekete-, napszámos) munkát adni a legszegényebbeknek (legalábbis azok egy részének), ami ugyan szélsőségesen egyenlőtlen és törekény befogadást jelent, de mégis megteremti azokat a létfeltételeket és kapcsolatokat, amelyek szükségesek a helyi társadalom életében való részvételhez. A gettóban ilyen lehetőségek már nincsenek, mert már csak a szűkölködők kapcsolódnak össze, és alkotnak sajátos szubkultúrát. Ezeken a településeken minden a hiányokról szól. Semmiféle munkalehetőség nincs, így csak a szociális ellátásokból lehet tengődni, mely a közvetlen éhenhalástól talán megment, de a tágabb közösség teljes jogú tagjaként éleést nem teszi lehetővé. A depressziós területeken a helyi közösségek szétesése, kiürülése, gettóvá válása indokolja (bár nyilván nem menti) a szegényekkel kapcsolatos feszültségeket, melyeknek nem egy példáját tapasztaltuk munkánk során.

A nyomorban élő családok életkörülményeinek vizsgálata megerősítette a jól ismert tényt, hogy a mélyszegénység sokrétű jelenség. A munkanélküliség és jövedelemhiány csak két tényező a szegénységi tünetegyüttesben, melynek további összetevői:

- az információs szegénység,
- az érdekérvényesítési képesség hiánya, a hatalomnélküliség, a társadalmi némaság és a kiszolgáltatottság,
- a biztonság hiánya, mely ugyanúgy jelenti a megélhetés biztonságának, mint a fizikai biztonságának a hiányát,
- az egészségtől és a hosszú és jó élet lehetőségétől való megfosztottság,
- a társas életben való részvétel lehetetlensége, az izoláció.

Az interjúkból rendkívül nehéz sorsokat ismertünk meg. A nyomorgó családok életében egymást követik a krízisek, veszteségek. A lecsúszott, valaha jobb időket látott családokban igen nagy ára van az önbecsülés megőrzésének: az elmagányosodás. A kiszolgáltatottak életében megjelennek az olyan sajátos kizsákmányolási formák, mint az uzsora, mert más forrást nem találnak a mindennapi élet küzdelmeiben. Túlélési stratégiáikat a közgondolkodás és a politika illegitimnek minősíti, mint például a napszámos munkát és a szociálpolitikai kedvezménnyel való visszaélést, holott a napszám beilleszkedést jelent a helyi közösség integrációs rendszerébe, és a nyomorgó családok számára csak a visszaélés ad lehetőséget a saját otthonhoz jutásra.

A források hiánya a reménytelen helyzetben lévő és a kicsit jobb helyzetű térségekben különböző túlélési stratégiákat követel, illetve tesz lehetővé. A különböző helyzetben lévő családoknak különböző forrásfelhasználási lehetőségeik vannak: az igények visszaszorítása, a szigorú háztartási gazdálkodás, az önellátás lehetőségének kihasználása, a társas támogató rendszer mozgósítása. Ezeket a stratégiákat azért tarthatjuk pozitívnak, mert lehetővé teszi az önbecsülés, és ezzel a beilleszkedettek körében elfoglalt hely megőrzését. Ez a hely viszont bizonytalan, mert a szűkös viszonyok között elég egy nem várt sorscsapás, például a betegség, a napszámos munka lehetőségének elvesztése, a ház körüli termés vagy a háziállatok pusztulása, a ház állapotának leromlása, hogy a család helyzete tovább romoljék, és beinduljon az adósságspirál, ami a helyzetet reménytelenné teszi. Amennyiben semmiféle legális forrás nem áll a családok rendelkezésére, vagy azok nem elégségesek, akkor csak az illegális túlélési formák maradnak. Így válik mindennapi jelenséggé a legszegényebb településeken a lopás, a fagyhaláltól megmentő tüzelő, még rosszabb esetben a termést megvédeni képtelen szomszédok terményeié. A létfenntartási bűnelkövetés legveszélyesebb formája a gyermekek bűnelkövetése. A tartós és súlyos szegénységhez gyakran más problémák is társulnak: a szenvedélybetegség, a munkaképesség leromlása vagy fel sem épülése, a kaotikus életvitel, a családon belüli erőszak, az egymást követő kritikus élethelyzetek, a fluktuáló, instabil, rendszerint anyaközpontú család.

A szélsőséges szegénységben élők túlélési stratégiáiból alakul ki a szegénység kultúrája, amelyet a gettószerű zárványtelepüléseken és településrészekben tapasztaltunk. A szociális munkások számára a legszembetűnőbb sajátosság a szélsőséges szegénységben élők életstílusában az előre látás hiánya. A holnapért való folyamatos aggodalmat nem lehet elviselni, így jobb nem gondolni a holnapra. A segélyosztáskor rendezett „nagyanál ünnepe” az öröm pillanataival szakítja meg a nélkülözés monotonitását, és megerősíti a sorstársakhoz fűződő kapcsolatokat, elkerülhetővé teszi az elmagányosodást. A nincstelenség miatt a nyomorgók az összes lehetséges forrást felhasználják: ha módjuk van rá, napszámos munkát vállalnak, önellátásra termelnek, ha erre nincs lehetőségük, akkor kölcsönkérnek minden lehetséges adakozótól, segélyt és közmunkát koldulnak a polgármesteri hivatalban, élelmet, bútort és ruhát a családsegítőben, adományt a jótékony szomszédoktól. Ha jobb érdekérvényesítő eséllyel rendelkeznek, akkor információt és adományt szereznek a karitatív és érdekvédelmi szervezetektől. A nyomorgók körében az utóbbi évtizedben sajátos életpályamodell alakult ki: a nők korán szülnek, a fiatal családok a szociális ellátásokból, segélyekből élnek, amit kiegészítenek – ha lehetőségük van rá – önellátásra ter-

meléssel és/vagy feketemunkával. A férfiak státuszát szintén a család biztosítja, amíg tudnak kiegészítő jövedelmet hozni. Ha erre nem képesek, rendszerint kiesnek a családból. Ők a történet legkiszolgáltatottabb szereplői. A létbiztonság hiánya a szegénységben élők számára a legfőbb stresszforrás, a szegénység okozta szenvedés elsődleges oka. A szenvedés csökkentésére a szegénység kultúrája csak két eszközt kínál: az alkoholt és az álmodozást. Az előbbi még nehezebb helyzetbe hozza a nyomorgó családokat, és a férfiakat előbb-utóbb a hajléktalanságba üldözi, a másiktól következik a játékszenvedély és a hitelek felvétele, mely szintén a végső tönkremenésbe visz. A szegénység kultúrája önsorsrontó stratégia. Miközben lehetővé teszi a szélsőséges helyzetekben való túlélést, olyan életstílusjegyeket alakít ki, melyek lehetetlenné teszik a többségi életforma átvételét, a beilleszkedett életstílus kialakítását, a megjelenő új lehetőségek kihasználását is akadályozza.⁹¹ A legmélyebb nyomorban élő családok folyamatosan veszítenek: munkalehetőséget, kapcsolatokat, lakóhelyet, végül a gyermekeiket. Az ilyesféle életstílus, ha már kialakult, nagyon nehezen, hosszú idő alatt változhat. Így a nyomor hatékony csökkentéséhez nem csak anyagi források juttatására van szükség. A különböző, az integrálódást elősegítő életstratégiák és életstílus-elemek felépítéséhez idő, beruházás, szakértő segítség kell.

Külön kell szólnunk a munkavállalás akadályairól. Úgy gondoljuk, hogy a segély ösztönző vagy ellenösztönző voltáról tágabb összefüggésekben kell gondolkodni. Tapasztalataink arra utalnak, hogy a munkahiányos területeken vagy egyáltalában nincs munka, vagy – ha akad – nagyon magas a munkavállalás költsége. Itt nem csak arra gondolunk, hogy sokba kerül a bérlet, amit legtöbbször a más helységeken lévő munkáltatók nem fizetnek ki. A munkavállalás árához tartozik a szükséges ruhanemű, a hajnali felkelés (amihez óra és nagy önfegyelem kell), a tisztálkodási lehetőség, a gyerekek elhelyezésének, iskolából-óvodából való elhozásának megszervezése, a hosszadalmas utazási idő. Az sem elhanyagolható szempont, hogy – ha egyáltalában van munka az adott településen – a legmegterhelőbb és legkevésbé fizetett munkák elérhetők. És azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a hosszas munkanélküliség, a nélkülözés, a súlyos és folyamatos stressz miatt bekövetkező betegségek lerombolják a szegények munkavégző képességét. A szegénység kultúrájának sajátosságai sem támogatják a munkaerőpiacra való beillesztést. A nyomor-életforma nem teszi lehetővé azoknak az életkészségeknek – az előrelátásnak, tervezésnek, a szükségletkielégítés elhalasztásának, a pontosságnak, a montónia-tűrésnek – a kialakulását, amelyekre a munkavállaláshoz szükség lenne. A szegénység kultúrájának részeként kialakult életpályamodellben legfeljebb az alkalmi munka és jobb esetben az önellátásra termelés szerepel, viszont integráns részei az iskolai tanulmányok megszakítása, a korai gyermekvállalás, a szociális ellátásoktól való hosszú távú függés.

A legnagyobb veszélynek azt látjuk, hogy a hátrányos helyzetű kistérségeken nyomorgó családokban már felnőtt egy nemzedék, amely ezt a nyomor-életformát tanulta meg, és nem látott saját közvetlen környezetében dolgozó, munkából önmagukat ellátó családokat. A legnagyobb kihívást ez a nemzedék jelenti a társadalmi integrációt szolgáló szociálpolitika és annak eszközei, a szociális szolgáltatások számára.

A szociális szolgáltatások lehetőségeit meghatározza az adott közösségnek a nyomorgó családokhoz való viszonya, és hogy milyen források érhetők el az adott településen, kistérségben. A szociális szolgáltatások helyzetét bemutató fejezetben rámutattunk a jól ismert tényre, hogy a településnagysághoz kötött szolgáltatásszervezés miatt a legnehezebb helyzetű, a legtöbb súlyos problémával küzdő állampolgárnak otthont adó településeken dolgoznak a leginkább túlterhelt szociális munkások.⁹² A kistérségi integráció ugyan megszüntette a kimutatható ellátási hiányo-

⁹¹ Lásd ezzel kapcsolatban: Ladányi – Szelényi id. mű, 86–115. o.

⁹² Több intézmény és szervezet többször is javasolta már, hogy a szociális és gyermekjóléti szolgáltatások esetében a lakosságszámhoz igazodó finanszírozási és szabályozási rendszert váltsa fel az ország területi és települési egyenlőtlenségeit is figyelembe vevő, a helyi szükségletekhez igazodó rendszer. Lásd például: Javaslat a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat munkatervéhez, MAGOSZ, 2009. január 21., http://www.nfu.hu/az_lhh_program_a_magyar_nemzeti_videki_halozat_elnoksegi_ulesen; illetve Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat elnöksége a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség felzárkóztatására indított programról, 2009.

kat, de – eltekintve a nagyobb város, Mátészalka agglomerációjától – nem tette lehetővé a kistépüléseken a jó minőségű szociális szolgáltatások felépítését. Ha a szociális szakembernek több kistépülésen kell ellátnia feladatait, a munkanapja nagy részét az utazás teszi ki, egy héten csak egyszer, jobb esetben kétszer jut el egy-egy településre, elképzelhetetlen, hogy megfelelő minőségű szolgáltatást nyújtson. A települések társadalmának megismerésére, a lehetséges források és az esetek megfelelő feltárására, a hatékony intervenciók tervezésére és kivitelezésére nincs elegendő idő, így legfeljebb a hatósági intézkedések alá vont családokkal tud a szociális szakember találkozni, és e találkozások, beszélgetések sem terjedhetnek túl a javaslatokként tált utasítások közlésén. A szakemberek túlterheltségéhez az is hozzájárul, hogy a legnehezebb helyzetű települések némelyikén a közösség vezetői ellenségesen, előítéletekkel közelítenek a közösség nyomorgó családjaihoz, ami a szociális munkások beavatkozási repertoárját szűkíti, szélsőséges helyzetben a hatósági-kényszerítő, zaklató, büntető intézkedésekre korlátozza. A nehéz és rosszul fizetett munkára a szolgálatok legtöbbször nem találnak megfelelően képzett szociális munkásokat, és ha vállalják a munkatársak kiképzésének költségeit, az esetek jó részében akkor sem tudják megtartani őket munkavállalóik körében. A jobb helyzetű településeken sem hozott egyértelműen jó eredményt a kistérségi feladatellátás. A szociális munkások száma csökkent, és ezzel csökkent a végezhető munka minősége is.

Mindez befolyásolja a szociális szolgáltatások és felhasználók közötti kapcsolat sajátosságait. A szociális munkások minden vizsgált területen paternalista megközelítéssel dolgoznak. Nem tárgyalnak ügyfelekkel, jobb esetben tanácsokat adnak, és elérhetővé tesznek különböző forrásokat (egészségügyi szolgáltatásokat, telefonálási lehetőséget, adományokat, egy esetben komplex, egészségügyi, étkezési, mentális gondozási és higiénés szolgáltatást). Ez esetben a paternalizmus gondoskodási vetülete jut túlsúlyra a szolgáltatásban, ami persze még mindig jobb, mint a korábban leírt ellenőrző-büntető attitűd, ami a paternalizmus sötét oldalát jelenti. A paternalizmus Janus-arcúsága a szociális munkások és klienseik közötti kapcsolatot ambivalenssé teszi. A szociális munkással létrejövő kapcsolatból a felhasználó jót, az életminőséget javító forrásokat, és rosszat, a szabadságának korlátozását, az elvárások nem teljesítése esetén büntetést egyként kaphat. Főképp a hatósági eszközökkel felruházott gyermekjóléti szolgáltatásoktól félnek a nyomorgó családok, hiszen amennyiben nem teljesítik a védelembe vételi határozatba foglalt elvárásokat, akkor elveszíthetik a gyermekeiket. Az elvárások teljesítése pedig a nyomorgó családok számára lehetetlen segítő beavatkozás, a helyzet alapos vizsgálata és a környezeti tényezők megváltoztatása, például a gyerekek iskolai helyzetének javítása, más esetben a szolgáltatásfejlesztés és -szervezés, érdekképviselő nélkül.

A szociális munkások repertoárjában szerepelnek azok a szolgáltatások, amelyeket a felhasználók a legtöbbre értékelnek, mivel segítséget jelentenek a mindennapi megélhetésért vívott küzdelmükben. A szegénység miatt ezek legtöbbször a legalapvetőbb szükségletek kielégítésére vonatkoznak, mint amilyen az éhezéstől megmentő élelmiszer, a fázástól megóvó és a nyilvános helyeken való megjelenést lehetővé tévő ruházat, a forrásokhoz hozzájuttató információ, a nemcsak plusz jövedelmet jelentő, hanem a foglalkoztatási rehabilitációban is jelentőséggel bíró háztáji termelést segítő juttatás vagy a közmunka. A vizsgált településeken létrejött projektek, melyek esetében a finanszírozás alapját a Nemzeti Cselekvési Terv teremtette meg, és melyeknek jó része civil szervezetekhez kapcsolódik, szintén jelentős hatással van a települések szegényeinek életére. Ezek elérhetővé tesznek olyan hiánypótló szolgáltatásokat, mint például a közösségi munka, a szegény családok gyermekeinek korai fejlesztését biztosító, a tartós munkanélküliek aktivizálását szolgáló programok. Azt mindenesetre el lehet mondani, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistépüléseken nagyon gyér a szolgáltatások kínálata. Szolgáltatásfejlesztésre

április, http://www.nfu.hu/az_lhh_program_a_magyar_nemzeti_videki_halozat_elnoksegi_ulesen), Ferge Zsuzsa – Bass László – Darvas Ágnes – Hadházy Ágnes: A gyermekszegénység elleni nemzeti stratégia sorsa költségvetési megszorítások és válság idején. In: *Stratégiai kutatások 2008–2009. Kutatási jelentések*. Budapest, 2009, MEH–MTA. <http://www.mta.hu/fileadmin/2009/strategia/Gyermekszegenyse.pdf>, Pataki Éva – Somorjai Ildikó, id. mű.

igazából csak a nagyobb városoknak van lehetősége, és a kistelepülésekre általában csak akkor jut az innovatív szolgáltatásokból, ha a kistérségi integrációban részt vevő város ebből juttat nekik. A munkahiányos területeken a szolgáltatások a tartós munkanélküliek beilleszkedési programjával sem tudtak adatgyűjtésünk időpontjában eredményeket elérni. A szociális szolgáltatások hatékonyságát és eredményességét csökkenti a különböző – foglalkoztatási, oktatási, egészségügyi, kulturális és szociális – szolgáltatók közötti együttműködés hiánya is. A kistelepüléseken élő nyomorgó családok helyzetének kilátástalanságát tehát az is növeli, hogy nem ugyanolyan eséllyel jutnak hozzá a jó minőségű szociális szolgáltatásokhoz, mint a nagyobb településeken, vagy azok agglomerációjában élők.

A kistérségek lehetőségeitől és problémáinak mélységétől függően a különböző települések, illetve az ezeken működő szolgáltatások eltérő szolgáltatáspolitikát valósítanak meg. Az ezzel összefüggésben bemutatott modellek természetesen erősen leegyszerűsítik a valóság folyamatait, ideáltípusokként kezelhetők, melyektől még a vizsgált kistérségekben tapasztalt jelenségek is eltérhetnek, tendenciaszerűen azonban jelen vannak, és a következtetések levonását elősegítik.

Az egyik modell jellemzője a már említett hatósági, ellenőrző-büntető eszköztár központi jelentősége. Ezt legfőképp azon települések szolgáltatásainak esetében tapasztaljuk, amelyekben a gettósodási folyamatok igen előrehaladottak. A közösség vezetői elveszítették a kontrollt a területükön zajló társadalmi folyamatok felett, a tehetetlenség tüzei a szegények elleni indulatokat, és ez határozza meg a szociális szolgáltatásoknak szánt szerepet. A második modellt a valamivel jobb helyzetű településeken látjuk, amelyeknél egyszerre van jelen az ellenőrző attitűd és a paternalizmus gondoskodási vetülete. Ezek a szolgáltatások igyekeznek tenni azért, hogy a település nyomorgó családjai teljesíthessék, amit elvárnak tőlük, igyekeznek minden lehetséges forrást megnyitni és kihasználni a nyomorgók élethelyzetének javítására. A harmadik modellt a Mátészalkai kistérség szolgálatai mutatják. A nagyvárosnak – a szolgáltatások lakosságszámhoz kötött megszervezése okán – módja van aktív szolgáltatásfejlesztési politikát folytatni, aminek eredményeit elérhetővé teheti az agglomerációjába tartozó, a kistérségi társulásban részt vevő kisebb települések számára. Ezek a modellek meghatározzák, hogy milyen lehetőségei vannak a terület szociális szolgáltatásainak szolgáltatási repertoárjuk felépítésére.

A legnehezebb helyzetű települések azon részében, amelyekben az intézményfenntartó a büntető-szankcionáló megközelítéssel viszonyul a legszegényebb családokhoz, a szociális munkások munkaadójuk kontrollszükségletét elégítik ki, amit magyaráz, de nem ment túlterheltségük és kiszolgáltatottságuk. A települések vezetőinek kontrollszükséglete indokolja, hogy az önkormányzatok még az adódó lehetőségeket, például a közfoglalkoztatást sem a legszegényebbek megsegítésére használják, hanem a képzettebbek, a jobban foglalkoztathatók megerősítésére, amire jó ideológiát is találnak a közfoglalkoztatással elérhető haszonra hivatkozva. Így a területen működő szociális szolgálatok csak egy-egy pályázat vagy a területen megjelenő civil szervezetek segítségével tudják szolgáltatásaikat a felhasználók szükségleteihez illeszkedő forrásokkal – például a szociális földprogrammal, foglalkoztatási kezdeményezésekkel, a Biztos Kezdet programmal – kiegészíteni. Ezek a kísérletek azonban esetlegesek és gyakran időlegesek. Az ilyesféle újításoknak nem kedvez az sem, hogy a gettótelepüléseken a szegénység kultúrája megnehezíti, ha nem lehetetlenné teszi a forrásfejlesztési kísérletek megvalósítását. Ezért fordulhat elő, hogy a foglalkoztatási projekt végrehajtására a fejlesztők nem találnak jelentkezőket, és legközelebb nagyon meggondolják, hogy belevágjanak-e egy ilyen kétséges vállalkozásba. A projektek fenntartásának kötelezettsége ráadásul az önkormányzatoknak plusz terhet jelent, ami még a szociálisan érzékeny és segítő attitűddel rendelkező polgármestereket is megfontolásra kényszeríti a lehetőségek nyilvánosságra kerülésekor.

A jobb helyzetű, nem teljesen forráshiányos területeken a gondoskodás áll a szolgáltatáspolitikák középpontjában, az e modell szellemében dolgozó szolgálatok igyekeznek minden lehetséges szereplő – civil szervezetek – bevonásával a nyomorgók élethelyzetét javító forrásokat

nyitni és elérhetővé tenni. Ezekben a kistérségekben ugyan szintén számolni kell a szegénység kultúrájának létrejöttével a települések egyes részein, de a közösségben ott vannak a beilleszkedő családok is, amelyek integrációs forrást jelentenek. A valamivel jobb helyzetű településeken az önkormányzatok sem annyira terheltek a szegényekkel kapcsolatos feszültségekkel, mert a közösség vezetői még nem veszítették el a kontrollt a településen zajló társadalmi folyamatok felett, és vannak integrációs források: (gyér) munkalehetőség a közeli városban, helyi vállalkozások, kistermelők, akik napszámosokat foglalkoztatnak, munkaszervezők, akik bandákat szerveznek távoli munkalehetőségek kihasználására. Ezeken a településeken a nyomorgók jó részét a lecsúszottak alkotják, akik nagy erőfeszítéssel őrzik a helyi társadalom integrációs rendjében elfoglalt helyüket. Ez utóbbi csoport bevonható a foglalkoztatási projektekbe (bármilyen munkalehetőség vonzó a számára), a szociális földprogramba, az egészségügyi és gyermekjóléti prevenció programokba, a közösségi rendezvényekbe, melyekkel izolációját is oldhatja. Az is mellettük szól, hogy a lecsúszottak általában őslakosok, nem „gyűttmentek” (még akkor sem azok, ha történetesen cigányok), így osztoznak a helyi közösség kultúrájában, legyen szó akár a vallott értékrendről, akár a termelési hagyományokról. Ők a közösség elismert tagjaiként számíthatnak szomszédjaik és a helyi elit szolidaritására, segítségére. Esetükben a rendkívüli segínyt és a közfoglalkoztatási lehetőségeket is segítő beavatkozásként használják az önkormányzatok és velük együttműködve a helyi szociális szolgáltatások. Ezeken a településeken a bevándoroltak vannak a legnehezebb helyzetben, akik városokból vagy más szegény településről menekültek jobb, de főleg olcsóbb megélhetést remélve. Ők nem tagjai a közösségnek, nem számíthatnak szolidaritásra, és szomszédjaik eleve tudják róluk, hogy előbb-utóbb tovább fognak állni, hogy majd egy még rosszabb helyzetű településen kössenek ki.

A harmadik, a szolgáltatásfejlesztést a középpontba állító modellt abban a kistérségben látjuk, amelynek központja egy nagyobb város, Mátészalka, a kistérségi társulást pedig az agglomeráció települései alkotják. A nagyváros mérete okán képes széles szolgáltatási palettát biztosítani, és ezt elérhetővé tenni a társulás más települései számára. Az újító szolgáltatások bevezetése – legyen szó akár a szociális foglalkoztatóról, akár a lemorzsolódás szempontjából veszélyeztetett gyerekeknek szóló programokról – lehetőséget ad a kistérség társadalmi folyamatainak ellenőrzésére és befolyásolására, ugyanakkor maga is értékteremtő, biztosíthatja a térség fejlődéséhez a szükséges humán erőforrást. A térség szociális szolgáltatásainak munkatársai is kevésbé kétségbeesettek, bár a racionalizálás őket is elérte, a szolgáltatások munkatársi gárdáját a költségcsökkentés érdekében egy-egy településen gyakran ma már csak egy szociális szakember alkotja. A szociális szolgálatok a két utóbbi modellben egyszerre látnak el kontroll funkciót (főleg a gyermekjóléti szolgálatok) és segítő feladatokat.

A fent bemutatott modellek természetesen – mint jeleztük – leegyszerűsítések, de fontosnak tartjuk láttatni a különbségeket, a szociális szolgáltatások települési viszonyokba ágyazott eltérő megközelítéseit és gyakorlatát, hogy ezzel is segítsük a szociális munka fejlesztésére irányuló szakmai, közpolitikai erőfeszítéseket, a nyomorgó családok égető és fájdalmas problémáinak megoldása érdekében.

IRODALOM

- Adams, Robert: *Empowerment, Participation and Social Work*. Macmillan Publishers Limited, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2009, RG21 6XS, England.
- Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor: *Lakóhelyi szegregáció az Encsi és a Sellyei (Siklói) KSH-körzetben*. Budapest, 2003, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest, 2005, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bass László – Darvas Ágnes – Farkas Zsombor – Ferge Zsuzsa: *A gyermekszegénység elleni küzdelem állása 2008-ig*. Budapest, 2008, MTA KTI Gyerekprogram Iroda. 9–11. o.
- Béres Tibor – Lukács György: Kamatos pénz a Csereháton. *Esély*, 2008. 5. szám.
- Biztos Kezdet Program: www.dcsf.gov.uk/everychildmatters/.../surestart/ www.biztoskezdet.hu
- Bourdieu, Pierre et al.: *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford University Press, 1999.
- Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 1998, Aula Kiadó, 155–176. o.
- Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993, 3. sz., 3–23. o.
- Commission of the European Communities (2008): Commission Staff Working Document: *Biennial report on social services of general interest*. Brussels, SEC(2008) 2179/2. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st11/st11560-ad04.en08.pdf>
- Community Programme for employment and solidarity – Progress (2007–2013) <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/cl1332.htm>
- http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/community_employment_policies/cl1332_en.htm
- Csoba Judit: „Akarnak-e dolgozni a munkanélküliek? A munkanélküliek munkavállalói képessége és munkavállalási hajlandósága. *Esély*, 2009. 5. szám, 3–19.o.
- Csoba Judit, dr.: Kutatási beszámoló „Az aktív korú munkanélküliek rendszeres szociális segélyében részesülők érdekében a családsegítő szolgálatoknál tevékenykedő szakemberek helyzete, tevékenységi formái, fejlesztésük lehetséges irányai” c. kutatásról. Debrecen, 2007.
- Csoba Judit et al.: *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest, 2007, OFA.
- Dominelli, L.: *Anti-Oppressive Social Work. Theory and Practice*. Palgrave-MacMillan, New York, 2002.
- Espring-Andersen, Gösta – Korpi, Walter: From Poor Relief to Institutional Welfare States in Robert Erikson (ed): *The Scandinavian Model*. Sharpe, M. E. 1987.
- Együttes jelentés a szociális védelemről és a társadalmi befogadásról, 2009. http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2009/cons_pdf_cs_2009_07503_1_hu.pdf
- EP: Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1355 (1998) on Fighting Social Exclusion and Strengthening Social Cohesion in Europe (Jan. 28, 1998). www1.umn.edu/humanrts/instree/coerec1355.html
- Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest, 2000, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom*. T-Twins Kiadói és Tipográfiai KFT, 1991.
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes – Tausz Katalin: *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Budapest, 2002, Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-kelet-európai Iroda.

- Geddes, Mike – Benington, John (ed.): *Local Partnerships and Social Exclusion in the European Union*, Routledge, 2001.
- Gutierrez, L. M. – R. J. Parsons – E.O. Cox (ed.): *Empowerment in Social Work Practice. A Sourcebook*. Brooks/Cole Publishing Co., 511 Forest Lodge Rd., Pacific Grove, CA; 1998
- Győri Péter – Mózer Péter: *Tékozló koldus ruháját szaggatja*. Kézirat
- Halloran, John – Kerstin Caledron Vera: *Alapellátásokhoz való hozzáférés a vidéki településeken – A tanya- és falugondnoki szolgáltatás*. „Peer Review” nemzetközi szeminárium: Hátrányos helyzetű kistételepüléseken élők alapszolgáltatásokhoz való hozzáférése – Falu- és tanyagondnoki szolgáltatás. Miskolc, 2005.
- Havasi Éva: Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. sz. 51–71. o.
- Havasi Éva: Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: *Feketén, fehéren*. TÁRKI Monitor Jelentések 2005, Budapest, TÁRKI, 59–81. o. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a763.pdf
- Havasi Éva: Nem csak a pénz.: megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In: *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. (Szerkesztette: Szívós Péter és Tóth István György) Budapest, 2008, TÁRKI, 61–75. o. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b193.pdf
- Herpainé Márkus Ágnes: A falugondnoki szolgáltatások és az aprófalvas vidékeken élők kirekesztődése. *Kapocs*, 2004. február, 12–29. o.
- Howe, David: *On Being a Client. Understanding the Process of Counselling and Psychotherapy*. London, 1993, Sage.
- Definition of Social Work: IFSW General Meeting, 25–27 July 2000 Montréal, Québec, Canada. International Federation of Social Workers <http://www.ifsw.org/p38000279.html>
- Jász Krisztina – Szarvák Tibor: Az esélyegyenlőségi politika Janus-arca. Kistételepülések, társadalmak, konfliktusok. *Politikatudományi Szemle*, 2005, XIV. évf. 2. sz., 135–156. o.
- Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2006. <http://europa.eu/scadplus/leg/en/cha/cl0154.htm> ;
- Kerecsi Klára: A gyermek mint a családi erőszak áldozata. In: Szilvási Léna (szerk.): *Gyermekek – Család – Társadalom. Szociális munka gyermekes családokkal*. Budapest, 1996, /A szociális szakképzés könyvtára/, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület és az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke, 56–77. o.
- Kostyál László Árpád: Mélyszegénységben élők kapcsolata egyes szociális alapszolgáltatásokkal. *Kapocs*, 2009. június, 42–51. o.
- Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások*. Debrecen, 2004, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kozma Judit: Napszámok. *Esély*, 2004, 6. sz., 37–63. o.
- Kozma Judit: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 2003, 2. sz., 15–30. o.
- Kovács Katalin: *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistételepülések világában*. (Szerkesztette: Kovács Katalin – Somlyódy Péter Edit). Budapest, 2008, KSzK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 211–232. o.
- Kricsi Gábor: Kamatrabzsolgaság Magyarországon – uzsorások a cigánytelepen I–II. *HVG*, 2008. július 8., július 15. http://hvg.hu/itthon/20080715_kamatos_penzek_uzsora.aspx
- KSH: *Létminimum*, 2007. Budapest, 2008.
- KSH: *Statistikai Tükör 2007*, I/47. Budapest, 2007.
- Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Budapest, 2005, Új mandátum.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.
- Lewis, Oscar: *Sanches gyermekei*. Budapest, 1968, Európa Kiadó.
- A Magyar Köztársaság Kormánya: *Új Magyarország Fejlesztési terv*. Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete 2007–2013. Foglalkoztatás és növekedés. [http://www.nfu.hu/download/479/UMFT_HU_NSRK-hun_Accepted\[1\].pdf](http://www.nfu.hu/download/479/UMFT_HU_NSRK-hun_Accepted[1].pdf)

- Maslow, Abraham: *Toward a Psychology of Being*. New York: D. Van Nostrand Co., Second Edition, 1968.
- Mecsei – Paucserné – Szabó – Zomboriné: *Segélyezettek beilleszkedési programja*. 2007.
www.palyatanacsadok.hu/html/ltananyag/SBP_rev.doc
- National Action Plan on Social Inclusion 2004–2006, Czech Republic.
http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/nap_incl_2004_cz_en_version.pdf
- Nemzeti stratégiai jelentés a szociális védelemről és a társadalmi összetartozásról 2008–2010.
http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2008/nap/hungary_hu.pdf
- Pataki Éva – Somorjai Ildikó (szerk.): *Szolgáltatásokkal a gyerekszegénység ellen*. Gyerekesély füzetek 3., Budapest, 2007, MTA GYEP.
- Pratchet, L. et al.: *Empowering communities to influence local decision making – Evidence-based lessons for policy makers and practitioners*. 2009. <http://www.communities.gov.uk/documents/localgovernment/pdf/1241999>
- Rác Katalin (): Szociális feladatellátás a kistélepusokben és többcélú kistérségi társulásokban. In: Somlyódyne Pfeil E.–Kovács K. (szerk.): *Függoben. Közzolgáltatás-szervezés a kistélepusokben világában*. Budapest, 2008, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 183–209. o.
- Ráczné Lehoczky Zsuzsanna (szerk.): *A rendszeres szociális segélyben részesülök együttműködési kötelezettségének teljesülése. Feltáró alapvizsgálat összefoglaló eredményei*. Budapest, 2007. november, Állami Foglalkoztatási Szolgálat Foglalkoztatási és Szociális Hivatal
- Sen, Amartya: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. *Esély*, 2003, 6. sz., 2004, 1. sz.
- Sen, Amartya: Az egyéni szabadság, mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, 1992, 1. sz.
- Simonyi Ágnes: Úton a társadalompolitika. *Kapocs*, 2008. évf. záró szám, 4–11. o.
- Simonyi Ágnes (szerk.): *Tizenegy falu, ötvenöt család. Munkatudományi Tanulmányok*. Budapest, 2001, Struktúra-Munkaügyi Kiadó.
- Spéder Zsolt: *A szegénység változó arcai*. Tények és értelmezések. Budapest, 2002, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 260. o.
- Spéder Zsolt: *A szegénység dinamikája Magyarországon. Tények, megközelítések és értelmezések. Tézisgyűjtemény*. Budapest, 2000. http://phd.okm.gov.hu/disszertaciok/tezisek/2001/tz_eredeti1268.doc
- Stenner, Paul-Barnes – Marian-Taylor, David: *Psychosocial welfare: Contributions to an emerging field*. Critical Social Policy, Nov2008; vol. 28: pp. 411–414. http://online.sagepub.com/cgi/searchresults?src=selected&andorexactfulltext=and&journal_set=spcsp&fulltext=Vol.28.+2008.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002, 4. sz. 34–50. o.
- Szuhay Péter: *A magyarországi cigányok kultúrája – etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, 1999, Panoráma.
- Tájékoztató a szociális ellátásokról*. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 2007.
- Thompson, N.: *Anti-Discriminatory Practice*. BASW, London, 2006.
- Tomlison, D. R. – W. Trew (ed.): *Equalising Opportunities, Minimising Oppression*. A Critical Review of Anti-Discriminatory Policies in Health and Social Welfare. Routledge, London, New York, 2002.
- Tóth István György: A jövedelemeloszlás. In: *Feketén, fehérén*. TÁRKI Monitor Jelentések 2005. (Szerkesztette: Szívós Péter és Tóth István György). Budapest, 2006.
- Virág Tünde: Az etnikai szegregáció változatai. In: Baranyi Béla (szerk.): *Roma szegregációs folyamatok a csereháti és dél-baranyai kistérségekben*. Budapest, 2005, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 84–132. o. http://www.mtaki.hu/docs/roma_szegregacios_folyamatok/roma_szegregacios_folyamatok_virag_tunde_az_etnikai_szegregacio_valtozatai_k.pdf

- Virág Tünde: A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 2006, 1. sz., 60–76. o.
- Wallerstein, Immanuel: A társadalomtudomány és a mai társadalom – a racionalitás eltűnő garanciái. *Esély*, 1996. 6. sz.
- Wilson, William Julius: *More than Just Race: Being Black and Poor in the Inner City*. W.W. Norton & Company Inc., New York, London, 2009.

HIVATKOZOTT TÖRVÉNYEK, KORMÁNYRENDELETEK

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.
- 240/2006. (XI. 30.) Korm. rendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.